

BELGİ DERGİSİ

Pamukkale Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi
Araştırma ve Uygulama Merkezi

Mithat Aydın	176
Atatürk'ün Son Hastalığı	
Cengiz Akseki	202
Atatürk'ün Ölümünün Türk Ulusal Basınına Yansıması (1938-1939)	
Cengiz Akseki	237
Atatürk'ün Denizli'deki Cenaze Töreni (21 Kasım 1938)	
Ercan Haytoğlu	253
Abdülgaffar Nemutlu'nun (Karanfilli Hoca) Denizli Basın Tarihindeki Yeri	
Yusuf Kılıç	268
Urartu Yazıtları Işığında Din-Siyaset İlişkisi Üzerine Bir İnceleme	
Hayri Çapraz	290
Petro'dan Putin'e Rusya'ya Bakmak	
Mevlüt Çelebi-Nejdet Bilgi	297
Son Gelişmeler Işığında Ermeni Meselesi	
Merkezimizden Haberler	312
Yazım Kuralları	314

BELGİ DERGİSİ

Cilt/Volume 2

Sayı/Number 12

Yaz/Summer 2016

ISSN 2146-4456

BELGİ DERGİSİ

Pamukkale Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi
Araştırma ve Uygulama Merkezi

Cilt/Volume 2 Sayı/Number 12 Yaz/Summer 2016

ISSN 2146-4456

BELGİ DERGİSİ

Pamukkale Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi
Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi

Cilt/Volume 2 Sayı/Number 12 Yaz/Summer 2016

Sahibi/Owner

Merkez adına Müdür
Doç. Dr. Mithat AYDIN

Yazı İşleri Müdürü/ Journal Administrator

Doç. Dr. Tahir KODAL

Editör/Editor

Prof. Dr. Süleyman İNAN

Editör Yardımcısı/Vice-Editor

Okt. Veysel ÇOLAKER

Yayın Kurulu/Editorial Board

Prof. Dr. Süleyman İNAN

Doç. Dr. Mithat AYDIN

Doç. Dr. Ercan HAYTOĞLU

Doç. Dr. Tahir KODAL

Doç. Dr. Umut KARABULUT

Kapak Resmi/Picture of Cover

Kayseri, 18 Kasım 1930

Kaynak: Fotoğraflarla Atatürk, Genelkurmay Askerî Tarih
ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Yayınları, Genel
Kurmay Basımevi, Ankara 2011

Dizgi ve Kapak Tasarımı/Typographical and Cover Design

Gülderen ÇAVUŞ

Basım Yeri ve Tarihi/Place and Date of Printing

Denizli-01.07.2016

Sekreteryâ/Secreteriat

Asiye ÇELİK BULUT

E-posta: abulut@pau.edu.tr

Tel: 0258 296 12 51

İletişim Adresi/Contact Adresse

Pamukkale Üniversitesi

Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve

Uygulama Merkezi (Dergi Editörlüğü)

Kınıklı Yerleşkesi 20070, Denizli

Tel:0258 296 10 87/0258 296 10 91

Belgegeçer:0258 296 12 00

E-posta: atam@pau.edu.tr

sinan@pau.edu.tr

Belgi (ISSN 21464456), yılda iki kez yayımlanan uluslararası hakemli bir dergidir.
Her hakkı saklıdır. Dergide yayımlanan yazıların tüm sorumluluğu yazarlarına aittir.

DANIŞMA VE HAKEM KURULU/ADVISORY AND EDITORIAL BOARD

- Prof. Dr. Halil İNALCIK (Bilkent Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Erdal AÇIKSES (Fırat Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mehmet AKGÜN (Pamukkale Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mehmet ALPARGU (Sakarya Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Kemal ARI (Dokuz Eylül Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Erdal AYDOĞAN (Atatürk Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR (Atatürk Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Engin BERBER (Ege Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Üçler BULDUK (Ankara Ün./TÜRKİYE)
Associate Professor Gheorghe CALCAN (ROMANYA)
Prof. Dr. Kemal ÇİÇEK (Türk Tarih Kurumu/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Orazpolat EKEBAHARLI (TÜRKMENİSTAN)
Prof. Dr. Cezmi ERASLAN (İstanbul Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Yavuz ERCAN (Emekli Öğretim Üyesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN (Ankara Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mehmet EVSİLE (Ondokuz Mayıs Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Önder GÖÇGÜN (Emekli Öğretim Üyesi /TÜRKİYE)
Prof. Dr. Sadettin GÖMEÇ (Ankara Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU (Ankara Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Necdet HAYTA (Gazi Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Osman HORATA (Hacettepe Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Enver KONUKÇU (Atatürk Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Nuri KÖSTÜKLÜ (Necmettin Erbakan Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Ayfer ÖZÇELİK (Pamukkale Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Neşe ÖZDEN (Ankara Ün./TÜRKİYE)
Associate Professor Gavriil Preda (ROMANYA)
Prof. Dr. Solmaz RÜSTEMOVA (AZERBAJCAN)
Prof. Dr. Haluk SELVİ (Sakarya Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Satay SIZDIKOVA (KAZAKİSTAN)
Prof. Dr. Azmi SÜSLÜ (Ankara Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Enis ŞAHİN (Sakarya Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mustafa YILMAZ (Hacettepe Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Süleyman İNAN (Pamukkale Ün./TÜRKİYE)
Doç. Dr. Roza ABDİKULOVA (KIRGIZİSTAN)
Doç. Dr. Mithat AYDIN (Pamukkale Ün./TÜRKİYE)
Doç. Dr. Şakir BATMAZ (Erciyes Ün.TÜRKİYE)
Doç. Dr. Zafer ÇAKMAK (Fırat Ün./TÜRKİYE)
Doç. Dr. Mevlüt ÇELEBİ (Ege Ün./TÜRKİYE)
Doç. Dr. H. Aliyar DEMİRCİ (Pamukkale Ün./TÜRKİYE)
Doç. Dr. Ercan HAYTOĞLU (Pamukkale Ün./TÜRKİYE)
Doç. Dr. Tahir KODAL (Pamukkale Ün./TÜRKİYE)
Doç. Dr. Bekir KOÇ (Ankara Ün./TÜRKİYE)
Doç. Dr. İsmail TÜRKOĞLU (Mimar Sinan Ün./TÜRKİYE)
Doç. Dr. Umut KARABULUT (Pamukkale Ün./TÜRKİYE)
Yrd. Doç. Dr. Veysi AKIN (Trakya Ün./TÜRKİYE)
Yrd. Doç. Dr. Kemal DAŞÇIOĞLU (Pamukkale Ün./TÜRKİYE)
Yrd. Doç. Dr. Nevzat GÜNDAĞ (Pamukkale Ün./TÜRKİYE)
Yrd. Doç. Dr. Günver GÜNEŞ (Adnan Menderes Ün./TÜRKİYE)
Yrd. Doç. Dr. Zülal KELEŞ (Pamukkale Ün./TÜRKİYE)
Yrd. Doç. Dr. Ahmet MEHMETEFENDİOĞLU (Dokuz Eylül Ün./TÜRKİYE)

BU SAYININ HAKEMLERİ/BOARD OF REFEREES FOR THIS VOLUME

Prof. Dr. Mesut AYDIN (İnönü Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mithat AYDIN (Pamukkale Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Erdal AYDOĞAN (Atatürk Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Salih ÇEÇEN (Ankara Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Tahir KODAL (Pamukkale Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Zafer ÇAKMAK (Fırat Üniversitesi/TÜRKİYE)

Amaç ve Kapsam

Belgi, Atatürk Araştırma ve Uygulama Merkezi tarafından yayımlanan yakın dönem Osmanlı Tarihi, Atatürk ve Cumhuriyet dönemini içeren özgün, bilimsel makalelere yer verir. Uluslararası hakemli bir dergi olan Belgi, kış ve yaz olmak üzere yılda iki defa yayımlanır.

Yayımlanacak yazılarda bilimsel araştırma ölçütlerine uyma, alana bir yenilik getirme ve başka yerde yayımlanmamış olma şartı istenir. Yayımlanmamış olmak şartıyla daha önce bilimsel toplantılarda sunulmuş olan bildiriler de kabul edilebilir.

İÇİNDEKİLER

Makaleler

Mithat Aydın	176
Atatürk'ün Son Hastalığı	
Cengiz Akseki	202
Atatürk'ün Ölümünün Türk Ulusal Basınına Yansıması (1938-1939)	
Cengiz Akseki	237
Atatürk'ün Denizli'deki Cenaze Töreni (21 Kasım 1938)	
Ercan Haytoğlu	253
Abdülgaffar Nemutlu'nun (Karanfilli Hoca) Denizli Basın Tarihindeki Yeri	
Yusuf Kılıç –Elvan Eser	268
Urartu Yazıtları Işığında Din-Siyaset İlişkisi Üzerine Bir İnceleme	

Konferanslar

Hayri Çapraz	290
Petro'dan Putin'e Rusya'ya Bakmak	
Mevlüt Çelebi-Nejdet Bilgi	297
Son Gelişmeler Işığında Ermeni Meselesi	

Merkezimizden Haberler	312
-------------------------------	------------

Yazım Kuralları	314
------------------------	------------

ATATÜRK'ÜN SON HASTALIĞI*

THE LAST STAGES OF ATATURK'S ILLNESS

Mithat AYDIN**

Özet

Bu çalışma, Mustafa Kemal Atatürk'ü yaşamının sonuna götüren son hastalığının geçirmiş olduğu evreleri ele almaktadır. Atatürk'ün son hastalığı, 1937 yılı sonlarında kendini göstermiş, Ocak 1938'de de Dr. Nihad Belger tarafından teşhis konulmuştur. Aynı yılın Mart ayından itibaren yabancı doktorlardan da yararlanılması yoluna gidilmiştir. Atatürk'ü muayene ve tedavi için Türkiye'ye dört kez gelen Fiessinger'in dışında Bergmann ve Eppinger Türkiye'ye davet edilen diğer yabancı doktorlar olmuştur. Ne var ki hastalık 1938 Haziranından itibaren ciddi bir seyir izlemeye başlamıştır. Ekim ve Kasım aylarındaki iki koma durumu Atatürk'ün sağlığının artık kaçınılmaz bir sona geldiğini göstermiştir. Bu son hastalığın baş gösterip 10 Kasım 1938'e kadar Atatürk'ün hastalık karşısındaki tutumu, hayata bakışı, devlet ve millet meselelerini ele alış biçimi, üzerinde durulan diğer hususlar olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Atatürk, Atatürk Türkiyesi, Nihad Belger, Fiessinger, Hatay Sorunu.

Abstract

This study deals with the last stages of Mustafa Kemal Atatürk's illness that took him to the end of his life. Atatürk's last disease started in late 1937 and was diagnosed by Doctor Nihad Belger in January 1938. From March of the same year, he was treated by foreign doctors. Apart from Fiessinger, who came to Turkey four times to examine and treat Atatürk, Bergmann and Eppinger were other foreign doctors who were also invited to Turkey. However, since June 1938, the disease had begun to follow a serious course. In October and November after going into a coma twice, it was obvious that Ataturk's health was now coming to an inevitable end. From the emergence of this last disease to November 10, 1938, Ataturk's attitude toward his disease, his outlook on life, the way he handled state and national affairs, and other issues have been discussed.

Key Words: Atatürk, Turkey of Atatürk, Nihad Belger, Fiessinger, Hatay Problem.

* Bu çalışma, PAÜ. Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinatörlüğü tarafından desteklenen 2014KRM032 numaralı ve "Atatürk'ün Ölümünün Türk Ulusal Basınına Yansıması (1938-1939)" başlıklı proje kapsamında hazırlanan metnin genişletilmiş halidir.

** Prof. Dr., Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilim Dalı, Kınıklı Yerleşkesi/Denizli, maydin@pau.edu.tr

A-GİRİŞ

Büyük Dünya Savaşı'nın muzaffer komutanı Mustafa Kemal Atatürk, 1938'in 10 Kasımında 57 yaşındaki ölümüne kadar, hayatını milletin özgürlük ve uygarlık mücadelesine adanmış büyük bir devrimci olarak tarihte yerini almıştır. Tarih Onu, savaş yıllarının şartlarında uçurumun kenarına sürüklenmiş olan Türk milletinin "babası" ve Osmanlı Devleti'nin yıkıntıları üzerine inşa ettiği Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kurucusu olarak selamlamıştır. Bununla birlikte O bütün zafer ve başarılarını bağrından çıktığı millete ve ordusuna hamletmiştir. 1923'te Adana seyahatinde kendisine "*Paşam her şeyi siz yaptınız; siz başardınız*" dediklerinde O "*Eğer bu davada benim bir mesaim var ise bir kuvvet-i icraat ve muvaffakiyet var ise bunu şahsıma atfetmeyiniz ancak ve ancak bütün milletin şahsiyet-i maneviyesine atfediniz. Bu milletin âli ve manevî şahsiyeti içerisinde ben bir naçiz ferdim. Millet heyet-i umûmiyesiyle bir şahıs halinde tecelli etti, birleşti ve ona düşman olanları bertaraf etti*" demiştir. Mustafa Kemal Atatürk'ü milletin gönlünde çağlar ötesi bir değer yapan da bu özelliğidir.

Atatürk de her insan gibi bir gün öleceğine inanıyordu. İzmir'de kendisine suikast tertip edildiğinde "*Benim naçiz vücudum elbet bir gün toprak olacaktır; ancak Türkiye Cumhuriyeti ilelebet payidar kalacaktır*" demiştir. Gerçekten de O, bedenen aramızdan ayrılmıştır; fakat kurduğu Cumhuriyeti ve hayat görüşü düşüncelerde yaşamaktadır.

B-ATATÜRK'ÜN SON HASTALIĞI

Atatürk'ün sivil ve askerlik yaşamında zaman zaman bazı hastalıklardan muzdarip olduğu bilinmekle beraber,¹ 1937-1938 yıllarında rahatsızlık ve şikâyetleri artmıştır. Genel Sekreteri Hasan Rıza Soyak'a göre yorgunluk ve halsizlik belirtileri kendini göstermekte, sık sık ateşlenmekte, gündün güne zayıfladığı görülmekte, hatta ara sıra burnu kanamaktaydı. 1937 yılında Türk

¹ Mustafa Kemal Atatürk, Birinci Dünya Savaşı yıllarında böbrek iltihaplanması rahatsızlığına yakalanıp önce Karlsbad'da, sonra da Suriye cephesinde Halep'te tedavi görmüştür. 1923 ve 1927'de kalp kriz geçirmiştir. 1927'deki sağlık sorunu Avrupa basınında Gazi'nin ölümcül bir hastalığın pençesinde olduğu yönünde iyi niyetli olmayan yayınların yapılmasına neden olmuştur. Bu tür haberler Türk makamlarınca yalanlanmasına rağmen 1928 Martına kadar devam etmiştir. 1936 yılında ise hastalığına kan toplanması, kan uyuşması denilen "İhtikan" teşhisi konmuştur. Bu hastalığın zatürreeye dönüşebileceği ikazı üzerine Atatürk ilk defa doktorların tavsiyelerine harfiyen uymuştur. Bilgi için bakınız: Bilâl N. Şimşir, *Atatürk'ün Hastalığı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1938, s.1-6; Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, Yapı Kredi Yayınları, 7. Baskı, İstanbul, 2014, s.685-693.

Tarih Kurumu Kongresi'nin toplandığı Dolmabahçe Sarayı'nın giriş salonuna 100-150 metre mesafede bulunan daireden otomobille gidip gelmekteydi.²

1937 yılı sonlarında Atatürk'ün sağlığına ilişkin söylentiler Fransız ve İngiliz diplomatlarının yazışmasına konu olmaya başlamıştır. Yılın son ayında Fransız Büyükelçisi M. Ponsot Atatürk'ün sağlık durumunun kötüye gittiğini rapor etmiştir. Bu bilgi bu sırada aslında rapor edildiği ölçüde korkutucu değildi. Belki de bu raporun arkasında Hatay Sorunu vardı. Bununla birlikte Fransız Dışişleri Bakanlığı bu raporu İngiliz Büyük Elçiliği'yle paylaşmıştır. İngiliz Büyükelçisi Sir Eric Philipps de Fransız Raporu'nu 28 Aralık 1937'de Londra'ya iletmiştir. Raporda "Atatürk'ün zihni ve fiziki bir çöküntüye gitmekte, son aylarda kendini kaybetmekte olduğu" belirtilmekteydi. Fakat konuyu hayli önemseyen İngiltere Dışişleri Bakanlığı, Ankara'daki Büyükelçisi Percy Lorain'e bilgiyi doğrulamadı. Lorain "Atatürk'ün zihni ve fiziki durumunda bir gerilemenin olduğunu doğrulayamam" diyor, "dinamik canlılığı ile durgunluğu arasındaki değişimler veya ani kararlar yeni bir şey değildi" şeklinde ifade ediyordu. İngilizler 1937 sonunda meydana gelen yazışmalarda Fransızların verdiği bilgiyi Hatay Sorunu ile ilgi bulmuş ve bu bilgiye kuşkuyla yaklaşmıştır. Nitekim 1937 yılı sonunda bir hafta kadar Paris-Londra-Ankara arasında süren yazışmalar, 1938 yılı başlarında yaklaşık iki ay kesilmiştir.³

1938 yılı başında Atatürk'ün rahatsızlığı teşhis edilememekle beraber, Türk makamları arasında yazışmalar devam etmiş ve 4 Ocak tarihinden itibaren Paris Büyük Elçiliği'nden bazı ilaçlar istenmeye başlanmıştır. Söz konusu tarihte çekilen telgrafta "acilen" 25 kutu Vaccin Enterococcique istenmekteydi. Takip eden gün ve aylarda (Örneğin 24 Ocak, 5 Şubat, 28 Şubat) yeni ilaçlar istenmeye devam edilmiştir. Yazışmalarda ilaçların Atatürk için istendiği anlaşılmaktaydı ve bu durum Atatürk'ün 1938 yılı başından itibaren sürekli ilaç aldığını açık bir şekilde göstermekteydi. Bu arada Atatürk'ün rahatsızlığı gizliden gizliye söylentilere neden olmaktadır. Bu söylentilerin önüne geçmek için Dışişleri Bakanı Tevfik Rüşdü Aras 24 Şubatta İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Sir Percy Loraine'ye bilgi vermek zorunda kalmıştır. Bu görüşmede Loraine'ye Atatürk'ün "soğuk almış" olduğu bilgisi verilmiştir. İngiliz Büyükelçisi de bu bilgiyi 25 Şubat tarihinde "çok gizli" olarak Londra'ya iletmiştir.⁴

İstenen ilaçların Atatürk'ü tedavi etmediği açıktı. Özellikle burun kanamaları kasıktan dize doğru bacaklarının iç tarafında devam eden kaşıntı

² Soyak, a.g.e., s.681.

³ Şimşir, ag.e., s.7.

⁴ Şimşir, ag.e., s.12-13.

etkisini hiç azaltmamıştı. Hatta kaşıntının bir cilt rahatsızlığından kaynaklanmış olabileceği düşünülmüş, ve bu amaçla Alman cilt doktoru Marchionini tarafından muayene edilmiştir. Marchionini, kaşıntıya neden olduğu düşüncesiyle köşkteki karıncaların itlaf edilmesini, bazı merhemlerin uygulanmasını önermiştir.

Atatürk'ün hastalığına Şubat ayı içinde Doktor Nihad Reşad Belger teşhisi koymuştur. Belger, Atatürk'ün rahatsızlığının karaciğer rahatsızlığından kaynaklandığına ilişkin teşhisini Atatürk'ün kaşıntıların tedavisi için 1938 Ocak'ında Yalova'daki kaplıcalarına geldiği sırada yapmıştır. Belger, bu durumu Ruşen Eşref Ünaydın'la yaptığı bir mülakatta şu şekilde anlatmıştır: *"Atatürk, geceyi, Termal oteldeki apartmanında geçirdi. Ertesi sabah otelde, kendisine mahsus olarak yaptırılan banyo dairesine girdi ve beni çağırttı... Şikâyetlerini bana bildirdi... Kaşıntıya çare bulmaklığı istiyordu... Dedim ki: Müsaade buyurursanız, önce zat-ı devletinizi bir muâyene edeyim. Kaşıntıların sebebini tespite çalışayım. 'Peki iyi...' dedi. Soyunma odasına koydurtmuş olduğumuz sezlonga uzandı; ben de muâyeneye başladım... Tabii önce vücudun en çok kaşınan yerini, yâni bacaklarını muayene ettim. Egzema, ürtiker, erytheme gibi belirtiler bulamadım. Yalnız kaşıntının bıraktığı tırnak izleri buldum. Atatürk'ün yaşayış tarzını göz önünde tuttuğum için bacaklardan sonra karnını ve bilhassa karaciğerini muâyeneye koyuldum. Ve derhal gördüm ki, Atatürk'ün karaciğeri üç parmak kadar büyümüş ve sertleşmiştir... Kalbini dinledikten sonra kendisine teşekkür ettim. Muayenemin bittiğini söyledim... Atatürk: 'Doktor, kaşıntının sebebini buldunuz mu?' dedi. 'Evet efendim' dedim. Bu kaşıntının yemek ve bilhassa içmekle ilgili olduğunu arzettim. 'Buna emin misiniz' diye sordu. 'Efendim, kanaatim o kadar kat'îdir ki bu teşhîsimin isabetinde şüphenin gölgesi bile yoktur' dedim. 'Karaciğeriniz büyümüş ve biraz sertleşmiştir. İşte kaşıntınızın nedeni bu karaciğer rahatsızlığıdır' dedim."*⁵ Hastalığın tedavisinde gecikilmiş olduğunu anlayan Doktor Belger kaşıntının tedavi için de uygun gördüğü termal tedavi ile beraber bir tür toz kullanılmasına ve küçük bir perhiz uygulanmasına karar vermiştir. Sonraki gün Atatürk'ün davetiyle Yalova'ya gelen Neşet Ömer İrdelp de aynı teşhisi koymuş ve önerilen tedaviye devam edilmesini önermiştir.

Atatürk'ün Yalova'da kaldığı on iki gün zarfında hastalığında önemli düzelme olmuştur. Hatta tedavisinin onuncu günü kaşıntısında eser bile kalmamıştır. Ancak kendisine önerilen en az üç hafta tedavi programına riayet etmeyerek devlet işleri nedeniyle önce Bursa'ya, sonra'da İstanbul'a geçmiştir.

⁵ Ruşen Eşref Ünaydın, *Atatürk'ün Hastalığı/Profesör Dr. Nihad Reşad Belger'le Mülâkat*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1959, s.10-11.

Atatürk'ün Son Hastalığı

Bu yolculuğu sırasında zatürrieye yakalanmıştır (5-23 Şubat 1938).⁶ İstanbul'dayken bir gece Dolmabahçe sarayında birden bire kuvvetli bir şekilde öksürmeye, nefes almakta zorlanmaya, göğsünde kuvvetli ağrı hissetmeye başlamıştır. Doktorları Nihad Reşad ve Neşet Ömer beyler tarafından tedavi edilen Atatürk, rahatsızlığı tam olarak geçmeden o sırada Ankara'ya gelen Yugoslavya Başbakanı Stoyadinoviç'i karşılamak üzere 24 Şubatta "yorgun argın" Ankara'ya gitmiştir. Nihad Reşad'a göre Atatürk, ciddi sağlık sorununa rağmen "devletin mühim bir siyasi meselesinde mutlaka vazife başında bulunmak" isteyen bir iradeye ve kendisine aşırı güvene sahipti.⁷

Atatürk Ankara'da bulunduğu sırada 27 Şubatta Balkan Antantı şerefine verilen ziyafete burnunun kanaması nedeniyle geç gelmesi ve kendinde görülen halsizlik ve solgunluk endişeye neden olmuştur. Atatürk'ün hastalık durumunu "vahim" olarak gören Sıhhiye Müsteşarı Asım İsmail, Dahiliye Vekili Şükrü Kaya'ya izahatta bulunmuştur. Dönemin Başbakanı Celal Bayar, Ankara'da Atatürk'ün hastalığı konusunda ortaya çıkan kaygı verici durumu, tedavi için gösterilen çabayı şu şekilde aktarmaktadır: "Geceyi güç geçirdim, ertesi sabah Köşke gittim; rica üzerine Atatürk tarafından yatak odasında kabul edildim. 'Hayrola, ne var?' dedi. 'Hastalığınızı merak ediyorum' dedim. 'Biri Alman, diğeri Fransız iki mütehassis doktorun adını verdiler, müsaade buyurun da bunları getirtelim.' Muvafakat etmedi. 'Ortada Hatay meselesi var, hastalığım hariçte duyulursa fena olur, Dr. Neşet Ömer'le konuş, şimdi burada zaten Tıp Kongresi var. Bizim doktorlar bir muayene ve konsültasyon yapsınlar.' dedi. Doktorlar çağrıldı; kendisini iyice muayene ettiler ve aralarında uzun uzun konuştular. Sonra bana: 'Ağzına hiçbir nev'i içki koymaması ve sigarayı da terk etmesi lazımdır' dediler. Kendilerine ruh haletini göz önünde tutarak içki yasağını yine uzatmak üzere muayyen bir müddet için koymalarını ve tütün bahsinde de ilkin azaltmayı istemekle işe başlamalarını tavsiye ettim. Öyle yaptılar; kendisi de bunları kabul etti. 'Yaparım' dedi. Fakat buna rağmen doktorların tavsiyesine tam olarak uymadığını, hastalığın fena bir seyir takip etmekte olduğunu görüyordum. Nihayet yabancı bir mütehassis getirtmenin üzerindeki disiplini kuvvetlendirmek bakımından da zaruret halini aldığına karar verdim; kendisine ilk teklifimi tekrar

⁶ Tarihler konusunda bakınız: *Atatürk'ün Nöbet Defteri (1931-1938)*, Hazırlayan: Özel Şahingiray, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1955; Niyazi Ahmet Banoğlu, *Atatürk'ün İstanbul'daki Günleri*, İstanbul, Mart 2012; Utkan Kocatürk, *Doğumundan Ölümüne Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Genel Yayın No: 294, Ankara, 1992.

⁷ Ünaydın, a.g.e., s.16-17.

ettim. Bu sefer muvafakat etti; hatta, ‘çocuk ne yapacaksan çabuk yap, ben hastayım’ dedi. İşte böylece Dr. Fiessinger’yi getirttik, muayenesini yaptı.”⁸

Paris Üniversitesinin ünlü doktorlarından karaciğer mütehassısı Profesör Fiessenger, 28 Mart 1938 tarihinde Türkiye’ye gelmiştir. Çankaya’da Atatürk’ü muayene ettikten, hazırladığı raporu Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği’ne sunduktan sonra ertesi gün Ankara’dan ayrılmıştır. Fiessinger’in temel olarak teşhisi ve tedavi konusundaki görüşü Türk doktorlarınınki ile aynıydı.

Atatürk’ün hastalığının artık gizlenecek tarafı kalmamıştı. Yabancı diplomatlara bilgi verildiği gibi Türk kamuoyuna bilgi verilmesi gerekliliği anlaşılmıştır. Bu bakımdan Anadolu Ajansı 30 Mart 1938’de şu haberi geçmiştir: “Türkiye Reiscumhuru Atatürk, geçen Ocak ve şubat aylarındaki Yalova, Bursa ve İstanbul seyahatlerinde kuvvetli bir grip geçirmişlerdi; Ankara’ya avdetlerinde grip nüksettiğinden konsültasyon için Fransa’dan Prof. Fiessinger davet edildi. Prof. Fiessinger, tetkik ve muayene neticesinde, Atatürk’ün sıhhatinde ehemmiyete şayan bir vaziyet olmadığını tespit etmiş ve kendilerine bir buçuk ay kadar istirahat tavsiyesini kâfi görerek avdet etmiştir.”⁹ Doktor Fiessinger’in 1 Nisanda gazetelerde yer alan açıklamalarında da “rahatsızlığın ehemmiyetsiz bir gripten ibaret bulunduğu”, “Türk milletinin merak ve endişesini calip hiçbir vaziyet bulunmadığı müjdesinin verilmesini” istemekteydi. Doktor Fiessinger Atatürk hakkındaki kanaatini ise şu şekilde açıklamıştır: **“Şefinizi ne kadar sevdiğinizi takdir ediyorum. Türk milletinin Atatürk hakkındaki hissiyatını, büyük şefini gördükten sonra daha iyi anladım. Bu kadar dinamizmin, bu kadar zekâ ve cevvaliyetin bir arada toplanması pek seyrek tesadüflerle kabildir. Zamanımızın birçok büyük adamlarıyla temas etmek fırsatını bulmuştum. Atatürk’ü bunların hiç biriyle kıyas etmek elimden gelmiyor.”**¹⁰

Gerek resmi açıklama gerekse Fiessinger’in açıklamaları Atatürk’ün hastalığına ilişkin söylentilerin önünü alamamıştır. Bu haberlerin doğru ya da yanlış hızlıca yayılmasının Hatay Sorunu ile ilişkili olduğu belliydi. Ortaya çıkan durumdan Türk tarafının rahatsızlığı basına yansımıştır. Örneğin Tan gazetesi 19 Mayıs tarihli nüshasında¹¹ sorunu okuyucuya “Beyrut’tan Yayılan Yalan Haberler: Atatürk’ün Hastalığını Yalan Yere Yaymakta Ne Menfaatleri Var?” aktarmıştır. Haberin içeriğinde Atatürk’ün sağlığı hakkında Beyrut’ta ve Hatay’da yalan haberler

⁸ Soyak, a.g.e., s.691.

⁹ Şimşir, a.g.e., s.17.

¹⁰ Tan gazetesi, 1 Nisan 1938, s.1.

¹¹ Tan gazetesi, 19 Mayıs 1938, s.1.

yayılmaya çalışılmış, hatta Beyrut kaynak gösterilerek Amerika'ya kadar bütün dünyaya yayıldığı belirtilmiştir.

Atatürk tedavisine devamla istirahate ihtiyacı varken ve kendisine yorulmaması ricasında bulunulurken, 19-24 Mayıs aralığında Hatay meselesi ile ilgili olarak Mersin ve Adana ziyaretlerine çıkmıştır. Ankara'dan İstanbul'a dönüşü Mayıs sonunu (27 Mayıs) bulmuştur. İstanbul'a geldi ilk günler rahatsızlığının kendisinde hâsıl ettiği yorgunluk ve zafiyet kendini belli ettiriyor, bu durum renginde ve tavırlarında kendini gösteriyordu. 2 ve 3 Haziranda yapılan muayenelerde Dr. Fiessinger'in tekrar davet edilip kesin muayene ve raporun alınması gerektiği gündeme gelmiştir. Nitekim 8 Haziran 1938'de ikinci kez Türkiye'ye gelen Dr. Fiessinger Atatürk'ü Savarona yatında muayene etmiş, tedavi için gerekli olan direktifleri vermiştir. Fiessinger, Atatürk'ün tavsiyesiyle safra kesesi iltihabı rahatsızlığı bulunan İsmet İnönü'yü Ankara'da muayene ettikten sonra 10 Haziran akşamı Türkiye'den ayrılmıştır.

Atatürk bu günlerde sağlık durumunu Cenevre'de bulunan manevi kızı Afet İnan'a yazdığı mektupta bizzat kendisi şu şekilde anlatmıştır: "...Vaziyetim şudur, hastalık durmamış, ilerlemiştir. Vakitsiz ayağa kalkmak, yürümek hususile burundan yapılan atuşman üzerine gelen kusma neticesi; yapılan istirahatları hiçe indirmiştir. İstanbul'a gelince, hükümet reyimi almaya dahi lüzum görmeksizin, Fiessenje'yi getirtti. Yeniden tetkik muayene yapıldı. Karaciğeri eski halinden farksız ve karnı birkaç kiloluk müterakim su ve gaz dolayısıyla şişkin ve defigüre bir halde buldular. Şimdilik Temmuz on beşe kadar yeni tretman (muayene) ve yeni rejim tahtında repo absolüyü (mutlak istirahati) zaruri buldular. Bunun esası da yatak ve şezlong istirahatidir. Bu müddet sonunda Fiessenje tekrar gelecektir. Ahvali umumiyem iyidir. Tamamen iadei afiyet ümit ve vaadi kuvvetlidir. Senin için asla mucibi merak ve endişe olmamalıdır. Serinkanlılıkla imtihanlarını vererek muvaffakiyetle avdetini bekler ve muhabbetle gözlerinden öperim." Görüldüğü gibi Atatürk'ün hastalık durumu ilerlemiş, endişe verici bir noktaya gelmiştir. Öyle ki kendisine danışılmadan doktoru Fiessinger davet edilmiştir. Atatürk aynı günlerde Balkan turuna çıkacak olan Sabiha Gökçen'e de "*seni geçirmeye [uçurlamaya] gelmek isterdim, ama ne yazık ki, bacaklarımda, dizlerimde derman bulamadım*" demekteydi.¹²

Yukarıda değinildiği gibi Fiessinger ve diğer doktorları Atatürk'ün "mutlak istirahati"ni tavsiye etmiş; en azından Temmuz ortalarına kadar buna riayet etmesini istemişlerdir. Buna rağmen Atatürk'ün tam olarak istirahat ettiği

¹² Bilâl N. Şimşir, *10 Kasım Günlüğü*, Bilgi Yayınevi, 1 Baskı, Ankara, 2014, s.64-66.

söylenemez. Bu süreçte devlet işleriyle meşgul olup gerekli gördüğü konularda bilgi alıp bazı görüşmeler gerçekleştirmiştir. Örneğin 16 Haziranda Başbakan Celal Bayar, Hariciye, Dahiliye ve Maliye vekilleriyle, 19 Haziranda Romanya Kralı Carol ile, 20 Haziranda Başbakan, Hariciye, Dahiliye, Nafia, Milli Müdafaa vekilleri, Mareşal Fevzi Çakmak Paşa ve Numan Menemencioğlu ile, 3 Temmuzda da yine Başbakan Celal Bayar'la görüşmüştür. 9 Temmuz'da Bakanlar Kurulunu Savarona yanında toplamış ve 3,5 saat süren toplantıda ülke sorunlarını etraflıca görüşmüştür.¹³ Genel Sekreteri Hasan Rıza Soyak, Atatürk'ün Savarona'da geçen günlerine ve meşguliyetine dair şu bilgiyi vermektedir: *"Şunu da belirtiyim ki, bütün bu kesif mesai arasında Hatay işini adım adım takip etmekten ve Dolmabahçe Sarayı'nda çalışmakta bulunan Dil ve Tarih kurumlarının mesaisi ile yakından alakadar olmaktan bir an hali kalmıyordu. Boş zamanlarını yatak odasında uzanarak, yahut hususi salonda şezlong şeklindeki geniş koltuğuna yaslanarak istirahat etmek, kitap okumak, gelenlerle konuşmak ve gramofonda sevdiği şarkıları ve diğer müstakil musiki eserlerini dinlemek ile geçiriyordu. Ara sıra geminin büyük salonunda veya güvertede rahat koltuklardan birine oturup etrafı seyrettiği de oluyordu. İlk zamanlarda yemeklerini umumi yemek salonunda arkadaş ve davetlileri ile beraber yiyordu."*¹⁴

Atatürk 25 Haziranda Siroz hastalığının neden olduğu büyük bir kriz ve akabindeki yüksek ateşle ciddi bir şekilde sarsılmıştır. Etkili tedavi yöntemleriyle bu yeni atağın önu iki gün zarfında alınmıştır. Denebilir ki 27 Hazirandan 10 Temmuz kadar Atatürk sağlığında ciddi bir düzelme fark edilmiş, en azından hastalığın durduğu gözlenmiştir.

Atatürk 10 Temmuz gecesi ateşinin yükselmesine neden olan bir hastalık geçirmiştir. Muayenesinde zarrurrie başlangıcı teşhisi konulmuştur ki, ateşi bir hafta boyunca ancak düşürülebilmişti.¹⁵ Zaturrienin tedavisi ile uğraşılırken de siroz hastalığı oldukça ilerlemiş bulunuyordu. Hastalık onu şimdi yatağa mahkûm etmişti. Bundan sonra O, ölünceye kadar yaşamını yatakta geçirmeye mecbur kalmıştı. Banoğlu'na göre¹⁶ onu yatağa mahkûm eden ve sirozun ilerlemesine neden olan temel faktör geçirmiş olduğu zaturrie hastalığı idi. Bu arada hastalığın vahamete doğru gitmesi –koma hali denecek- Onun 24/25 Temmuz

¹³ Cumhurbaşkanlığı nöbetçi yaverleri tarafından Atatürk'ün her 24 saat zarfında zamanı nasıl geçirdiğine dair tutulan Atatürk'ün Nöbet Defterinden geniş bilgi edinilebilir: Özel Şahingiray, *Atatürk'ün Nöbet Defterleri (1931-1938)*, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Türk Tarik Kurumu Basımevi, Ankara, 1955.

¹⁴ Soyak, *a.g.e.*, s.703-704.

¹⁵ Atatürk'ün zaturrieye yakalanmasının Florya'ya yaptığı gezinti sırasında bol miktarda dondurma yemesinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Banoğlu, *a.g.e.*, s.722.

¹⁶ Banoğlu, *a.g.e.*, s.723.

gecesi Dolmabahçe Sarayı'na nakledilmesini gerekli kılmıştır. İşte Atatürk'ün bundan sonraki tedavisi burada yapılacaktır.

Hastalığın ilerlemesi Doktor Fiessinger'in yeniden davet edilmesini zaruri hale getirmiştir. Bu suretle Fiessinger 16 Temmuzda üçüncü defa Türkiye'ye gelmiştir. 10-23 Temmuz arasında uygulanan tedavi Atatürk'te kısmî bir rahatlama meydana getirmiştir. Yukarıda da değinildiği gibi Atatürk'ün 24/25 Temmuz gecesi Dolmabahçe Sarayı'na nakledilmesi ve hastalığını yatakta geçirmeye başlaması hastalığın yeni bir safhaya girmiş olduğunu göstermekteydi. Soyak'ın anlattığını göre hastalık Onun hareket kabiliyetini hayli sınırlandırmıştı. Sadece yatak odasının karşısındaki banyoya gitmek için yatağından çıkıyor; yavaş yavaş yürüyordu. Hatta daha sonra yorulmaması için banyoya lastik tekerlekli bir araba tedarik edilmişti.¹⁷ Doktoru Belger gelinen noktayı şu şekilde açıklamaktaydı: "Şimdi iş, üçüncü safhaya intikal etti... Hükûmet, altı mütehassis, yâni Profesör Akıl Muhtar Özden, Profesör Mim Kemal Öke, Profesör Süreyya Hidâyet Serter, Profesör Mustafa Hayrullah Diker, Profesör Abravaya Marmaralı, Doktor Mehmet Kâmil Berk getirildi. Onlar saraya nakilden itibâren işe başladılar. Bildiğiniz üzere bu zevât, memleketimiz tıp âlemini kendi mesleklerinde o zamanki en tanınmış simaları idi. Atatürk'ün sıhhi durumundan milleti haberdar etmek için, artık her akşam bir bülten yayınlanmaya başlamıştı."¹⁸ Atatürk'ün sağlığının kaygı verici düzeyde olması ve giderek kötüleşmesi hükümeti yeni tedbir almaya, daha doğrusu yeni hekimler bulmaya sevk etmiştir. Hastalığın bu yeni evresinde gelinen noktayı ve tedavi sürecine ilişkin gelişmeleri ise yine Belger şöyle aktarmaktadır. "Tıbbi heyetin günden güne artan endişesi karşısında hükûmet, Almanya'dan ve Avusturya'dan da birer mütehassis celbederek onların mütalaalarını almayı da lüzumlu buldu. Almanya'dan Profesör von Bergmann ile Avusturya'dan, karaciğer hastalıkları araştırmaları ile şöhret bulmuş Profesör Eppinger dâvet edildi¹⁹... Onlar da bizim fikrimizi kabul ve tedâvîmizi tasvip ettiler... Ve karında biriken suyu, karnı 'ponctionner' etmeksizin 'itrâh' edebilmek için civalı müdrir (diurétique) kullanmanın denenmesi kararlaştırıldı. Bu konsültasyondan çıkan netice: suyu karından almaksızın 'élimination'u kolaylaştırmak için bir tatbikte bulunmaktı."²⁰

¹⁷ Soyak, *a.g.e.*, s.706.

¹⁸ Ünaydın, *a.g.e.*, 29-30.

¹⁹ Dr. Eppinger 31 Temmuzda, Dr. Bergmann ise 1 Ağustos'ta İstanbul'a gelmişlerdir. Her ikisi de gerekli muayene ve konsültasyonlardan sonra 6 Ağustos'ta Türkiye'den ayrılmışlardır.

²⁰ Ünaydın, *a.g.e.*, s.31.

Anlaşılan o ki, Ağustosun 22'sine kadar Atatürk'ün sağlığında gözle görülür bir iyileşme tespit edilmiştir. Ancak bu tarihten itibaren hastalığın kendisini hissettirmesiyle giderek artan bir zafiyet kendini göstermiştir. Doktorlar ortaya çıkan bu olumsuz durumu yeni bir ihtilata yorarak devamlı konsültasyonlarla muayenelerden geçirmekte idiler.²¹

Temmuz sonlarında geçirdiği krizi takip eden günler, Atatürk'ün hastalığı İstanbul'daki yabancı elçilerin yazışmalarının konularından biri haline gelmiştir. İngiliz Büyükelçisi Sir Percy Loraine, üç aydan beri ilk defa 25 Temmuzda kendi makamlarını Atatürk'ün hastalığı konusunda bilgilendirmeyi gerekli görmüştür ki, sonraki günlerde hastalığın kötüleştiğini, kaygı verici olarak tanımlamıştır. Hastalığa dair söylentiler Ağustos başlarından itibaren İngiliz ve Fransız basınında da işlenmeye başlanmıştır. Mesela The Daily Herald gazetesi Atatürk'ün ağır hasta olduğunu, hastalığın karaciğer kaynaklı olduğunu ve başında Alman ve Avusturyalı doktorların beklediğini yazmıştır. Aynı haber diğer gazetelerde yer almıştır. Bu suretle London Times "Atatürk ve Atatürk Türkiye'si" başlıklı bir yazı kaleme almıştır. Fransız L'Oeuvre ise 9 Ağustostaki sayısında okuyucularına haberi "Yeni Türkiye'nin önderi Mustafa Kemal Atatürk ağır hasta" şeklinde vermiştir.²²

Yabancı basında Atatürk'ün hastalığı endişe verici bir çerçevede kamuoyuna duyurulurken, Türk basını haberlerini daha itidalli vermekteydi. Muhtemeldir ki bu tür yayınlar, hükümetin almış olduğu tedbirlerden kaynaklanmaktaydı. Ancak Tan ve Haber gazeteleri buna riayet etmemiştir. Tan gazetesi muhabiri Ahmet Emin Yalman 7 Ağustos 1938'de Atatürk'ün çok ağır hasta olduğuna dair bir yazı yayımlamış ve aynı yazı Haber gazetesinde yer almıştır. Yalman söz konusu yazısında şunları söylemekteydi: "Atatürk'ü daima bir enerji kaynağı halinde aramızda görmeye alıştık. Nekahet ve istirahat devresinin uzaması bize tabii gelmedi. Merak içinde bulunan bir anne nasıl üzülür ve kendini yerse, biz de öyle üzüntüler çektik. Hükümet bülten neşri suretiyle ortalığı aydınlatmadı, çünkü bir istirahat ve nekahet devresinin bülten neşri icap ettirecek bir vaziyeti yoktu."²³ Bu nedenle Tan gazetesi üç ay, Haber gazetesi de bir buçuk ay süreyle kapatılmıştır. Aslında Asım Us'a bakılırsa Ahmet Emin Yalman bu yazıyı

²¹ Banoğlu, a.g.e., s.738.

²² Şimşir, 10 Kasım Günlüğü, s.75-78. Fransa'da Paris Türk Elçiliği bu haberleri tekzip etmişse de, Fransız kamuoyu üzerinde çok da etkili olmamıştır. A.g.e., s.78.

²³ Tan gazetesi, 7 Ağustos 1938.

gazetesinde yayımlamadan önce hem İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'ya, hem de Başbakan Celal Bayar'a göstermiş izin istemişti; ancak gerekli izni alamamış olmasına rağmen söz konusu yazıyı yayımlamıştır.²⁴

Öngörülen bütün tedavi uygulamaları, Atatürk'ü zaman zaman rahatlatmışsa da, tam bir sonuç alınamamış, hastalık gittikçe ağırlaşmaya devam etmiştir. Özellikle karnında biriken su gitgide çoğalmıştır. Karnında biriken su 10-12 litreyi bulmuştu. Buna bağlı olarak Atatürk'ün nefesi daralmakta; çektiği sıkıntı dayanılmaz bir hal almaktaydı. Dolayısıyla karından su alınması (ponksiyon) kaçınılmaz hale gelmişti. Bu durumun ortaya çıkaracağı tehlikenin farkında olan – özellikle de su alma sırasında bağırsaklarının delineceğinden endişe eden- Atatürk birkaç hususta “vasiyet”ini yazdırma ihtiyacı duymuştur.²⁵ Bunun için Cumhurbaşkanlığı Sekreteri Hasan Rıza Soyak'ı huzuruna davet etmiştir. Soyak'a göre Atatürk vasiyetname meselesini beş-altı seneden beri kendisiyle görüşmekteydi. Zira 1927'de Parti kongresinde de ifade etmiş ve sonradan çiftliklerle, bazı binaları hazineye devretmişti. Nihayetinde üzerinde titizlikle durduğu vasiyetnamesine son şeklini vermiş ve ancak yaşamının sonuna kadar bunun duyulmamasını tembih etmiştir. Bu suretle hazırlanan vasiyetnameyi bir zarf içine koyduktan sonra başucundaki komodinin çekmesine yerleştirmiştir. Bir gün sonra da (6 Eylül) vasiyetname gizlice saraya getirilen İstanbul 6. Noteri İsmail Kunter'e teslim edilerek resmi süreç başlatılmıştır.²⁶

Yukarıda değinildiği gibi Eylül başlarında Atatürk'ün hastalığı vahim bir hal almış, karnındaki su toplanması büyük bir acıya dönüşmüş, ıstırapı artık dayanılmaz derecede artmıştı.²⁷ Üstelik civa ihtiva eden idrar sökücü de bir

²⁴ Tunç Boran, *Atatürk'ün Hastalığı ve Ölümü*, Aft Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2012, s.83.

²⁵ *Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları*, Der: Hulûsi Turgut, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 15. Baskı, İstanbul, 2013, s.639.

²⁶ Soyak, vasiyetnamenin hazırlanması sırasında Atatürk'ün nezaket ve zarafetine işaret etmeden kendini alamaz. Mesela Vasiyetnamenin müsvettesini incelediğinde kendilerine aylık bağlanmasını istediği beş bayanın soy ismiyle yazılmasına rağmen Afet hanımın -soy isim henüz almamış olmasından dolayı- soy isminin olmamasından dolayı diğerlerinin de soy isimlerini yazmamıştır. Yine aynı maddede “*vefatına kadar*” ibaresi yerine “*yaşadıkları müddetçe*” kaydını düşmüştür. Çünkü Atatürk'e göre yaşamak esastı ve ölüm nezaket ve hayırla anılacak bir kelime değildi. Atatürk'ün vasiyetnamesi ise şu esasları içermekteydi: 1-Nukut ve hisse senetleri şimdiki gibi İş Bankası tarafından nemalandırılacaktır. 2-Her seneki nemadan bana nispetleri şerefi mahfuz kaldıkça yaşadıkları müddetçe, Makbule'ye ayda 1.000, Afet'e 800, Sabiha Gökçen'e 600, Ülkü'ye 200 lira ve Rukiye ile Nebile'ye şimdiki 100'er lira verilecektir. 3-Sabiha Gökçen'e bir ev de alınabilecek para verilecektir. 4-Makbule'nin yaşadığı müddetçe Çankaya'da oturduğu ev de emrinde kalacaktır. 5-İsmet İnönü'nün çocuklarına yüksek tahsilini ikmal için muhtaç olacakları yardım yapılacaktır. Soyak, *a.g.e.*, s.716-717.

²⁷ *Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları*, s.637, 645.

sonuç vermemiştir. Gelinen noktada Fiessinger'in tekrar çağrılması gerekli görülmüştür. 6 Eylül'de 4. Kez Türkiye'ye gelen Fiessinger Atatürk'ü muayene ettikten sonra hastalığın ilerlemiş olduğunu fark etmiştir. Artık ıstırap veren suyun karından alınması zorunlu hale gelmişti. Bununla beraber, Atatürk'ün karından suyun sonda ile alınması konusunda endişeleri vardı. O, dikkat edilmezse oradaki damarlardan birinin yaralanabileceğine, dolayısıyla da bağırsak zehirlenmesine maruz kalacağına inanmaktaydı. Bu endişesini Mim Kemal Öke'nin "Atam... Bu onlardan daha basittir [Daha önce yapılan ameliyatlara kastedilmiştir.]. Hiçbir şey duymazsınız. Gene o usulle yaparız. Bağırsakların delinmesi, kan damarının yaralanarak kanama olması usul-ü dairesinde yapılan bir su alma ameliyesinde varit değildir. Siz müsterih olunuz... Takdir buyuracaksınız ki, bu ilk ponksiyondan sonra şayet yapılmasına ihtiyaç görülürse, ondan sonrakilerin de bu endişelerden hiç birini hissetmeyeceksiniz" şeklindeki cevabı Onu ikna etmiş olacak ki "Artık bu müdahaleden çekinmiyorum, kolaymış" diyecektir.²⁸ Atatürk'ün de rızası alındıktan sonra 7 Eylülde hasta yattığı odasında Fiessinger'in kontrolünde diğer doktorların da bulunduğu bir ortamda Prof. Mim Kemal Öke tarafından ponksiyon yani karnın delinerek suyun alınması işlemi gerçekleştirilmiştir. Karından on buçuk kilo su alınmıştır. Bu işlem onu rahatlatıp, sakin bir şekilde istirahat etmesini sağlamıştır. Kendisi de "Oh.. rahat ettim" demiş, eski neşesinin yerine geldiğini göstermiştir. Su alınmasından sonra bacaklarındaki ödemin neden olduğu şişlikler de azalmıştır.²⁹

Bu işlemden sonra odaya giren Kılıç Ali, Atatürk'ün durumunu ve arasında geçen diyalogu şu şekilde aktarmaktadır: "Ponksiyon işleminden sonra hemen odasına girdim. Gördüğüm tablo şu idi. Atatürk adeta birden bire zayıflamış, çok zayıflamıştı. İki kolunu başının altına alarak sırtüstü yatıyordu. Karnını büyük bir sargı ile sarmışlardı. Odasına girer girmez yanına koştum:

'Geçmiş olsun Paşam!' Başının altına aldığı kollarının pazuunu öptüm, bana doktorların duyamayacağı kadar yavaş bir sesle şöyle dedi. 'Çıkan suyu gördün mü?' Bu kadar bir su kabı insanın karnının üzerine konya nasıl tahammül eder? Bak ben ne haldeyim, nasıl tahammül etmişim? Ben sözümü tekrarladım. 'Geçmiş olsun Paşam! Bunların hepsi geçecek.' Gözyaşlarımı kendisine göstermemek ve üzüntümü hissettirmemek için, bir fırsat bularak doktorların arkasından ayrılıp hemen odadan dışarıya çıktım."³⁰ Karından su alma işlemi, Atatürk'ün iki gün

²⁸ Mim Kemal Öke, "Atatürk'ün Son Günleri" *Ulus* gazetesi, 10.Kasım 1943, s.4.

²⁹ Mim Kemal Öke, "Atatürk'ün Son Günleri" *Ulus* gazetesi, 10.Kasım 1943, s.4.

³⁰ Atatürk'ün Sırdışı Kılıç Ali'nin Anıları, s.645.

Atatürk'ün Son Hastalığı

rahatlamasına imkân sağlamıştır. Ancak birkaç gün sonra karında suyun yeniden toplandığı ve zafiyet durumunun yeniden ortaya çıktığı görülmüştür.³¹ Keyfi kaçan Atatürk, karnın tekrar şişmesinin “tabii” olduğuna, “bu işin [hastalığın] tedricen tabii bir hale geleceğine sabır ve tahammül lazım geleceğine” inandırılmaya çalışılmıştır. Nitekim Fiessinger de kendisine ilk ponksiyonların on gün aralıklarla, ondan sonrakilerin ise aylık aralıklarla yapılarak ponksiyonlar arasındaki sürenin yavaş yavaş uzatılacağını söylemiştir.³²

Karıdan su alınmasının ertesi gününde Fiessinger, Nihad Reşad Belger ve Neşet Ömer İrdelp'in 8 Eylül tarihli raporunda Atatürk'ün hastalığının “Laennec tipinde bir ‘Skleröz Hepatit’ değil, Hanot ve Gilbert” tipinde bir ‘Hipertroji’ ” olduğu ve bunun Mart ayında formüle edilen hastalık olduğu belirtilmiştir. Bu Atatürk'teki sirozun alkole bağlı olarak değil, safra yollarının kronik tıkanıklığından kaynaklı olduğu anlamına gelmekteydi Fiessinger bu teşhisini Hasan Rıza Soyak'a da ifade etmiştir.³³

Atatürk kendisinin istirahat etmesi sıkı sıkıya tavsiye edilmesine rağmen, devlet işlerine dair bazı hususlarla yakından ilgilenmekten ve Başbakan ve ilgili bakanlarla görüşmekten imtina etmemiştir. 12 Eylülde İzmir'in 16. Kurtuluş yıldönümü vesilesiyle Belediye Başkanı Behçet Uz'un saygı telgrafına verdiği cevaptan beş gün sonra Başbakan Celal Bayar ile İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'yı kabul etmiştir. Bundan bir gün sonra da Celal Bayar'ı kabul ile hükümetçe hazırlanan 4 yıllık ekonomik plan hakkında görüş alışverişinde bulunmuştur.³⁴

³¹ Soyak, *a.g.e.*, s.720-721. Mim Kemal Öke, Atatürk'ün karnının ponksiyonu takip eden gün şişmeye başladığını belirtmiştir.

³² Mim Kemal Öke, “Atatürk'ün Son Günleri” *Ulus* gazetesi, 10 Kasım 1943, s.4.

³³ Soyak Hatıratında Fransız doktor Fiessinger'in kendisine “*Bu hastalığın sırf içkiden geldiği yolundaki düşünce doğru değildir, benim, Fas, Tunus, Cezayir'den gelen birçok Müslüman hastalarım var ki, ömürlerinde ağzlarına herhangi bir içki koymamışlardır. Binaenaleyh hastalığın daha başka ve mühim amilleri olduğunu kabul etmek lazımdır. Bence bunlar arasında bilhassa tagaddi tarzı ve daimi konstipasyon gibi amiller başlı başına yer tutmaktadır*” söylediğini belirtmiştir.

³⁴ Bkz: Kocatürk, *a.g.e.*, s.392-393. Atatürk, 18 Eylül'deki görüşmede ekonomik plan hakkında Celal Bayar'a düşüncelerini şöyle açıklamıştır: “*Bizim bu ve buna benzeri başarmamız için en çok üç sene süremiz vardır; ondan evvel de fırtına kopmaz demiyorum. Ne yaparsak bu dar müddetin içine sıkıştırmaya bakmalıyız. Bütçe filân düşünmeye gerek yoktur; memleketin bütün kuvvet kaynaklarını seferber ederek bu işleri yapmak lazımdır.*” Görüldüğü gibi Atatürk, Avrupa'da bir fırtınanın kopacağını tespit etmiş ve savaşın muhtemel olumsuz sonuçlarına karşı ülkesini korumayı ve iktisadi kalkınmayı temin etmeyi bir hayat meselesi olarak görmüştür. Gösterilen Yer.

Cumhurbaşkanlığı Sekreterliği'nin 13, 14 ve 15 Eylül tarihli raporlarında da kendini göstermektedir.³⁵ Bununla birlikte Eylül sonlarına doğru Atatürk tekrar ağırlaşmaya başlamış ve karnında biriken su katlanılmaz bir ısırap halini almıştır. Bu durum aynı zamanda Paris'ten acil ilaç siparişlerine neden olmuştur. 21 Eylülde telgrafla kimin için istendiği belirtilmeden üç kutu "Urosiphon", iki kutu "Biopipaze Roche" ısmarlanmıştır.³⁶ 22 Eylül Perşembe günü Mim Kemal Öke tarafından ikinci defa karından su alınmıştır. Anlaşılan ikinci defa karından su alınmasını Atatürk istemiştir. Bu ikinci ponksiyon işlemini Mim Kemal Öke şöyle anlatmaktadır: "Şişlik yavaş yavaş artmış, on altıncı günü eski ısırapları verecek dereceye gelmişti. Tekrar ertesi günü su almaya karar vermiştik. Biz bir gün evvelinden her şeyi hazırlamıştık. Öğle üzeri bizi emretti. Huzurlarına gittik. –Ben çok mustaribim, hemen suyu alın, buyurdular. Neşet Ömer: -Efendimiz, yarın yapılacak, her şey hazırlanıyor... dedi. Atatürk: -Bugünle yarın arasında ne fark var? Hemen yapınız buyurdu. Bu ısrarı üzerine biz ponksiyonu gene anestezi altında yaptık. Aynı miktarda su çıkarıldı. Kendisi mütemadiye: -Hepsini alın. Hiç kalmamasın. Vaziyetimi değiştirin de orada burada kalanlar da alınsın, buyurdular. İkinci su alma da Ata'yı çok rahat ettirdi: -Oh... ne kadar rahat ettim. Bir sigara verin içeyim, buyurdular. Bir de kahve içtiler."³⁷

O günden itibaren doktorlar Atatürk'ün ziyaret kabullerini yasaklamış, yayına hiç kimsenin girmemesi konusunda kesin talimat vermişlerdir. Çünkü Atatürk, büyük bir kriz geçirmekte idi. Bu nedenle de yanı başındaki odada yaver ve doktorları bilfiil dört gece nöbet tutmuşlardır. Atatürk şimdi yatıp kalkmak gibi, en basit fizik hareketler için bile başkalarının yardımına muhtaç hale gelmiş, iniltileri yandaki odada duyulur olmuştu.³⁸

³⁵ Tahir Kodal, "Başbakanlığa Gönderilen Belgeler Işığında Atatürk'ün Vefatından Önceki (4 Eylül-10 Kasım 1938) Sağlık Durumu", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C.5, Sa.3, Eylül 2008, s.41.

³⁶ Şimşir, *10 Kasım Günlüğü*, s.85.

³⁷ Mim Kemal Öke, "Atatürk'ün Son Günleri" *Ulus* gazetesi, 10.Kasım 1943, s.4.

³⁸ "Atatürk'e Aid Hatıralar", *Cumhuriyet*, 28 Ocak 1939. İkinci ponksiyondan sonra Atatürk'ün durumuna dair Salih Bozok hatıratında şunları söylemektedir: "O gece, sabaha karşı idi. Saat altı buçuğa geliyordu. Yatak odasındaki zil, acı acı çaldı. Hemen kunduralarımı çıkararak, ayaklarının ucuna basa basa oda kapısına geldim. Atatürk yatağı içinde oturmuş, sigara içiyordu. Kapıdan baktığıma görünce: '-Ve aleykümselâm' dedi. 'Nöbetçi sen misin?..' Sonra, gülümsemeğe çalışarak ilâve etti: '-Salih... Gördün mü şu başıma gelenleri?' Kendimi zor zapt ederek: '-Hepsi geçecek Atatürk' dedim, inşallah, tamamen iyileşeceksiniz! O sırada, kendisine bir küçük kâse ile 'Borç' denilen çorbadan getirmişlerdi: '-Şimdi, bir çorba içip yatacağım! Su alındıktan sonra, epeyce rahat ettim! Doktorlar, almak istemiyorlardı. Fakat ben dayanamadım, suyu aldırırım' buyurdular. Yanlarından çıktığım zaman, içimde belli belirsiz bir ferahlık vardı. 'O'nun rahatlaştığını görmek, beni de rahatlandırmıştı. Yalnız, çok zayıf düşmüş olması, canımı sıkıyordu. Vaka konuşmasında hiçbir gayritabilik yok, iştihası da yerinde! Fakat, ben gene endişedeyim." Gösterilen Yer.

Atatürk'ün Son Hastalığı

Bu noktada Atatürk'ün duygu dünyasında kendini gösteren şu hususa değinmekte yarar vardır. Hastalığın bu ağır günlerinde Atatürk hep Ankara'ya girmek istediğini dile getirmiştir. Tabir yerinde ise gerçekleşmeyen bu isteği içinde bir uhde olarak kalmıştır. O'nun "En büyük tahassürü, Ankara'ya bir an evvel gidebilmektir. İki kere bir: -Ah Ankara'ya gidemedik! Ah Ankara'ya atılamadık!" diye söylenirdi. Salih Bozok'a göre Atatürk mutlaka Ankara'ya gidip, Mecliste nutkunu söylemek arzusunda idi. Fakat vücutça çok düşküdü. Hekimler, bu seyahati uygun görmemişlerdir. Atatürk de konu sağlık olunca daha fazla ısrarda bulunmamıştır.³⁹

Eylül sonlarına doğru hastalığın seyrinin Atatürk'ü yaşamının sonuna sürüklediği açık hale gelmişti. Doktoru Nihad Reşad'ın verdiği bilgiye göre 28 Eylül 1938 tarihi itibarıyla "Hastalık süratle ilerliyor, Karaciğer artık, vazifesini yapmıyordu. Su alalı yedi gün olduğu halde, karnında tekrar yedi kilo su toplandı. Vücutundaki yağlar tamamen eridi. Şimdi de etleri erimektedir." Aslında hastalığın geldiği nokta beklenen bir şey değildi. Çünkü doktorları Atatürk'ün ikinci defa su alınmazdan önce hayatının hiç olmazsa, bir iki sene idame ettirebilecekleri ümidi taşımaktaydılar. Şimdi durum "vahim ve ümitsiz" idi. Salih Bozok'a göre "Atatürk ölüyordu... Maddî, manevî hiçbir kuvvet, hiçbir mucize artık onu kurtaramayacaktı."⁴⁰

Atatürk, 16 Ekimde geçirmiş olduğu ilk komaya kadar devlet işleri ve ülke sorunlarıyla ilgilenmeye, bu vesileyle de ilgili kişi ya da makamlarla görüşmeye devam etmiştir. Katılmadığı faaliyetlere teşvik edici düşünceleriyle iştirak etmiştir. 27 Eylülde yapılan Dil Bayramına tebrik telgrafı çekerken, bir gün sonra Barbaros Hayrettin Paşa'yı anma töreni nedeniyle İstanbul valisine halkın saygı ve bağlılık duygularını bildiren telgrafına cevap vermiş, Deniz'de düzenlenen ışık oyunlarını ancak Dolmabahçe Sarayı'nın penceresinde izlemiştir. 6 Ekim 1938'de İstanbul'un itilaf devletlerinin işgalinden kurtarılışının 15. Yıl dönümünde İstanbul Valisi ve Belediye Başkanı Muhittin Üstündağ'a çektiği cevabî telgraf bu sırada çekilen teşekkür ve tebrik telgraflarından bir başkasıdır. 2 Ekim'de Cenevre'den dönen Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras, 3 Ekimde Başbakan Celal Bayar ve Atina elçisi Ruşen Eşref Ünaydın, 7 Ekimde Fevzi Çakmak ve Almanya'daki askerî manevralardan dönen 2. Ordu Müfettişi İzzettin Çalışlar, 8 Ekimde Kılıç Ali, 9 Ekimde kız kardeşi Makbule (Atadan), manevi kızları Afet (İnan) ve Sabiha (Gökçen), 10 Ekimde yine Celal Bayar, Londra Büyükelçisi Fethi Okyar ve yaveri Salih Bozok, 12, (13) ve 14 Ekimde Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü ile yaptığı

³⁹ "Atatürk'e Aid Hatıralar", *Cumhuriyet*, 28 Ocak 1939.

⁴⁰ "Atatürk'e Aid Hatıralar", *Cumhuriyet*, 28 Ocak 1939.

görüşmeler/kabuller resmî ve şahsî başlıca görüşmeleri/kabulleri⁴¹ olarak sıralanabilir.

Atatürk'ün Eylül sonlarında ağırlaşan hastalığının Ekim başlarında bir birini izleyen “acele” telgraflarla⁴² ciddi bir evreye girmiş olduğu anlaşılmıştır. Atatürk ilk ağır komaya 16 Ekimde girmiştir. Bu koma krizinde sürekli olarak “Aman dil” veya “değil”, “dil efendim dil”, “aman yarabbi” gibi kelime ya da eksik cümleleri tekrar edip durmuştur.⁴³ Bu koma hali üç gün devam etmiştir. 19 Ekimde koma halinden çıkan Atatürk, ancak sonraki gün tam olarak komayı atlattığı ve tam olarak sağlığına kavuşmuştur. Fakat bunların hepsi umut verici olmakla birlikte aldatici idi. Gerçekte Atatürk ölümle mücadele ediyordu. Komadan kurtuluşu bile olağanüstü bir durum olarak addedilmiştir. Zira Fiessinger bir mektubunda bunu açık bir şekilde ifade etmiştir.⁴⁴ Bu koma günlerinde Fransa’da bulunan Doktor Fiessinger’le telefonla görüşülmüş, onun tavsiyeleri alınmıştır.⁴⁵ 20 Ekim günü akşamüstü Hasan Rıza Soyak yanına geldiği zaman bilinci açtı ve atlattığı komanın farkına varmış gibiydi. Soyak, Atatürk’le arasında geçen diyalogu şu şekilde aktarmaktadır:

“Akşama doğru sakin ve derin bir uykuya dalmıştı. Bu rahat uyku sabaha kadar devam etti. Seher vakti hizmetinde bulunanlardan biri yatak odasına koşarak, normal bir halde uyandığını haber verdi; zaten giyinik olarak şezlonga uzanmış, istirahat ediyordum; derhal kalkarak yanına gittim. İlk sözü şu oldu: ‘Gel bakalım, ne dersin; biz gittik, geldik! Bu doktorlar insana adeta can veriyorlar’ dedi, arkasından: ‘Bana ne oldu?’ diye sordu. Arkadaşlarla daha önce mutabık kaldığımız gibi bir cevap verdim: ‘Biraz fazla ve derince uyudunuz efendim!’ ‘Ya bu karyola niye değiştirilmiş?’ Filhakika asıl karyolası değiştirilmişti; çünkü iki kişilik ve çok genişti. Etrafında doktorların çalışması çok güç oluyordu. Ayrıca temizlik için şiltelerin vakit vakit değiştirilmesi icap ediyordu, pek ağır şeyler olduğu için bunda da zorluk çekiliyordu. Bu sebeplerle yani her iki harekette

⁴¹ Bkz: Kocatürk, a.g.e., s.393-395. Atatürk'ün Nöbet Defterinde bu ziyaret/kabullerden 3 Ekim'deki Celal Bayar ve Ruşen Eşref Ünaydın'ın, 7 Ekimdeki Fevzi Çakmak, İzzettin Çalışlar'ın ve 13 Ekimdeki Tevfik Rüştü Aras'ın yapmış olduğu ziyaretler yer almaktadır. *Atatürk'ün Nöbet Defteri 1931-1938*, Hazırlayan: Özel Şahingiray, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları: 8, Ankara, 1955, s.747-748.

⁴² Kodal, a.g.m., s.42.

⁴³ Mim Kemal Öke, “Atatürk'ün Son Günleri” *Ulus* gazetesi, 10.Kasım 1943, s.4. Nihad Reşad Belger, “dil” ile ilgili sarf ettiği sözleri ikinci koma halinde söylediğini belirtmektedir. Belger, “Aman dil, Aman dil” sözünü ne amaçla söylediğini kestirememiştir. Ona göre acaba Atatürk'ün diliyle ilgili bir sıkıntısı mı vardı, yoksa şuuraltındaki dil meselesine ilişkin bir şey mi söylemek istemekteydi, bu, anlaşılmamaktaydı. Ünaydın, a.g.e., s.48.

⁴⁴ Mim Kemal Öke, “Atatürk'ün Son Günleri” *Ulus* gazetesi, 10.Kasım 1943, s.4.

⁴⁵ Kocatürk, a.g.e., s.395.

kolaylık sağlamak maksadiyle, kendisini daha dar ve şilteleri hafif bir karyolaya nakletmiştik.

Uyanır uyanmaz, işte bunun farkına varmış, benden sebebini soruyordu. Epeyce sıkılarak, hatta biraz da saçmalayarak kekeledim: 'Temizlik yapmak lazımdı, aynı zamanda bir değişiklik olur diye de düşündük.' Eşsiz zekâsı; nezaket, hoşgörülüğü, metaneti, şefkati, kısaca bütün müstesna hasletleriyle beraber tamamen yerine gelmişti ve hiç şüphesiz olup biteni tahmin etmişti; beni sıkıntıdan kurtarma için 'Ne ise! Gerisini sormayacağım' dedi ve muhavereyi kapattı."⁴⁶

21 ve 22 Ekimde sağlığındaki iyiye gidiş devam etmiştir. 22 Ekimde yayımlanan raporda "bir hafta evvel zuhur eden arazlar tamamıyla geçmiştir. Hastalık normal seyrine avdet etmiştir" denilmiştir.

İlk komadan sonra bütün doktorlar hemen her gün toplu halde bulunmaya, muayeneyi de hep birlikte yapmaya başlamışlardır. Doktor Neşet Ömer İrdelp hep yanında bulunuyor, diğeri de ikişer olarak nöbet tutuyordu. Bu şekilde Atatürk günün her saati her dakikası doktorların kontrolü altında bulunmuş oluyordu.

Atatürk, sağlığının normale döndüğü sırada Ankara'ya gitmek istediğine ilişkin niyetini serdetmekteydi. Özellikle de Cumhuriyet'in 15. Yıldönümünde, 29 Ekimde geçit resminde bulunarak orduya ve halka hitap etmek istemekteydi. Fiessinger'in O'na Ankara'ya gidebileceğini ve 100 metre yürüyebileceğini söylemesi⁴⁷ kendisini bir hayli umutlandırmıştı. Bunun için hastalığı sırasında değişen vücut ölçülerine göre yeni elbise istemişti. Diğer taraftan Ankara'da Hipodrom'daki şeref tribününe asansör konulmaktaydı. Fakat zaman ve şartlar, zayıf vücudu onun böyle bir yolculuğuna imkân verebilecek miydi? İlk komadan sonra doktoru Nihad Reşad Belger, Atatürk'ün "ancak 20 gün yaşayabileceğini" söylemişti. Bu nedenle doktorlardan buna dair görüş istenmiştir. Atatürk'ün doktorları aralarında durumu değerlendirdikten ortak bir karara varmışlardır. Doktorlar heyeti adına kararı açıklayan Prof. Akil Muhtar Özden şunları belirtmiştir: "Açık söyleyeceğim; Aziz hastamız çok zayıf ve ümitsiz bir haldedir. Ömrü artık günlerle sayılacak kadar uzatılmıştır. Yolda ne kadar itina edilirse edilsin, vukuu pek muhtemel ani bir kalp durması ile bu müddetten birkaç gün daha eksilebilir. Bu duruma göre kati kararın ailesi tarafından verilmesi lazımdır." Nihayette hiç kimse Atatürk'ü ölüm tehlikesi ile karşı karşıya bırakılmayı göze

⁴⁶ Soyak, a.g.e., s.724.

⁴⁷ Bakınız: Mim Kemal Öke, "Atatürk'ün Son Günleri" *Ulus* gazetesi, 10.Kasım 1943, s.4.

alamazdı. Zaten “tereddütle geçen birkaç gün zarfında” Atatürk de durumun ciddiyetini kavrayarak kararından vazgeçmiştir. Bununla birlikte Türk ordusuna hitaben yazdığı mesajı Hasan Rıza Soyak’a dikte ettirmiştir. Mesajını Hipodromdaki resmi geçitten önce Başbakan Celal Bayar okumuştur. Atatürk mesajında orduya olan güven ve iftihar hislerini beyan ederek ordunun modern yöntem ve araçlarla donatılmasının önemine işaret etmiştir.⁴⁸

Atatürk, Ankara’daki törene katılmamakla beraber, o gün yine heyecanlı, ilk günü gibi Cumhuriyet’i bütün benliğiyle yaşamıştı. Hasta yatağında, şenlikler sırasında dışarıda atılan havai fişek seslerini, sarayın önüne gelen vapurda çalınan İstiklal Marşı’nı dinlediğinde yanındakilere “*Seviniyorlar... Sevinecekler tabii. Sevinmekte haklıdırlar. On beş yıl Cumhuriyet... Bu sevinilecek neticedir.*” diyordu.⁴⁹

16 Ekimdeki ilk koma halinden sonra Atatürk’ün karnında su gün geçtikçe birikmiş, göğsünü ve kalbini sıkıştırmaya, nefes almakta zorlanmasına neden olmuştu. 7 Kasım 1938 tarihinde Salı günü bizzat kendisi “daha fazla dayanamayacağını, suyun derhal alınmasını” emretmiştir. Doktorlar, su alma işleminin komayı çabuklaştıracağı için hiç değilse 24 saatlik bir zaman kazanmak amacıyla operasyonu geciktirmek istemişlerdir. Onun için kendisine “su çekilmezden önce kalbi takviye edecek tedbirler almak zarureti vardır” gibi gerekçelerden bahsedilmekteydi.⁵⁰ Buna rağmen O, “*Niçin tereddüt ediyorlar, olacak olur*” diyerek ileri sürülen gerekçelere kulak asmamıştır. Atatürk’ün ısrarı üzerine 7 Kasım 1938’de Saat 12:20’de Doktor Mehmet Kamil Berk tarafından

⁴⁸ Soyak, a.g.e., s.724-725. Atatürk’ün Cumhuriyet’in 15. Yıldönümü münasebetiyle Türk ordusuna gönderdiği mesajın metni şöyledir: “Zaferleri ve mazisi insanlık tarihiyle başlayan her zaman zaferle beraber medeniyet nurlarını taşıyan kahraman Türk ordusu; Memleketini, en buhranlı ve müşkül anlarda zulümden, felaket ve musibetlerden ve düşman istilasından nasıl korumuş ve kurtarmışsan, Cumhuriyet’in bugünkü feyizli devrinde de askerlik tekniğinin bütün modern silah ve vasıtaları ile mücehhez olduğun halde, vazifeni aynı bağlılıkla yapacağına hiç şüphem yoktur. Bugün, Cumhuriyet’in 15’inci yılını mütemadiyen artan büyük bir refah ve kudret içinde idrak eden büyük Türk milletinin huzurunda Kahraman Ordu, sana kalbi şükranlarımı beyan ve ifade ederken, büyük ulusumuzun iftihar hislerine de tercüman oluyorum. Türk vatanının ve Türklük camiasının şan ve şerefini dahilî ve haricî her türlü tehlikelere karşı korumaktan ibaret olan vazifeni her an ifaya hazır ve âmade olduğuna, benim ve büyük ulusumuzun tam bir inan ve itimadımız vardır. Büyük ulusumuzun orduya bahşettiği en son sistem fabrikalar ve silahlarla bir kat daha kuvvetlenerek büyük bir feragat-i nefis ve istihkâr-ı hayatla her türlü vazifeyi ifaya müheyya olduğunuza eminim. Bu kanaatle kara, deniz, hava ordularımızın kahraman ve tecrübeli komutanları ile subay ve eratını selamlar ve takdirlerimi bütün ulusun muvacehesinde beyan ederim. Cumhuriyet Bayramı’nın 15. yıldönümü hakkınızda kutlu olsun...”

⁴⁹ *Akşam* gazetesi, 11 Teşrinisani 1938, s.5. Atatürk bu sözleri sarf ederken yanında bulunan (muhtemelen berberi) Mehmet adındaki kişi, Atatürk’ün İstiklal Marşı okunmaya başladığında onu birkaç saniye gözlerini kapatarak dinlediğini, sonra da gülümseyip gözlerini açarak yukarıda bahsi geçen sözleri söylediğini nakletmiştir. Adı Geçen Yer.

⁵⁰ Ünaydın, a.g.e., s.47.

Atatürk'ün Son Hastalığı

üçüncü defa ponksiyon işlemi yapılmıştır.⁵¹ Bu üçüncü ponksiyondan sonra biraz ateşi yükselmesine rağmen uykusunu gece yarısına kadar sakin bir şekilde geçirmiştir. Ayıldığı zamanlarda “Bana ne oldu?”, “Hiçbir şey bilmiyorum”, “Allah Allah”, “çok şey” gibi sözler söylemekteydi.⁵² Gece 02:00'den sonra hafif bir unutkanlık baş göstermiş ve bu durum dört saat kadar devam etmiştir.

Atatürk'ün ikinci ve son koma hali 8 Kasım'da 18:35 sularında başlamıştır. Hastalığın 8 Kasım 1938'de normal seyrinden çıkıp şiddetlenmesi ve sıhhi durumun ciddi bir evreye girmesine dair Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği'nin resmi tebliğini 9 Kasım tarihli gazetelerde görmek mümkün olmuştur.⁵³ Atatürk'ün fenalaşıp koma halinin başlamasına tanık olanlardan Genel Sekreter Hasan Rıza Soyak durumu şu şekilde anlatmaktadır:⁵⁴

“Saat 18.00'den sonra yanından ayrılıp, günlük işlerimle meşgul olmak üzere büroma inmiştim; çok geçmeden fenalaştığını telefonla bildirdiler (saat 18.55). Telaşla hususî daireye koştum; yatak odasının iç içe olan iki kapısı arasındaki boşlukta Ali Kılıç duruyordu. Odaya girdiğim zaman Atatürk'ü şu vaziyette gördüm: Yatağın ortasında, iki elini yanlarına dayamış, oturuyor ve mütemadiyen öğürerek: ‘Allah kahretsin’ diye söyleniyordu; ara sıra da hizmetçilerin tuttukları tase koyu kahverengi bir mayı (pıhtılaşmış kan) çıkarıyordu.

Nöbetçi Doktor Abravaya ile o sırada yetişen Prof. Dr. Neşet Ömer İrdelp kendisine yine bir taraftan bazı ilaçlar enjekte etmeye, bir taraftan da buz parçaları yutturmaya başladılar; bir aralık sağında bulunan tuvalet masası üzerindeki saate baktı; her halde iyi göremiyordu ki bana sordu: ‘Saat kaç?’ Cevap verdim: ‘7.00 Efendim.’

Aynı suali bir iki defa daha tekrar etti, aynı cevabı verdim. Biraz sükûnet bulunca yatağa yatırdık; başucuna sokuldum: ‘Biraz rahat ettiniz, değil mi efendim?’ diye sordum. ‘Evet!’ dedi. Arkamdan Neşet Ömer İrdelp yanaşıp rica etti: ‘Dilinizi çıkarır mısınız efendim?’ Dilini ancak yarısına kadar çıkardı; Dr. İrdelp tekrar seslendi: ‘Lütfen biraz daha uzatınız!’ Nafile!.. Artık söyleneni anlayamıyordu; dilini uzatacağı yerde tekrar tamamen çekti; başını biraz sağa

⁵¹ Ponksiyon operasyonunu o sırada sarayda bulunmayan Mim Kemal Öke yapmamıştır. Operasyonu ertelemek isteyen doktorlar Atatürk'e Öke'nin Gülhane'de öğrencilerine ders vermekte olduğunu, dolayısıyla da operasyonun ertesi gün yapılması gerektiğini söylemişlerdir. Bunun üzerine Atatürk, operasyonun Doktor Mehmet Kâmil Berk tarafından yapılmasını rica etmiştir. Bakınız: Mim Kemal Öke, “Atatürk'ün Son Günleri” *Ulus* gazetesi, 10.Kasım 1943, s.4.

⁵² Mim Kemal Öke, “Atatürk'ün Son Günleri” *Ulus* gazetesi, 10.Kasım 1943, s.4.

⁵³ Bakınız: *Akşam* gazetesi, 9 Teşrinisani 1938, s.1; *Kurun* gazetesi, 9 Teşrinisani 1938, s.1.

⁵⁴ Soyak, *a.g.e.*, s.728.

çevirerek Dr. İrdelp'e dikkatle baktı ve 'Aleykümesselâm' dedi; son sözü bu oldu ve ikinci ponksiyondan tam 30 saat sonra komaya girdi."

Atatürk bu ikinci koma halini, ilk komaya göre daha hareketsiz ve sakin geçirmiştir. Ara sıra küçük sıçramalar görülsede, birkaç saniye sonra eski durumuna dönüyordu. Saatler geçtikçe zaman zaman kesik hırıltılar duyuluyordu. 9 Kasım sabahı bromürlü lavmana yapılmış, istem dışı hareketlerinde azalma görülmüştür. Ancak bu defa da sık sık öksürük ve terleme baş göstermiştir. Saat 11:00'den sonra üç dakika süre ile oksijen verilmiştir. Bu işlem 13:10'da tekrarlanmıştır. Doktoru Asım Arar, Başvekil Celal Bayar ile saraya geldiklerinde Atatürk'ün sağlığına ilişkin durumu şu şekilde ortaya koymuştur: *"Atatürk derin bir uyku içinde idi. Nefes alma ve kan deveranı faaliyetleri muntazamdı. Etrafındaki doktorlar son tıbbî vazifelerini yapmak için feragat ve gayretle çalışıyorlar ve her çareye başvuruyorlardı. Bu doktorlar, her iki saatte bir değişmek üzere ikişer ikişer nöbet bekliyorlar ve hastalığın seyrine ait müşahadeleri ve tatbik edilen tedbirleri ve ilaçları kayıt ederek vazifelerini kendilerinden sonra nöbete girecek olan arkadaşlarına terk ediyorlardı. Hastanın halini görünce her şeyin bitmiş olduğuna kani oldum. Yalnız bütün hayatı bitmez tükenmez mücadeleler ve Türk vatanını kurtarmak için icabında katlandığı mahrumiyetler ve heyecanlar içinde geçen ve bir seneye yakın bir zamandan beri en ağır bir hastalığın pençesinde ıstırap çeken bu büyük adamın kalbi o kadar sükûn ve intizam içinde çalışıyordu ki, devam edip giden komaya rağmen artık önü alınması kabil olmayacak kötü akibetin ne vakit gelip çatacağını tayin etmek mümkün olamıyordu. Akşama doğru Atatürk yeni bir komaya girdi. Gözbebekleri ışığa cevap verse de tabandan artık refleks alınamıyordu. Nefes borusundan hırıltılar işitilmeye başlandı. Başucundaki doktorlar Müşahede Defteri'ne 'Agonî' diye not düştüler. 'Agonî', 'can çekişme' demektir."*⁵⁵

Bu arada, 9 Kasım sabahı Cumhurbaşkanlığı Sekreterliği'nin Saat 09:50'de Dolmabahçe Sarayı'ndan, bundan on dakika sonra da Ankara'dan yaptığı duyuruda önceki geceden itibaren devam eden koma halindeki "ciddiyetin" arttığı Türk ve dünya kamuoyuna duyurulmuştur.⁵⁶ 9 Kasım Saat 20:00'den sonra Atatürk'ün genel durumundaki ciddiyet ilerlemiş, dalgalılık artmıştır. Gece yarısı bu dalgalılık son haddini aşmış, vahamet düzeyine ulaşmıştı. Kılıç Ali'ye göre artık

⁵⁵ Can Dündar, *Sarı Zeybek/Atatürk'ün Son 300 Günü*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1994, s.151-152.

⁵⁶ Kodal, a.g.e., s.46.

dakika dakika solmakta, sönmekte olan Atatürk'ü kurtarmak mümkün değildi. Herkes "ümitsizlik ve çaresizlik içinde" ağlamakta, üzüntüsünü göstermekteydi.⁵⁷

10 Kasım Perşembe günü saat 8:00'de rengi tamamen solmuştu. Hiç kimsenin elinden bir şey gelmiyordu. Soyak'ın deyişiyle⁵⁸ "Koca bir tarih geçüyordu." Saat 09:05'te gözlerini ansızın açtı ve birkaç saniye içinde tekrar kapadı. Bu adeta onun fani dünyaya veda ederken sevdiklerine son bir selamıydı. Türk milletinin kurtarıcısının ebedi hayata geçüyüdü.

Büyük Önderin resmi ölüm raporu ve hükümetin resmi tebliği aynı gün öğleye doğru gazetelerde yayımlanmıştır.⁵⁹ Hükümetin resmi tebliği şöyledir:⁶⁰ "Müdavi ve müşavir tabiplerinin neşredilen son raporu, Atatürk'ün dünyaya gözlerini kapadığını bildirmektedir. Bu acı hadise ile Türk vatani büyük yapıcısını, Türk milleti ulu şefini, insanlık büyük evlâdını kaybetti. Milletimize içimiz yanarak bu tarife sığmayan ziyandan dolayı en derin taziyetlerimizi sunarız. Kederlerimizin tesellisini, ancak ve ancak O'nun büyük eserine bağlılıkta ve aziz vatanımızın hizmetinde ararız. Şurasını da her şeyden evvel beyan etmeliyiz ki; ölmez olan O'nun büyük eseri Cumhuriyet Türkiye'sidir. Hükümetimiz içinde bulunduğumuz bu mühim anda bugüne kadar olduğu gibi, dikkatle vazife başındadır. Müesses olan nizamı ve vaziyeti idame hususunda, büyük Türk milletinin hükümeti ile tek vücud olarak teyid ve temin edeceğine şüphe yoktur. Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun 33'üncü maddesi mucibince Büyük Millet Meclisi Abdülhalik Renda Reisicumhur Vekâleti vazifesini deruhte etmiş ve ifaya başlamıştır. Gene Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun 34'üncü maddesi mucibince Büyük Millet Meclisi derhal yeni Reisicumhuru intihap edecektir. Türkiye'nin en büyük makamına Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'na göre geçecek zatın etrafında hükümetiyle, şanlı ordusuyla ve bütün kuvvetiyle Türk milleti sarsılmaz bir varlık olarak toplanacak ve yükselmesine devam edecektir. Bugün ayrılığına ağladığımız Büyük Şefimiz Atatürk, her vakit Türk milletine güvendi. Eserlerini bu güvenle yaptı. İdamesi esbabını da istikmal ederek güvenle büyük milletimize bıraktı. Ebedi Türk milleti, O'nun eserlerini ebediyetle yaşatacaktır. Türk gençliği O'nun kıymetli vedası olan Türkiye Cumhuriyeti'ni daima koruyacak ve O'nun izinde yürüyecektir. Kemal Atatürk, Türk'ün tarihinde ve gönlünde daima yaşayacaktır."

⁵⁷ Kılıç Ali, a.g.e., s.659.

⁵⁸ Kılıç Ali, a.g.e., s.660

⁵⁹ Soyak, a.g.e., s.730.

⁶⁰ Akşam gazetesi, 10 Teşrinisani 1938, s.1; Kurun gazetesi, 10 Teşrinisani 1938, s.2. Son Telgraf, 10 Kasım 1938.

C-KAYNAKÇA

1-Gazeteler

Akşam

Cumhuriyet

Kurun

Son Telgraf

Tan

Ulus

Yeni Sabah

2-Araştırmalar

Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları, Der: Hulûsi Turgut, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 15. Baskı, İstanbul, 2013.

Banoğlu, Niyazi Ahmet, *Atatürk'ün İstanbul'daki Günleri*, İstanbul, Mart 2012.

Boran, Tunç, *Atatürk'ün Hastalığı ve Ölümü*, Aft Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2012.

Dündar, Can, *Sarı Zeybek/Atatürk'ün Son 300 Günü*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1994.

Kocatürk, Utkan, *Doğumundan Ölümüne Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Genel Yayın No: 294, Ankara, 1992.

Kodal, Tahir, "Başbakanlığa Gönderilen Belgeler Işığında Atatürk'ün Vefatından Önceki (4 Eylül-10 Kasım 1938) Sağlık Durumu", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C.5, Sa.3, Eylül 2008, s.35-49.

Soyak, Hasan Rıza, *Atatürk'ten Hatıralar*, Yapı Kredi Yayınları, 7. Baskı, İstanbul, 2014.

Şimşir, Bilâl N., *10 Kasım Günlüğü*, Bilgi Yayınevi, 1 Baskı, Ankara, 2014.

....., *Atatürk'ün Hastalığı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1938.

Şahingiray, Özel, *Atatürk'ün Nöbet Defteri (1931-1938)*, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1955.

Ünaydın, Ruşen Eşref, *Atatürk'ün Hastalığı/Profesör Dr. Nihad Reşad Belger'le Mülâkat*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1959.

EKLER

Ek-1: "Atatürk'ün Son Günleri", 'Ulus', 1943, s.4-5.

21 Teşrinisani 1938

AKŞAM

Sabite 5

Profesör Hayrullah diyor ki: "Naaş tahnit edilmedi, kudsiyetini ihlâl etmekten çekindik,"

Hastalık ne zaman meydana çıktı? Avrupadan getirtilen profesörler

Atatürk son gününe kadar titizliğinde, temizliğinde zerre kaybetmedi, gazeteleri muntazaman okurdu

Arladığımız Münemdin Naaf, Atatürkün mühim nasırların Dolma-...
Bu gazeteyi okudumdayım. Burada...
O gazeteyi bir haberi nazı uydur-

Atatürkün son vaktelerinden bir

ben acı müslümanlar. Oda gene sükûta gömüldü. Salona...
Atatürkün yoluyla yarımdan...
Ben de oradayım. Evet. Siz de oradayız. Hasan...
Ben de oradayım. Evet. Siz de oradayız. Hasan...

amur? O son dakikasına kadar hab-...
Münihle çıkan Yüksekleri Doktorlar...
Franz hastanesinin kalorifer bacası tutuldu

Londrada bir hırsız çetesi peyda oldu Çete birçok sinemaları, postahane-...
İngiltere ve baltık Londra'da...
Çete ancak polis hatifesi romanla-

Havzada yeni ilmekte binası açıldı

Harahadan gıbet bir nutuk irad etti-...
Bunun yeni yapılmış maddesi ilmekli...
Yükseklik bakanı tarafından 'vaki'

Atatürkün hiç sevmediği bir kelime: Diktatör

Bir Amerikalı gazeteci ile mülakatında: "Ben kalbleri kırarak değil, kalbleri kazararak hükmetmek isterim," demişti

Amerikanın lanımsız gazetecilerinden Gladys Baker üç hafta önce...
"İnanmaz teslim aler gösteride ter-...
Atatürkün diktatör diye çağırıldığını...
Dedi ki: "Ben diktatör değilim. Benim...

Londrada bir hırsız çetesi peyda oldu

Çete birçok sinemaları, postahaneleri, istasyonları soydu

İngiltere ve baltık Londra'da...
Çete ancak polis hatifesi romanla-

Gömelık hurası yakalandı

Kaynarhanca ilindeki Rıdvan dik-...
Hindi hurası on beş gün mahkûm oldu

Hindi hurası on beş gün mahkûm oldu

Triplicanda Triplicanda mahkûm ol-...
Gömelık hurası yakalandı

EK-2: "Hastalık Ne Zaman Meydana Çıktı? Avrupa'dan Getirilen Profesörler", Akşam, 21 Teşrinisani, 1938, s.5.

Atatürk'ün Son Hastalığı

1938
TAN
NOY : 2800
DİREKTÖR : AHMET EMİN YALMAN
BAŞMUHARRİRİ : AHMET EMİN YALMAN
5 KURUS

TAN

BAŞMUHARRİRİ : AHMET EMİN YALMAN

Çocuk Ansiklopedisi
Bu üç büyük ciltlik eser her evde bulunması lâzım bir kütüphanesidir. Çocuğunuza bundan mahrum bırakmayınız. Tam eserin fiyatı 7 liradır.
TAN Matbaası

Müdahale Komitesinde Bek Gönüllü Adedi İhtilâf Doğurdu

Bir Âsi Kolu Tarragona Yoluyla Denize İniyor

Ispanya ile Katalonyanın
Münasebeti Kesiliyor

Atatürkün Sıhhati

Fransız Mütehasşısı Diyor ki:

“Atatürkün Sıhhatinde Hiçbir Endişe Edilecek Vaziyet Bulunmadığı Müjdesinin Benim Ağzımdan Söylenmesi, Şahsım İçin En Büyük Bahtiyarlıktır,,

Dün, Riyaseticümhur Genel Sekreterliğinden yapılmış olan resmi tebliğde, Atatürkün, gripten müteasir bulunmaları dolayısıyla, bir buçuk aylık bir istirahat devresi geçirecekleri bildirilmiştir.

Büyük Önderin konsültasyonu için Fransadan davet edilen Profesör Dr. Fiesenje, raporunda rahatsızlığın ehemmiyetsiz bir gripten ibaret bulunduğunu tesbit etmiştir.

Dün, Ankaradan şehrimize gelen profesörü bularak kendiale konuştuk. Bizze, rahatsızlığın ehemmiyetsiz bir gripten başka bir şey olmadığını temin ve teyit etti. Ve “Türk milletinin merak ve endişesini callip hiçbir vaziyet bulunmadığı müjdesini vermenizi rica ederim,, dedi.

Profesör, Atatürkün ya-

Profesör Fiesenje
kılarında bulunmuş ol-
maktan mütevellit san-
dettiği gizlemiyen bir heyecanla:

“— Şefinazi ne kadar sevdiğinizi tahkir ediyorum. Türk milletinin, Atatürkü hakkindaki hissiyatını, Büyük Şefini pirdükten sonra daha iyi anlamışım. Bu kailar dimanımız, bu kadar zakkâ ve cevaliyyetin birarada toplanması pek seyrek tesadüflerle kabildir. Zamanımızın birçok büyük adamları ile temas etmek fırsatını bulmuşum. Atatürkü, bunların hiçbirinde kıyas etmek elimden gelmiyor. Bu müstesna şahsiyetin sıhhatlerinde endişe edilecek hiçbir vaziyet olmadığı müjdesinin benim ağızımda söylenmesi, şahsım için bahçiyarlıkların en büyüküdür.” diye ilâve etti.

Profesör Fiesenje, dün akşam Paris'e hareket etmiş-

EK-3: “Atatürk'ün Sıhhati”, *Tan*, 1 Nisan, 1938, s.1.

Bu gün, hırtlaşmazın başlangıcı olan 19 Mayıs yıldönümüdür. Atatürk'ün tam 19 sene evvel bu anahak. Sa- çuhas ile, Türkin kara talii deşiminiye başlama, pek çetin mücadelalardan sonra varlığı pas ve parat içinde abadıyeti. 19 Mayıs olmasaydı, bugünkü hür ve müstakil Türkiye de olmayacaktı. Gelcek nesillerin, hıntıplınlı dala ihı yucahları 19 Mayıs tarihi, bugün yurdun her tarafında kutlanıyor. 19 Mayıs Tarihininin on büyük düstim nekhtın

Beyrutta Yayılan Yalan Haberler
Atatürk'ün Hastalığını
Yalan Yere Yaymakta
Ne Menfaatleri Var ?

Hatay İntihabı Sırasında Böyle
Kahpece Şayialar Nefret Uyardırdı

Ankara Asabiyet ve Nefret

Ankara, 18 (A.A.) — Beyrut- tan bütün Avrupa ve Amerika- ya gönderilen bir telgrafta Ata- türk'ün yeniden vakim suretine hastalandığı ve devlet idarinesin- he vuz;arak bir halde bulundu- ğu bildirilmektedir. Nastañ ha- ğa yalanda ibaret olan bu ha- beri Beyrut masraflara girecek bütün dünyaya neşir ve tamim etmekte acaba ne gibi bir men- faatları dost bir devlet reisi ha- kında bilhassa Hatay İntihaba- tı tasvıklar icinde bedefinden lakıraf ettirilene kullansınan- yalane callih dikkat olmakla kal- maz ve şüphesiz ki her oku- yanın nefretini de mucip olur.

Yugoslav Nazarı
Atatürk'ün Neşidinde

Ankara, 18 (A.A.) — Bah- edilmektedir Atatürk bugün saat 11 te Yugoslavya Harbiye ve Bah- (Devam 10 uncu) — Yukarı- nın bir varlık semboldür. Onun süh- etine en teslim bir millî kaynakt güh- (Devam 10 uncu) —

Hatayda Türklere İşkence

Ankara, 18 (Ta- stanbul Elektrik lımanın esnasında- na sürünü, gücüm- lüme alınmakta- sonra iki taraf so- zorunda çalışmam- Şirketinin et- Vakıfların bağlı- rını gibi hükmet- (7) —

Yugoslav Nazarı

Ankara, 18 (Yugoslavya Har- zir Organları) — husul halini i- renovic ile bir- sabaht saat 10 a- dir.

Dost ve mil- ra ve deniz ku- fi, Türk ve 3- şilemeniy ve 1- remenil yapma- tayında, biyi- Müşir Ferit Ç- Vekill Kısmı Harbiye İhtis- Qudic, MİE- istar: General- dudu müstafis- rad Endür. Ak- dan General- müstafis: Sak- pan Albay Za- İsa Vahdettin- Söktan Tökes-

Hatayda heyecanlı bir toplantı

Reyhaniye, 17 (A.A.) — Anadolu A- jansının kumiri muhabiri bildiriyor: Bu sabah burada hükümet memurla- rının tevli ve müdafas edilmeyenle- ri çok feci bir halde dala vakı- bulmuşlar. Türk karavullerinin İhtis- ni rey vermek Gere Rehaniyeye İhtis- silenaceına gelmekte olan Ayrasın- Berk köyünden 12 kadar Kürt, Eru- dilenyuhı İhtisni toplaklı olan Hay- bacılarınca iyirlikle şiddetli ruh tar- rıma uğramışlardır. Bir Fransız mü- lımi ve iki İstarduma vaka mahallisi- (Devam 10 uncu) —

EK-4: "Atatürk'ün hastalığını Yalan Yere yaymakta Ne menfaatleri var?", Tan, 19 Mayıs 1938.

ATATÜRK'ÜN ÖLÜMÜNÜN TÜRK ULUSAL BASININA YANSIMASI (1938-1939)*

REFLECTION TO TURKISH NATIONAL PRESS OF ATATÜRK'S DEATH
(1938-1939)

Cengiz AKSEKİ**

Özet

Atatürk'ün ölümünü takip eden günlerde hem Türk ulusal basınında hem de Dünya basınında, Atatürk ve Türk Devrimi hakkında, pek çok haber ve makale yer almıştır. Türk ulusal basınındaki haber ve makaleler, Atatürk'ün liderliğine ilişkin önemli ipuçları vermektedir. Bu yazılarda Atatürk'ün modern Türkiye'nin kurucusu olduğu, bir millet yarattığı ve ona bir kimlik kazandırdığı ifade edilmiştir. Atatürk'ün liderliğinin karizmatik tarafı çeşitli şekillerde izah edilmiştir. Atatürk'ün barışçı bir asker olduğu belirtilirken, yalnızca asker değil, siyasi, hukuki, iktisadi ve kültürel alanlarda büyük devrimler yapan bir deha olduğu belirtilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Atatürk, Türk ulusal basını, Matem, Modern Türkiye, Liderlik.

Abstract

In the days following Atatürk's death, many news and articles about Atatürk and the Turkish Revolution took place both in the Turkish national press and in the world press. The news and articles in the Turkish national press give important clues about Atatürk's leadership. In these writings, it is stated that Ataturk was the founder of modern Turkey, created a nation and gave him an identity. The charismatic side of Ataturk's leadership has been explained in various ways. Atatürk is said to be a peaceful soldier, not only soldiers, but also political, legal, economic and cultural areas of the genius is said to make great revolutions.

Key Words: Atatürk, Turkish National Press, Mourning, Modern Turkey, Leadership

A-ÖLÜM HABERİNİN DUYULMASI VE SONRAKİ GELİŞMELER

Türkiye, 1938'de Cumhuriyetin 15.yılı kutlamalarına buruk başlamıştır. 18 Ekim'den itibaren Atatürk'ün hastalığına ilişkin resmî tebliğlerin bütün gazetelerde yer alması ve Atatürk'ün Ankara'daki törenlere katılmaması nedeniyle Türkiye, her sabah endişe ile uyanmıştır. 10 Kasım sabahı

* Bu makale, PAÜ. Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinatörlüğü tarafından desteklenen 2014KRM032 numaralı ve "Atatürk'ün Ölümünün Türk Ulusal Basınına Yansıması (1938-1939)" başlıklı proje kapsamında hazırlanan metnin genişletilmiş şeklidir.

** Okutman, Pamukkale Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, cakseki@pau.edu.tr

Atatürk'ün vefatını önce İstanbullular Dolmabahçe sarayındaki Cumhurbaşkanlığı forsunun yarıya indirilmesiyle öğrenmiş, kara haber yıldırım hızıyla yayılırken, bir gözyaşı seli ve heyecan dalgası yaratmıştır.¹ Anadolu şehirleri ise günlerdir gelmesinden korkulan acı haberi çoğunlukla radyo yayınlarından öğrenmiştir.²

İstanbul'da saat daha 11'e varmadan, hatta resmî tebliğe yer veren gazeteler daha baskıya bile girmeden bütün sinemalar, tiyatrolar ve her türlü eğlence yerleri kapanmış, ışıklı reklamlar söndürülmüş, birçok dükkân kepenklerini indirmiş veya tamamen kapanmıştır. İstanbul sokakları, liderlerine ağlayan insanlarla dolmuştur. Çok okulda öğleden sonra ders yapılmamış, öğretmenler çocuklara Atatürk'ün ölümünden duydukları derin heyecanı teskin eden konuşmalar yapmışlardır.³ Anadolu'da da halk gözyaşları içinde Atatürk anıtları önünde toplanmış ve radyodan yapılacak açıklamaları beklemeye başlamıştır. Bütün resmî binalarda, Halkevi ve parti binalarında, konsolosluklarda bayraklar yarıya indirilmiştir.⁴ Türkiye'deki yabancı elçilikler ve yabancı uyrukluların kurumları da bayraklarını yarıya indirerek Türkiye'nin millî matemine katılmışlardır.⁵

Saat 13'e doğru gazetelerin yayınladığı 2.baskılar halk tarafından yağma edilircesine kapışılmış, daimi gazete okuyucusu olmayanlar bile Atatürk'ün ölümünü bildiren resmî raporları hecelemeğe çalışmıştır.⁶ 10 Kasım tarihli gazeteler, sabah baskılarında Atatürk'ün sağlığına ilişkin 18 Ekimden itibaren gece yayınlanan türden resmî sağlık raporlarına vermişlerdi, ancak sabahleyin öğrenilen acı haber üzerine bazı gazeteler acilen 2. baskı yapmışlardır.⁷

10 Kasım 1938'de 2. baskı yapan gazeteler ve 11 Kasım 1938 tarihli gazeteler tamamen siyah başlıkla⁸ ve genellikle tam sayfa Atatürk resimlerinin üzerine atılan sürmanşetlerle yayınlanmıştır. 10 Kasım günü: Akşam: *"Bütün memleket matem içinde Atatürk bu sabah dokuzu beş geçe gözlerini dünyaya*

¹ *Ulus*, 11 Kasım 1938, *Cumhuriyet*, 11 Kasım 1938

² *Cumhuriyet*, 12 Kasım 1938, Gazetelerde İzmir, Samsun, Zonguldak, Maraş gibi bazı şehirlerin radyo yayını ile acı haberi aldığı belirtilmektedir.

³ *Ulus*, 11 Kasım 1938, *Cumhuriyet*, 11 Kasım 1938

⁴ *Cumhuriyet*, 12 Kasım 1938

⁵ *Cumhuriyet*, 11 Kasım 1938

⁶ *Cumhuriyet*, 11 Kasım 1938

⁷ Bu günlerde aynı tarihli gazetelerin İstanbul ve Ankara baskılarında bile bazı farklılıklar görülmektedir.

⁸ Gazete başlıklarının tekrar eski rengine dönmesi bazılarında 26, bazılarında 27 Kasımdadır.

kapadı.”, Kurun: “Atatürk Öldü Türk Milleti Sen Sağ Ol!”, Son Posta: “Türk Milleti Ulu Şefini İnsanlık Büyük Evlâdını Kaybetti”, Son Telgraf: “Türk Milletinin Büyük Matemi Ulu Önder Atatürk'ü Bu sabah Kaybettik” sürmanşetleriyle yayınlanmıştır. ⁹ 11 Kasım'da ise Akşam: “Türk Milleti! Kurtarıcını ve En Büyük Evlâdını Kaybettin. Sen sağ ol!”, Ulus: “Kurtarıcını ve En Büyük Evlâdını Kaybettin. Türk Milleti Sen sağ ol!”, Kurun: “Millî Matem Devam Ediyor Türk Milleti Her Zaman Büyük Kurtarıcısı Atatürk'ün İzinde Yürüyecektir.”, Yeni Sabah: “Aziz Atatürk'ümüzü Kaybettik”, Son Posta: “Onun arkasından yalnız Türk yurdu değil, bütün dünya ağlıyor!”, Tan: “Babamızı Kaybettik”, Cumhuriyet: “Büyük Milli Matemimiz” sürmanşetlerini atmışlardır.¹⁰

10 Kasım'dan itibaren bütün gazeteler, sayfalarını büyük ölçüde Atatürk'le ilgili yazı ve fotoğraflara ayırmışlardır. Çocukluğundan itibaren Atatürk'ün hayatını anlatan yazılar yanında, onun askerlik hayatının ayrıntılarına da hemen her gazete yer vermiştir. Ayrıca, Nutuk'tan alıntılarla Millî Mücadele günlerine, Atatürk'le ilgili hatıralara ve onun devrimlerine, yabancı gazetelerdeki haber ve makalelerin tercümelerine geniş surette sayfalar ayırdığı görülmektedir. Yine ulusal bütün gazetelerde, Atatürk hakkında Türk ve yabancı devlet adamlarının beyanatlarına, İstanbul ve Anadolu şehirlerindeki anma törenlerine, halkın ve öğrencilerin şiirlerine, cenaze merasimlerine ilişkin resmî beyannamele ve çok sayıda Atatürk fotoğrafına¹¹ rastlanmaktadır. Tan'da “Milletin Yası” ve “Halkın Sayfası” isimleriyle tamamen halka ayrılan sayfalar bulunmaktadır. 11 Kasım günü Cumhurbaşkanı seçilen İsmet İnönü üzerine pek çok makale ve haber de gazetelerde geniş ölçüde yer almıştır.

Atatürk'ün ölümüne ilişkin, bazı gazetelerin 10 Kasım 2.baskıda yayınladığı, bazı gazetelerinse 11 Kasım'da baskıya alabildiği, hükümetin yayınladığı resmî tebliğ şudur:

“Türkiye Cumhuriyeti hükümetinin resmî tebliğidir:

⁹ Akşam, 10 Kasım 1938; Kurun, 10 Kasım 1938; Son Posta, 10 Kasım 1938; Son Telgraf, 10 Kasım 1938.

¹⁰ Akşam, 11 Kasım 1938; Ulus, 11 Kasım 1938; Kurun, 11 Kasım 1938; Yeni Sabah, 11 Kasım 1938; Son Posta, 11 Kasım 1938; Tan, 11 Kasım 1938; Cumhuriyet, 11 Kasım 1938.

¹¹ Anadolu Ajansı 3 gün boyunca bazıları Ankara'da tören günü özel uçurulan bir uçaktan olmak üzere 1080 civarında fotoğraf çekmiştir. Ayrıca Türkiye'ye gelen yabancı gazetecilerin barınma ve işlerini de üstlenmiştir. Ulus, 23 Kasım 1938

Müdavi ve müşavir tabiblerinin neşredilen son raporu Atatürk'ün dünyaya gözlerini kapadığını bildirmektedir. Bu acı hâdise ile Türk vatani Büyük Yapıcısını, Türk milleti Ulu Şefini, insanlık Büyük evladını kaybetti. Milletimize içimiz yanarak bu tarife sığmayan zıyaından dolayı en derin taziyelerimizi sunarız. Kederlerimizin tesellisini ancak ve ancak onun büyük eserine bağlılıkta ve aziz vatanımızın hizmetinde ararız. Şurasını da herşeyden evvel beyan etmeliyiz ki ölmez olan onun büyük eseri Cumhuriyet Türkiyesidir. Hükümetiniz, içinde bulunduğumuz bu mühim anda bugüne kadar olduğu gibi dikkatle vazife başındadır. Müesses olan nizamı ve vaziyeti idame hususunu, büyük Türk milletinin hükûmetile tek vücud olarak teyid ve temin edeceğine şüphe yoktur. Teşkilatı esasiye kanununun 33 üncü maddesi mucibince Büyük Millet Meclisi Reisi Abdülhalik Renda Reisicumhur vekâleti vazifesini deruhde etmiş ve ifaya başlamıştır. Gene Teşkilatı esasiye kanununun 34 üncü maddesi mucibince Büyük Millet Meclisi derhal Reisicumhuru intihab edecektir. Türkiye'nin en büyük makamına Teşkilatı esasiye kanununa göre geçecek zatın etrafında hükûmetile, şanlı ordusu ile ve bütün kuvvetile Türk milleti sarsılmaz bir varlık olarak toplanacak ve yükselmesine devam edecektir. Bugün ayrılığına ağladığımız Büyük Şefimiz Atatürk her vakit Türk milletine güvendi. Eserlerini bu güvenle yaptı. İdamesi esbabını da istimal ederek güvenle büyük milletimize bıraktı. Ebedi Türk milleti onun eserlerini ebediyetle yaşatacaktır. Türk gençliği onun kıymetli vedası olan Türkiye Cumhuriyetini daima koruyacak ve onun izinde yürüyecektir. Kemal Atatürk, Türkün tarihinde ve gönlünde daima yaşıyacaktır”¹²

Resmî tebliğ ifade ettiği derin üzüntüyle birlikte, ortaya çıkan durumda ne yapılacağını da bildirmektedir: Atatürk'ün vefatı üzerine, Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun 33. maddesi¹³ gereğince, Cumhurbaşkanlığına Büyük Millet Meclisi Reisi Abdülhalik Renda vekâlet edecek olup, göreve başlamıştır, ayrıca

¹² *Son Telgraf*, 10 Kasım 1938 .

¹³ Server Tanilli, *Anayasalar ve Siyasal Belgeler*, Sulhi Garan Matbaası Koll. Şti., İstanbul 1976, s.73.

Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun 33. Maddesi: “Reisicumhur, hastalık ve memleket haricinde seyahat gibi bir sebeple vezaifini ifa edemez veya vefat, istifa vesair sebep dolay isiyle Cumhuriyet Riyaseti inhilâl ederse Büyük Millet Meclisi Reisi vekâleten Reisicumhur vezaifini ifa eder.”

yine Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun 34. maddesi gereğince yeni Cumhurbaşkanı hemen seçilecektir. Başbakan Celal Bayar'ın 9 Kasım'da İstanbul'a gelmiş olmasına bakarak, hükümetin Atatürk'ün vefatı sonrasında içerde ve dışarda bir belirsizlik ve kargaşa yaşanmaması için hazırlıklı olduğu söylenebilir.¹⁴

TBMM, 1924 Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun 34. maddesine uygun olarak 11 Kasım günü toplanmış ve Malatya mebusu İsmet İnönü, rakipsiz olarak katıldığı seçimde 348 oyun tamamını alarak Türkiye'nin 2. Cumhurbaşkanı seçilmiştir.¹⁵ İsmet İnönü'nün "hemen" seçilmesi anayasal bir zaruret olmakla birlikte, aslında Teşkilatı Esasiye Kanununda açıkça bir süre belirtilmemiştir.¹⁶ Hükümet bir taraftan 15 yıllık cumhuriyetin sağlam temellere dayandığını göstermek, diğer taraftan Hatay konusunun sıcak olduğu bu günlerde Türkiye'de bir iktidar sorunu olmadığını başta Fransa olmak üzere, Türkiye'yle ilgilenen bütün devletlere göstermek istemiş olmalıdır. 1938 gazetelerinde bu konuda ipuçları bulmak mümkündür. Gazetelerde zaferin ve Türk devriminin ilk günlerinden beri bir "Türk anarşisi" bekleyenler olduğu ve Atatürk sağken bunun imkânsızlığını anlayanların, onun ölümüne ümit bağladıklarının¹⁷ ifade edilmesi bu anlamda yorumlanabilir. Yine 10 Kasım sonrası Türkiye'nin zaafa düşeceğini zannedenlerin, İnönü'nün seçilmesiyle yanıldıklarını anlayacakları¹⁸ tespiti de bu şekilde değerlendirilebilir.

11 Kasım 1938 tarihli gazetelerde cenaze törenine hangi ülkeden kimlerin katılacağına ilişkin haberler göze çarpmaya başlar. 13 Kasım'da da Ankara'daki cenaze töreninin 21 Kasım'da yapılacağı haberleri yapılmıştır. İstanbul'da yapılacak cenaze törenine ilişkin ayrıntılar ise 15 Kasım'da gazetelerde yayınlanmıştır.¹⁹ Diğer gazetelerde yer almayan ama 13 Kasım tarihli Akşam gazetesinin bir haberine göre 11 Kasım'da Atatürk'ün na'şı tahnit edilmiştir. Bu operasyon Haseki hastanesi teşrihi marazî²⁰ uzmanı Dr. Lütfi'nin başkanlığında bir uzman heyet tarafından gerçekleştirilmiştir. Tahnit operasyonu saat 9,30'da başlanmış ve akşam geç vakit sonuçlanmıştır."²¹

¹⁴ *Kurun*, 10 Kasım 1938.

¹⁵ *Akşam*, 11 Kasım 1938 2. Baskı.

¹⁶ Server Tanilli, *Anayasalar ve Siyasal Belgeler*, Sulhi Garan Matbaası Koll. Şti., İstanbul 1976, s.73. "Cumhur Riyasetinin inhilâlinde Meclis müçtemi ise yeni Reisicumhuru derhal intihap eder. Meclis müçtemi değilse Reis tarafından hemen içtima davet edilerek Reiscumhur intihap edilir. Meclisin intihap devresi hitam bulmuş veya intihabatın tecdidine karar verilmiş olursa Reiscumhuru gelecek Meclis intihap eder."

¹⁷ Peyami Safa, "Birlik Manzarası", *Cumhuriyet*, 12 Kasım 1938

¹⁸ Salâhaddin Güngör, "Geceleyn parlıyan ışık", *Cumhuriyet* 12 Kasım 1938.

¹⁹ *Son Telgraf*, 15 Kasım 1938.

²⁰ Teşrih-i marazî: hasta organların teşrihini bildiren ilim, fr. Anatomie, pathologique.

²¹ *Akşam*, 13 Kasım 1938.

15 Kasım tarihli gazeteler, 14 Kasımda TBMM'nin Atatürk'ün cenaze töreni için hükümete 500 bin TL harcama yetkisi verdiğine ilişkin haberler yapmışlardır.²² Gazetelere göre, İstanbul halkı 3 gün, 16-17 ve 18 Kasımda sabah 10'dan gece 24'e kadar Dolmabahçe Sarayına gelerek Atatürk'ün katafalkı önünden bir ihtiram geçidi yapabileceklerdir.²³ 16 Kasım günü önce protokol mensupları, ardından İstanbul halkından 150 bin kişi Atatürk'ün na'şı önünden geçmiş, Dünya basınından görevliler de orada bulunmuşlardır.²⁴ Ulus gazetesine göre halkın geçişi, "bu bir ibadet idi" cümlesiyle bile açıklanmayacak kadar muhteşemdir. Halkın son ihtiram geçidi 16 Kasım sabahı başlamıştır. Dolmabahçe Sarayı çevresindeki bütün yollarda ulaşım durmuş, kadın, erkek on binlerce halk, sokakları doldurmuştur. 17 Kasımda daha büyük kalabalıklar Dolmabahçe sarayına hücum etmiştir: Özellikle saat 14 ten sonra giriş kapısı halk ve öğrencilerin birikmesiyle mahşerî bir hal almıştır. Akşam saat 18'e kadar okullar, çıkışta gözyaşlarını tutamayan yönetici ve öğrencileriyle akın akın Dolmabahçe'ye gelmişlerdir. Gazete halkın matemini şöyle ifade etmektedir:

*" Sonra, geniş halk yığınları, hiçkırta hiçkırta salonun kapısından içeri girmeğe ve büyük ölünün naaşı önünden derin vecd ve huşu içinde geçmeğe başlayan bu kabile arasında bir bacağını harbde kaybetmiş Onun silâh arkadaşları, yaşlı nineler, harb malûlleri, dullar ve yetimler vardı... Yüzleri buruşmuş ve belleri bükülmüş ihtiyarlarla küçük çocuklar omuz omuza geçiyorlar. sevgisi ve matemile geçmiş nesli bu günün nesline bağlayan Büyük ölünün önünde derin bir huşu ile işliyorlardı."*²⁵

Türkiye, 17 Kasım günü yaşanan izdiham nedeniyle 11 kişinin hayatını kaybettiğini 19 Kasımda gazetelerde yayınlanan resmî tebliğden öğrenmiştir. Resmî tebliğe göre: 17.11.1938 saat 20'den sonra yüz binden fazla vatandaşın hücum etmesiyle ortaya çıkan izdiham sonucu, halk kalabalıkları arasında sıkışarak 11 vatandaş hayatını kaybetmiştir.²⁶ Haber Akşam Postası izdihamda hayatını kaybedenlerin isimlerini de yayınlamıştır.²⁷ Bu listede hayatını kaybedenlerden 5'inin gayri Müslim Türk vatandaşı, 1 kişinin de Belçikalı olduğu görülmektedir.

²² *Son Posta*, 15 Kasım 1938.

²³ *Yeni Sabah*, 15 Kasım 1938.

²⁴ *Ulus*, 17 Kasım 1938; *Cumhuriyet*, 17 Kasım 1938.

²⁵ *Cumhuriyet*, 17 Kasım 1938.

²⁶ *Kurun*, 19 Kasım 1938; *Ulus*, 19 Kasım 1938.

²⁷ *Haber Akşam Postası*, 19 Kasım 1938.

Anlaşıldığı kadarıyla Türk vatandaşı gayri Müslimler de Atatürk'ün huzuruna son kez çıkıp saygı göstermeyi bir borç olarak görmüşlerdir.

Keza 15. yüzyıl sonundan beri Türkiye'de yaşadıkları din hürriyeti ve huzur nedeniyle Türk devletine müteşekkir olan Museviler daha hastalığıyla ilgili ilk haberlerin duyulduğu günlerde, düzenledikleri ayinlerde Atatürk'ün sağlığı için dua etmişlerdir.²⁸ 10 Kasımdan sonra da Rum patrikhanesi Sen Sinot meclisi patriğin başkanlığında toplanarak Atatürk için İstanbul ve Ankara'da yapılacak törenlere katılmak üzere iki heyet seçmiştir. Patrik, Başvekil Celâl Bayar'a bir taziye telgrafı çekmiş, diğer metropolitlerle beraber Dolmabahçe sarayına giderek açılan defteri imzalamıştır. Ayrıca İstanbul'daki bütün Ortodoks ve Katolik kiliselerinde ve havralarda Atatürk için ruhanî ayinler yapılmıştır.²⁹

İzdiham nedeniyle 11 kişinin hayatını kaybetmesi, nüfusu 700 bin civarında olan İstanbul'da Atatürk'ün cenaze namazının bir camide kılınmasının ciddi bir güvenlik sorunu yaratacağı endişesini de beraberinde getirmiş olmalıdır ki cenaze namazı 19 Kasım'da Dolmabahçe sarayında İslâm Tetkikleri Enstitüsü direktörü Ordinaryüs Profesör Şerafettin Yaltkaya tarafından kıldırılmıştır.³⁰

19 Kasım günü güvenlik nedeniyle vapur ve otobüs seferleri geceden itibaren durdurulmuş olmasına rağmen, sabah 7'den itibaren *"Dolmabahçe'den Sarayburnu'na kadar bütün cadde, caddeye inen bütün yollar, yamaçlar, binalar, damlar, cami kubbeleri, minareler insanla"* dolmuş, tek bir insanın sığabileceği boşluk kalmamıştır. Çünkü Atatürk'ün na'sı törenle Ankara'ya nakledilecektir ve bütün İstanbul halkı, çevre illerden, köylerden gelenler, bu törenin bir parçası olmak için, daha geceden gelip yorganlarıyla yer kapmışlardır.³¹ İstanbul adeta 24 saat uyumamış, yememiş, oturmamış,³² ayakta törene hazırlanmıştır. İstanbul'daki töreni haberleştiren Neşet Atay ve Cemal Kutay'a göre: Halkın tamamı tek bir yürek halindedir ve onların ıstırabını anlatmak için *"Halk ağlıyordu, hıçkırıyordu. Atatürk'ten sonraya kalmış olmak bedbahtlığından kurtulmak için kendini yerden yere çarpıyordu."* demek bile yetersizdir. Neşet Atay ve Cemal Kutay İstanbul'un o günkü halini anlatmak için film alan bir yabancı operatörün sözlerine sığınmışlardır: *"Gördüklerim efsaneden bahseden bir roman sayfasına göre bile harikuladedir."*³³

²⁸ *Cumhuriyet*, 3 Nisan 1938.

²⁹ *Ulus*, 12 Kasım 1938.

³⁰ *Ulus*, 20 Kasım 1938.

³¹ *Cumhuriyet*, 20 Kasım 1938.

³² *Son Posta*, 20 Kasım 1938.

³³ *Cumhuriyet*, 20 Kasım 1938.

19 Kasım “İstanbul’un Atatürk’e veda” günüdür. Dolmabahçe Sarayından alınarak bir top arabasına konulan Atatürk’ün na’şısı törenle Sarayburnu’na ulaştırılmış, burada Yavuz zırhlısına alınmıştır. Yavuz zırhlısı yüz bir pare top atışıyla Atatürk’ün na’şısını selâmlamıştır. Yavuz zırhlısına törene katılan yabancı devletlerin gemileri de refakat etmişlerdir. Hamidiye ve sırasıyla İngiltere’nin Malaya, Sovyet Rusya’nın Emden, Yunanistan’ın Hidro, Fransa’nın Emil Beattin, Romanya’nın Recina Maria harp gemileri takip etmiştir. Biraz sonra Savarona yatı Yavuz’un önüne geçmiştir. Sus, Suvat ve halkı taşıyan diğer vapurlar savaş gemilerinin iki tarafında yer almışlardır.³⁴ Gemiler Adalar açığına kadar bu şekilde ilerlemişler, daha sonra yabancı savaş gemileri ve küçük vapurlar cenazeyi son defa selâmlayarak ayrılmışlardır.

Atatürk’ün na’şısı önce İzmit limanına ve akabinde özel bir trenle Ankara’ya nakledilmiştir. İzmit’ten Ankara’ya kadar geçen yolculuk gece vakitlerine rast gelmiştir. Ancak karanlığa rağmen Anadolu halkı yol boyunca Atatürk’ün na’şısının Ankara’ya ulaştırılmasına refakat etmiştir. İzmit’ten Ankara’ya kadar tren yolunun iki kenarına “dikilen köy ihtiyarlarının, köy delikanlılarının, sekizer, onar saat yol yürümüş köy ninelerinin, öksüzlüğün bütün acısıyla yırtınan köy kızlarının ve Ata’larını götüren trene ıslak gözlerini kırpmadan selâm veren köy çocuklarının ellerindeki meşaleler” sayesinde Atatürk’ün na’şısı Anadolu’nun bağrından, karanlık görmeden geçmiştir.³⁵

Özel trenle Ankara’ya nakledilen Atatürk’ün na’şısı TBMM önünde hazırlanan bir katafalka konulmuş,³⁶ daha önce Bakanlar Kurulunda geçici kabir olarak belirlenen³⁷ Etnografya müzesine nakledilmesi ise 21 Kasım 1938’de gerçekleştirilmiştir. 21 Kasım’da Ankara’da yapılan törene Cumhurbaşkanı İnönü, Meclis Başkanı Renda, Başbakan Bayar ve bakanlar, TBMM üyeleri, on binlerce yurttaş ve yabancı devletlerden askerî ve sivil temsilciler katılmışlardır. Yabancı devletler alfabetik sırayla tören alanında yer almışlardır: Almanlar bir deniz bandosu ve onu izleyen birlikleriyle, ardından Bulgarlar, Atatürk’ün önünden geçerken sancaklarını eğerek, daha sonra bir Fransız denizci birliği top arabası önünden geçerken komutanlarının emriyle başlarını ona çevirerek, Britanya’ya ait bir bando ve bir deniz birliği ve bir piyade birliğiyle başlarını çevirerek, Yunanlılar, bir piyade ve bir deniz kıtasıyla, bayrakları ve kılıçlarıyla, İran birliği düzenle ve hürmetle Atatürk’ü bayraklarıyla ve kılıçlarıyla, bir deniz kıtasıyla temsil edilen Romenler de bayraklarıyla Atatürk’ü selâmlamışlardır. Sovyetler Birliğini temsil eden birlik

³⁴ Son Telgraf, 20 Kasım 1938.

³⁵ Naci Sadullah , “Atatürk’ün treninde Gece Anadolu’nun bağrından karanlık görmeden geçtik.”, 21 Ulus, Kasım 1938.

³⁶ Ulus, 21 Kasım 1938.

³⁷ Tan, 14 Kasım 1938.

de denizcilerden oluşmuştur. Onlar da ileri doğru uzattıkları süngüleriyle Atatürk'e hürmetlerini göstermişlerdir. En son Yugoslav birliği de bayraklarını eğerek na'sı selâmlamıştır.³⁸

Bütün Dünyayı aylarca kana bulayacak korkunç bir savaşın arifesinde siyasetçiler ve askerler son kez Atatürk'ün cenaze töreni için bir araya gelmişlerdir. Türkiye'nin yasına katılmaya gelen ve cenaze kortejinde yer alan misafir heyetler ve başkanları ile delegeler ve elçiler şu devletleri temsil etmişlerdir: "Afganistan, Arnavutluk, Almanya, Belçika, Bulgaristan, Çin, Danimarka, Mısır, İspanya, Estonya, Amerika, Finlandiya, Fransa, İngiltere, Yunanistan, Macaristan, Irak, İran, İtalya, Japonya, Letonya, Litvanya, Norveç, Hollanda, Polonya, Romanya, İsveç, İsviçre, Suriye, Çekoslovakya, Sovyetler Birliği, Yugoslavya." Ayrıca Milletler Cemiyeti, Fransız Suriye manda idaresi ve Dünyu Umumiye'nin temsilcileri de yer almışlardır.³⁹ Törene büyük devletlerin tamamının katıldığı görülmektedir. Ayrıca hem Doğudan hem de Batıdan neredeyse denk oranda devlet burada temsil edilmiştir. Yine katılan devlet sayısının çokluğu da Atatürk'e gösterilen saygıyı, Türkiye'ye gösterilen itibarı ortaya koymaktadır.

Cenaze töreni sonrası Cumhurbaşkanı İsmet İnönü tarafından, Türk Milleti adına Atatürk'e veda denilebilecek bir beyanname yayınlanmıştır:

"Büyük Türk milletine:

Bütün ömrünü hizmetine vakfettiği sevgili milletinin ihtiram kolları üstünde Ulu Atatürkün fanî vücudu istirahat yerine tevdi edilmiştir. Hakikatte yattığı yer, Türk milletinin onun için aşk ve iftiharla dolu olan kahraman ve vefalı göğsüdür. Atatürk, tarihte uğradığımız en zalim ve haksız itham gününde meydana atılmış, Türk milletinin masum ve haklı olduğunu iddia ve ilân etmiştir. İlkönce ehemmiyeti kavranmamış olan gür sesi, asla yıpranmayan bir kuvvetle nihayet bütün cihanın şuuruna nüfuz etmiştir. En büyük zaferleri kazandıktan sonra da Atatürk, ömrünü yalnız Türk milletinin haklarını, insaniyete ezeli hizmetlerini ve tarihe hakkettiği meziyetlerini ispat etmekle geçirmiştir. Milletimizin büyüklüğüne, kudretine, faziletine, medeniyet istidadına ve mükellef olduğu insaniyet vazifelerine sarsılmaz itikadı vardı. «Ne mutlu Türküm diyene» dediği zaman, kendi engin ruhunun, hiç sönmiyen aşkını ne manalı bir surette hulâsa etmişti. Fena zihniyet ve idare ile

³⁸ Haber Akşam Postası, 22 Kasım 1938.

³⁹ Ulus, 22 Kasım 1938.

geri bırakılmış Türk cemiyetini, en kısa yoldan insanlığın en mütakâmil ve en temiz zihniyetleriyle mücehhez modern bir devlet haline getirmek onun başlıca kaygusu olmuştu. Teşkilâtı Esasîyemizde ve bugün hizmet başında, irfan muhitinde ve geniş halk içinde bulunan bütün vatandaşların vicdanlarında yerleşmiş olan lâik, milliyetçi, halkçı, inkılâbci, devletçi Cumhuriyet, bize bütün evsafı ile Atatürkün en kıymetli emanetidir. Ufulündenberi Atatürkün aziz adı ve hatırası, bütün halkımızın en candan duygularıyla sarılmıştır. Memleketimizin her köşesinde ve bütün milletçe kendisine gösterdiğimiz samimî bağlılık, devlet ve milletimiz için kudret ve vefanın belîğ misalidir. Türk milletinin Aziz Atatürke gösterdiği sevgi ve saygı, onun niçin Atatürk gibi bir evlad yetiştirebilir bir kaynak olduğunu bütün dünyaya göstermiştir. Atatürke tazim vazifemizi ifa ettiğimiz bu anda, halkımıza, kalbimden gelen şükran duygularımı ifade etmeği, ödenmesi lâzım bir borç saydım. Milletler arasında kardeşçe bir insanlık hayatı Atatürkün en kıymetli ideali idi. Bütün dünyada ölümünün gördüğü ihtiramı insanlığın atisi için ümid verici bir müjde olarak selamlarım. Bu sözlerim, yazılarıyla ve toprağımızda şövalye askerleri ve mümtaz şahsiyetleriyle yasımıza iştirak eden büyük milletlere, Türk milleti adına şükranlarımın ifadesidir. Devletimizin bânisi ve milletimizin fedakâr, sadık hadimi, insanlık idealinin âşik ve mümtaz siması, Eşsiz kahraman Atatürk! Vatan sana minnettardır.

Bütün ömrünü hizmetine verdiği Türk milletle beraber senin huzurunda tazimle iğiliyoruz. Bütün hayatında bize ruhundaki ateşten canlılık verdin. Emin ol, aziz hatıran, sönmez meş'ale olarak, ruhlarımızı daima ateşli ve uyanık tutacaktır.”⁴⁰

Atatürk'ün vefatı haberinin duyulması sonrasında, özellikle 21 Kasım günü Türkiye'nin çeşitli şehirlerinde törenlerde görülen bazı davranışlarının sonraki yılların törenlerine örnek teşkil ettiği görülmektedir. Bunların arasında Atatürk anıtlarına, kamu daireleri, parti ve Halkevi adına çelenk koymak en yaygın olanıdır. Ayrıca önce Dolmabahçe Sarayında ve Ankara'da TBMM önündeki Atatürk'e ait katafalk etrafında, daha sonra da Etnografya Müzesindeki geçici kabir çevresinde, altı ilkeyi temsil eden altışar meşale yakılması, Anadolu şehirlerinde de tekrar edilmiştir. Yine üç ya da beş dakika süren saygı duruşu, ihtiram geçidi ve Atatürk devrimleri ağırlıklı konuşmalar yapılması, sonraki

⁴⁰ Kurun, 22 Kasım 1938.

yıllarda da aynı şekilde tekrar etmiştir. İstanbul ve Ankara'daki törenler kadar bazı Anadolu şehirlerinde de Chopin'in cenaze marşı olarak bilinen meşhur eseri Funeral March'ın çalındığı gazete haberlerinde yer almıştır. Bütün törenlerin çok yaygın bir ortak tarafı da Atatürk devrimlerine bağlılık andı içilmesidir. Gazetelerde yer alan yemin metinleri⁴¹ Atatürk'ün mirasına, cumhuriyete ve devrimlere bağlılık, toprak ve bağımsızlık için hayatı feda etmeye şeref, namus ve Türklük adına söz verme gibi ortak ifadeler taşımaktadır.

B-BÜYÜK ACI

Ölümünün ardından gazetelere yansıyan haberleri, dönemin gazeteci ve mütefekkirlerinin makalelerini, halkın içinden eli kalem tutanların figanını ve öğrencilerin canhıraş şiirlerini tahlil etmek, Atatürk'ün Türk milleti için ne anlama geldiğini gösteren önemli veriler sağlamaktadır. Bu çalışmada taranabilen bütün gazeteler 10 Kasım sonrası Atatürk'ün hayatını, Trablusgarp ve Çanakkale savaşlarındaki başarılarını, İstiklal Harbi'ndeki Başkumandanlığını, zaferden sonraki inkılaplarını, Dünya barışına katkılarını ve Dünya basınında yer almış Atatürk hakkındaki yazıların çevirilerini yayınlamaya başlamışlardır.

Dönemin bütün gazetelerine bakıldığında ilk göze çarpan yalın sonuç, Türkiye'nin büyük bir acı yaşadığı gerçeğidir. Atatürk'ün ölümüyle, istisnasız her Türkün kalbi "hüzün ve elemle"⁴² dolmuştur. Bütün Türkiye "mağazada çırak, fabrikada işçi, dairede hademe... berber, ayakkabıcı, ayakkabı boyacısı, hamal, tuhafiyeci, dilenci, kavaf, ilk mektep talebesi, gazete müvezzii, sucu, gazeteci, memur, muallim..."⁴³ "ocak başındaki ihtiyar anamız, tarladaki dinç köylümüz, fabrikadaki levend delikanlımız, mektep sıralarındaki olgun gencimiz, sularımız, dağlarımız, taşımız, toprağımızla, top yekûn..." Atatürk'ün ölümüne yanmaktadır.⁴⁴

Türk milletinin her kesiminin kalbinin, beyninin en derininde hissettiği büyük acı yalnızca duygusal nedenlerle izah edilemez. Çünkü Atatürk'ü sevmek kadar, ölümüne üzülme için de herkesin çok anlaşılabilir gerekçeleri vardır. Atatürk'ün arkasından büyük bir içtenlikle adeta kendilerini

⁴¹ Örneğin İstanbul'da, Ankara'da ve Bursa'da öğrencilerin andı şu şekilde: "Ey Ulu Reis Birinci vazifem türk istiklalini, türk cumhuriyetini dünya durdukça korumak ve yükseltmektir. Buna gençliğimiz, şerefimiz, namusumuz ve türklüğümüz namına söz verip and içiyoruz." *Ulus*, 16 Kasım 1938. Bazen de "ülkü"ye bağlılık yemini edilmiştir.

⁴² Hüseyin Cahid Yalçın, "Bu Milletin Ruhunu En İyi Atatürk Anladı", *Yeni Sabah*, 11 Kasım 1938.

⁴³ Kemal Zeki Gençosman, "Millet ağlıyor", *Ulus* 13 Kasım 1938.

⁴⁴ Bahri Savcı, "Bütün memleket göz yaşı döküyor", *Ulus*, 14 Kasım 1938, İzmir Anadolu gazetesinden.

paralayıp en çok ağlayanlar kadınlardır.⁴⁵ Atatürk Anadolu kadınlarının hayatında tarih boyunca görülmemiş bir devrim yaratmıştır ve kadınlar bunun farkındadır. Bütün Atatürk devrimleri kadınları da kapsayan büyük bir değişim yaratmıştır⁴⁶ ama özellikle 1926'da Medeni Kanunun kabulü ile kadınlar yüzyıllardır süren ataerkil baskılar ve ortaçağ geleneklerinin etkisinden, en azından hukuki olarak kurtulmuşlar⁴⁷ ve yurttaşlık statülerinde bir devrim yaşamışlardır.⁴⁸ 1934'te ise Anadolu kadını artık milletvekili seçme ve seçilme hakkına sahip ve tam bir yurttaş olmuşlardır. Anadolu kadınları Atatürk'ün arkasından gözyaşı dökerken kendilerini 20. yüzyılın modern insanı yapan büyük önderlerini kaybettiklerini bilmektedirler. Nitekim Tan'da Sabiha Zekeriya Sertel, bu tarihsel gerçekleri ifade ettikten sonra, Atatürk'e en candan ağlayanların "Atatürk kızları" olduğunu yazmıştır. Çünkü Sabiha Zekeriya Sertel'e göre "bugün ağlayan kızın anası, esaret zincirlerini bileklerinde taşımış, saltanat ve şeriatin mahkum ettiği köle" iken "bu köleyi insan mevkiine çıkaran, ona kanunların tekeffülü altında hürriyet ve müsavata veren, cemiyetin kollarına bağladığı zulüm zincirlerini çözen Atatürk ve Atatürk'ün esasî teşkilâtı ve medenî kanunları" olmuştur.⁴⁹ Hatta yazar devrimlerin gençler arasında kızlara emanet edildiğine inanmaktadır.

Gençler Atatürk'ün arkasından babalarını, analarını kaybetmiş gibi ağlamaktadırlar.⁵⁰ İlk günlerde Ankara'da Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, İstanbul'da ise üniversite matem törenlerinin en belirgin merkezleri olmuştur. Her iki yüksek eğitim kurumu Atatürk devrimlerinin bir parçası olarak ortaya çıkmış, Atatürk'ün tarih ve dil çalışmalarına büyük katkılar sağlamışlardır. İstanbul Üniversitesi ve Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi öğrencileri Atatürk devrimlerinin Türkiye için kıymetini bilecek, ona sahip çıkacak yüksek bir millî bilince sahiptirler. Atatürk'ün ölümüyle Türk devriminin liderini kaybettiğini

⁴⁵ Dolmabahçe Sarayına "Herkes mahzun giriyor ve derin bir elem içinde çıkıyordu. Ağlayanların hesabı yoktu... Hele kadınlar birbirlerine metanet vermek ümidiyle bir araya gelip öyle geçmeği düşünmüşler. Fakat dayanamayıp hep birden ağlıyorlar. *Kurun*, 17 Kasım 1938.

⁴⁶ Nitekim Başvekil İnönü Kadınlara seçme ve seçilme hakkı verilmesinden hemen önce 1934'te "Türk İnkılabı denildiği vakit bunun kadının kurtuluş inkılabı olduğu beraber söylenecektir." Sözleriyle Cumhuriyet yönetiminin hedeflerinden birini ifade etmiştir. *Milliyet*, 6 Aralık 1934.

⁴⁷ Medeni Kanunun Anadolu kadını için ne ifade ettiğini en açık şekilde ozanlarının dilinden duyuyoruz: Ününü görenler diz üstü çöker, Kadınlara üstüne alınmaz nöker, İzinname ile evlenir bekâr, Çok dua ederler ey Kemal Paşa. Pertev Naili Boratav, "Halk Geleneğinde Atatürk ve Atatürk Devrimleri" http://www.politics.ankara.edu.tr/dergi/pdf/36/1/pertev_boratav.pdf

⁴⁸ *Akşam*, 18 Kasım 1938, Dikkatler köşesinde de bu duruma atıf yapılmaktadır.

⁴⁹ Sabiha Zekeriya Sertel, "Atatürk kızları", *Tan*, 19 Kasım 1938.

⁵⁰ Derslere girmeyip, göz yaşları içinde matem tutan üniversite öğrencilerinin hali haberde şöyle anlatılmıştır.

"...binlerce kız ve erkek üniversite gençleri coşkun bir nehir halinde üniversite meydanından binaya girmeğe başlamıştı. Kiminin gözleri ağlamaktan şişmiş, kiminin rengi sararmış, kiminin de yüzü kızarmış, hepsi matem içinde veya matem hepsinin içinde yerleşmiş, heyecanlarını teessürlerini nasıl ifade edeceklerini şaşırılmış bir halde yürüyorlardı." *Kurun*, 12 Kasım 1938.

gören gençlerin sonsuz bir keder içinde kanlı gözyaşı dökmesi sebepsiz değildir.

Anadolu köylüsü de kadınlar ve gençler kadar Atatürk'ün ölümünden derin bir üzüntü duymuştur. Çünkü Türk devrimi ve Atatürk, Anadolu'da köylünün yüzyıllardır hasretini çektikleri bir değişim yaratmıştır. *“Asırlardan beri kimsesiz ve başsız kalmış olan bu asil insanlar, Ondan gördükleri yakınlığı, Onun şahsında buldukları büyüklük, kahramanlık, âlicenablık, hulâsa bu fani dünyada bir insandan beklenebilecek bütün meziyetleri...”* nedeniyle Atatürk'e bütün varlıklarıyla inanmışlardır. Bu nedenle köylünün, Atatürk'ün ölümü ardından cebindeki son 5 kuruşla onun resmini satın alıp, göğsüne yerleşirmesi, tarihinde “İlk defa ona ‘Efendi’ diyen insana bu sözü kimseden duymamış Türk köylüsünün sessiz ve gösterişsiz minnet ve şükranı” olmuştur.⁵¹ “Köylünün Yası” başlıklı şiir Türk halkının gönlünden kopan figanı çok içten ifade etmektedir:

Yalvardım ecele seni almasın
Can, ciğer lâzımsa işte ben varım
Sürümüz Atasız, öksüz kalmasın
Atam sen gidersen ben ne yaparım
...
Güneşe söyleyin bugün doğmasın
Karalar bağladı benim sabahım
Gecesi biter mi bu büyük yasin
Sen de acımadın bize, Allahım!
...
Şahlara kul iken olduk efendi,
O bizi yüceltti göç etti kendi,
Millet ona, o millete güvendi
Ben onun yolundan nasıl saparım
...

⁵¹ Hasan Ali Yücel, “Köylü ve Atatürk”, *Kurun*, 17 Kasım 1938; *Ulus*, 18 Kasım 1938.

Toprağa yalvardım: Alma Atamı
Gönülde yaşıyan yerde yatar mı
Et, kemik lâzımsa iste ben varım
Atamı alırsan ben ne yaparım.⁵²

Türk devrimi üzerine yazdıklarıyla sonraki yıllarda da dikkatle okunan Peyami Safa'nın, Atatürk'ün ölümünün yarattığı büyük acıyı değerlendirmesi Türk tarihinde komutanın, ölümünden duyulan üzüntüyü anlatan Alper Tunga sagusunu hatırlatır: *"Kara haberden sonra, hem de nasıl herşey birdenbire söndü; nasıl nasıl... Sanki onsuz dağlar karardı, onsuz dallar kurudu, onsuz mesafe bomboş kaldı. Şimdi bütün gözler yaşlı, benizler uçuk, dudaklar kilidli. Sanki her evden bir cenaze çıktı."*⁵³

Atatürk'ün ölümünün yarattığı acıyı kendi hayatındaki diğer acılarla karşılaştıranlar da çoktur: Çocukluğunda babasını, sonraki yıllarda oğlunu kaybeden Nasuhi Baydar, Atatürk'ün ölümü için "Büyük acı" tabirini kullanırken,⁵⁴ Kâzım Nami Duru, "Derin Yasımız" başlıklı makalesinde *"Babam öldü, anam öldü, kardeşim öldü, çocuğum öldü. -Hepsinde öyle kederlendim ki aklım çileden çıkacak sandım; fakat şimdi aklımın varlığından şüpheliyim-Acım öyle büyük ki babamı, anamı, kardeşimi, çocuğumu, bu acıyı duymamak için, çoktan feda ederdim."*⁵⁵ demekten kendini alamaz. Görüldüğü gibi Atatürk'ün ölümü Türkiye'ye çok derin bir acı hissettirmiş ve aynı zamanda hiç kimse bu kara habere inanmak istememiştir: *"O, bir güneşti, battı; O, bir yıldızdı, uçtu.. O, bir şahika idi, bulutlar arasına karıştı; O, bir denizdi, suları dağıldı; O, bir yanardağdı, söndü... O, öldü diyorlar.. Bu ne demek?.. O, benim damarlarımda, benim başımda, benim kalbimde, benim ruhumda, hep yakıyor, hep yaşıyacak Hayır O, benim için ölmedi.. Senin için de, kimse için de ölmedi.. O, bende olduğu gibi, sende de, herkeste de yaşıyor..."*⁵⁶

Yaşanan acının büyüklüğü ve etkisine bakarak bunun Atatürk'e muhteşem bir bağlılık ve kadirşinaslık yanında, Cumhuriyet ve Türk devriminin artık "millî bir şuur ve ideal halinde" milletin tamamının varlığına sindiği⁵⁷ şeklindeki yorum da gerçekçi görünmektedir.

⁵² A. H. Akdemir, "Köylü'nün Yası", *Kurun* 23 Kasım 1938.

⁵³ Peyami Safa, "Atatürkümüz", *Cumhuriyet*, 11 Kasım 1938.

⁵⁴ N. Baydar, "Büyük acı", *Ulus*, 11 Kasım 1938.

⁵⁵ Kâzım Nami Duru, "Derin Yasımız", *Ulus*, 18 Kasım 1938.

⁵⁶ Zeki Mesut Alsan, "Atam Yaşıyor", *Ulus*, 13 Kasım 1938.

⁵⁷ *Cumhuriyet*, 15 Kasım 1938.

C-BİR MİLLET YARATAN LİDER

20. yüzyıl başında Türk dili ve tarihi üzerine yapılan çalışmalar, Türkçülük fikri mensuplarının bu tartışmalara katkıları, Atatürk ve kuşağı tarafından yakından izlenmiştir. Cumhuriyetten sonra da Batı dünyasının Türkleri sarı ırktan ve medeniyetten uzak göstermesine bir tepki olarak, İslamiyet öncesi Türk tarihi merak ve araştırma konusu olmuştur. Ayrıca Osmanlı döneminde de bir imparatorluk anlayışı olarak milliyetçi fikirlerin dillendirilmemiş olması, hatta Türk adının seçkin Osmanlı grupları arasında bazen küçümsenmiş⁵⁸ olması nedeniyle, Atatürk tarih ve dil çalışmalarına bizzat öncülük etmiştir. Bu yöndeki çalışmalara Türk Tarih Kurumu, Türk Dil Kurumu ve Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesini kurdurarak resmî destek sağlamıştır. Atatürk özellikle 1930 sonrası neredeyse bütün mesaisini buna ayırmıştır. Bu çalışmalar, Atatürk'ün nutuklarına, "Ne mutlu Türküm diyene!"⁵⁹ "Türk, övün, çalış, güven", "Türk çocuğu ecdadını tanıdıkça daha büyük işler yapmak için kendinde cesaret bulacaktır.", "Türk milletinin, medeniyet ve terakki yolunda kafasında ve beyninde tuttuğu meşale müspet ilimdir." gibi sözlerle yansımıştır. Atatürk bizzat okullar için Türk tarihi kitaplarının yazılmasına katılmıştır. Okullar ve Halkevleri de bütün törenlerde Türk kimliğini bir övünç kaynağı olarak ifade etmeye başlamışlardır. Bu süreç sonunda, tarih boyunca kendisini yalnız Müslüman, bazen de Osmanlı sayan Türkler, artık çok açık bir şekilde "kimsiniz?" sorusunu "Türküm" olarak cevaplamışlardır. Bu çalışmalar aynı zamanda Batılılar tarafından küçümsenen ve son yüzyılı felaketlerle geçen, yıkık bir imparatorluğun çocuklarına büyük bir özgüven kazandırmıştır. Yeni bir devlet kurulurken bu özgüvene çok ihtiyaç olduğu da aşikârdır.

10 Kasım 1938 sonrası gazetelere en belirgin vurgularla yansıyan bir konu da Atatürk'ün bir millet yaratmış ve ona bir özgüven kazandırmış olmasıdır. Batılı bir kalem bu durumu şu cümlelerle tespit etmektedir: "*Mustafa Kemal, Anadolu'da ve Trakya'da dağılmış bulunan Türklerden, on beş sene içinde bir millet yarattı, ona millî bir şuur ve mukadderatına karşı mistik bir itimad verdi. Onu, hazırlıksız ve bir intikal devresine tâbi tutmadan, modern hayatın ve ilim medeniyetinin cereyanına attı. İrade, zekâ ve enerji kuvvetile "Türk mucizesi" ni tahakkuk ettirdi ve Atatürk adına hak kazandı.*"⁶⁰

⁵⁸ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Hil Yayın, İstanbul 1983, s.42.

⁵⁹ Haber Akşam Postasındaki imzasız bir yazıda: Türk adı "*asil ve kültürlü milletimizin adıdır. Halbuki bu ad tarihin uzun bir devresi (cehlin, anarşinin, müfsid karakterli idraksiz) bir neslin adı gibi kullanılmaktan utanılmamış, Naima tarihinde (etraki büdrak) derken bu bozuk ve mülevves zihniyetin ifadesini yapmış, Türk asil benliğinden utanmış, saray ve istibdatın, zulüm ve sefahatin, levs ve riyanın kâbusu ve tazyığı, kötü ve kara taassubun zulmü ve hâkimiyeti (Türk) mefhumunu gömmüştü.*" denilmektedir. Aynı yazıda Atatürk'ün "Ne mutlu Türüm diyene!" vecizesiyle Türk'e kendi benliğini tanıttığı ifade edilmiştir. *Haber Akşam Postası*, 13 Kasım 1938, "Ata'nın Tarihi aydınlatan dehası".

⁶⁰ René Pinon, "Türklerin babası Atatürk", *Cumhuriyet*, 7 Aralık 1938

Dönemin öğrencileri⁶¹ de akademisyenleri⁶² de şairleri⁶³ de gazetecileri⁶⁴ de siyasetçileri⁶⁵ de kendilerine Türk kimliği kazandırmanın Atatürk olduğunu bilmektedirler ve onun istediği özgüvenle yeni kimliklerini ifade etmektedirler:

“Bir Türkün dünyaya bedel olduğunu” ondan duyduk ve bu sözün tam bir hakikat ifade ettiğini de gene onun şahsında gördük.... “Türke müspet ve iyi birşey veriniz. Bunu reddetmesine imkân yoktur” diyen de odur. Bunu söylerken bize Cumhuriyeti veriyor, lâik bir idare veriyor, kadın hürriyeti veriyor ve medenî bir ahenk veriyordu. Biz de bütün bu verilen nimetleri şükranla kabul ederek onun sözündeki isabeti ispat ediyorduk.”⁶⁶

“Atatürk, Türkün Atası.. Türkün en büyüğü, Türkün büyük askeri dahisi, Türkün her şeyi... Damarlarımızda yaktığın ateş! Bütün kuvvetile benliğimizde yanıyor ve bizi heran memleket için daha kuvvetle düşündürüyor. Ne mutlu. Atatürk; millî varlığımızı yakıcı, akıcı, tarumar edici bir kuvvet, bir volkan olarak tutuşturan güneşti. O seve seve ideali uğrunda, milletinin yolunda bizlere kendini feda; bizlere sıcak ışıklarla dolu dehâsını armağan etti. O tekten büyük bir millet ebedileşti, o tek dehâdan büyük bir Türk dehâsı; yüksek bir Türk varlığı, âlemi yükseldi.”⁶⁷

Hasan Ali Yücel'e göre Atatürk'ün “en büyük keşfi Türkün ruhundaki bu sıcak yeri ve bu sıcak yerde toplanan sönmez kudreti bulması”dır.⁶⁸ Sonraki yıllarda Atatürk biyografisi yazarlar, Türk devriminin ve milliyetçiliğinin tahlilini yapmaya çalışırlar, Atatürk'ün Türklere bir kimlik ve özgüven kazandırma yönünü sıklıkla öne çıkarmışlardır. Ama görüldüğü gibi olayların sıcaklığı içinde yaşayan Türk aydınları da bu durumu daha o tarihte fark etmişlerdir.

⁶¹ *Cumhuriyet*, 13 Kasım 1938, *Kurun*, 13 Kasım 1938 Bu sözler bir üniversite öğrencisine aittir: “*Tarihin en büyük varlığı medeniyetin en yüce kudreti söndü, Atamız öldü!... Şahsında Türk hasletinin en mümtaz kudretini, kanında Türk ateşinin en sıcak alevini, kafasında Türklük ülküsünün en geniş davasını yaşatan Büyük Atamız, Türklüğün en büyük ünlü babası öldü. Senin, benim, milletimin, devletimin, taşımın, toprağımın, kanımın canımın banisi öldü. İstiklâlimizin, kudretimizin ve varlığımızın kurtarıcısı öldü... Bize cennet olmuş bir yurd, bize medeni bir hayat, bize Türklük davası gibi bir ideal bırakarak gitti”*

⁶² *Kurun*, 13 Kasım 1938; *Cumhuriyet*, 13 Kasım 1938, Medeni Hukuk doçenti Hıfzı Veldet (Velidedeoğlu) “Atatürk yeni bir millet yarattı” demek hiçbir zaman mübalağalı olmaz diyecektir.

⁶³ Cevdet Kirman, “Ona”, *Yeni Sabah*, 17 Kasım 1938

“Ey Türklüğün banisi, ey Türkün peygamberi,
Ey mürşitler mürşidi, ey Ulular Ulusu.

Nasıl yetim bıraktın sen bu aziz ulusu?

⁶⁴ *Akşam*, 12 Kasım 1938. Sözler Peyami Safa'ya aittir.

⁶⁵ *Cumhuriyet*, 22 Kasım 1938 Halkevi Reisi, Şehir Meclisi üyelerinden Ekrem Tur, şehir adına söylediği nutukta: “Türkü zalimlerden, beşeriyeti zulmetten kurtaran, millet yaratan, âlem yaşatan Atatürk kaderin zulmüne uğradı, öldü...”

⁶⁶ M. Turhan Tan, “Ata sözleri”, *Cumhuriyet*, 16 Kasım 1938.

⁶⁷ *Kurun*, 22 Kasım 1938 sözler Harbiye'de Yedek Subay okulunda yapılan törende bir öğrenci.

⁶⁸ Hasan Ali Yücel, “En büyük keşfi”, *Kurun*, 5 Aralık 1938.

D-ATATÜRK'ÜN HASLETLERİ

Atatürk'ün önce bir asker olarak tahmin edilemeyen zaferler kazanması, ardından bir siyasetçi olarak modern Türkiye'nin kurulmasına liderlik yapması dünyanın tamamında hayranlık uyandıran nadir siyasi olaylardandır. Hem Türk İstiklal Harbinin hem de Türk devriminin nasıl başarılı olduğunu anlamaya çalışanlar, bu süreçte Mustafa Kemal Atatürk'ün liderliğinin en büyük faktör olduğunu idrak etmişlerdir. Bu nedenle onu anlamaya yönelmişler, komutanlığının, siyasetçi ve entelektüel yönünün ayrıntıları üzerinde durmuşlardır. 10 Kasım 1938 sonrası gazetelere bakıldığında da Atatürk'ün çeşitli vasıfları üzerine pek çok makale, anı, deneme yazıldığı görülmektedir.

Bütün dünyada adını önce askerî başarılarla ve üniformalı fotoğraflarla duyurmuş olması nedeniyle kaçınılmaz olarak ilk vurgu yapılan tarafı Atatürk'ün “dâhi bir asker”⁶⁹ olduğudur.⁷⁰ Gazetelerde Atatürk'ün hangi yönlerden “dâhi bir asker” olduğuna ilişkin yazılar geniş yer tutmaktadır. Özellikle Çanakkale savaşları ve İstiklal Harbindeki rolü ayrıntılı olarak işlenmektedir. Keza Atatürk'ün “dâhi bir asker” olduğu herkesin ortak fikri olup, bu konuda bir tartışma söz konusu değildir. Gazetelerde özellikle, daha çok Atatürk'ün Dünya barışından yana bir asker olduğu, tarihteki diğer büyük askerlerden farklı olarak, cihangir bir politika izlemediği, yalnızca ülkesinin bağımsızlığı için savaştığı, kimsenin nefretini çekmediği, modern bir devlet kurucusu olduğu gibi farklı yönlerine dikkat çekilmiştir.

Ölümünün ardından gazetelerde onun hakkında yazılanlara bakıldığında Atatürk'ün yalnızca bir asker olarak kabul edilmediği, özellikle başarılı asker olduğu izah edilmekle birlikte askerlik dışındaki yönlerinin daha çok öne çıkarıldığı görülmektedir. Eğitimden, ekonomiye, kadın haklarından, uluslararası barışa, tarımdan, dil ve tarih konularına kadar hemen her alanda çalışması ve bu alanlarda ya sorunu, ya çözümü açıklayan fikirler beyan etmesi Atatürk'ü sıradan bir asker olmaktan çıkarmıştır.

⁶⁹ Atatürk için kullanılan askerî sıfatlar ona gösterilen itibarı da ifade etmektedir: Büyük asker, Dahi kumandan, tarihin en büyük kumandanlarından biri, Başbuğ, “Büyük Kumandan”, Küçük rütbeli büyük Türk serdari (Çanakkale savaşları dönemi için kullanılıyor), Büyük serdar, dâhi serdar, Büyük halâskâr, Büyük devlet kurucusu, Büyüklerden büyük, Dâhilerden dâhi, Yükseklerden yüksek. *Cumhuriyet*, 11 Kasım 1938.

⁷⁰ *Kurun*, 15 Kasım 1938 Bulgaristan'ın Yarışresmî Dness gazetesinin başmakalesi. Abidin Daver, “Asker Atatürk”, *Cumhuriyet*, 11 Kasım 1938; Abidin Daver, “Atatürk ve Türk ordusu”, *Cumhuriyet*, 16 Kasım 1938. *Tan*, 11 Kasım 1938; “Tarihin En Ulu Başkumandanı”, *Tan*, 13 Kasım 1938; İbrahim Hakkı Konyalı, “Atatürk Beşeriyetin Emsalini Görmediği Bir Askeri Dehadır.”, *Haber Akşam Postası*, 11 Kasım 1938, Asker Atatürk.

Ulus gazetesinde “iktisatçı şef”, “sağlık veren şef”, “barışçı Şef”, “kültürcü şef”,⁷¹ “imarçı şef”, “ziraatçı şef”, “adaletçi şef”, “yaratıcı emniyet veren şef”, “kumandan şef”⁷² başlıklarıyla Atatürk’ün bu konulardaki sözlerine ve faaliyetlerine yer verilmiştir. Ayrıca “Dilci Şef”,⁷³ “İnkılâbçı Atatürk”⁷⁴ başlıklı makaleler yazılmıştır. Çok başarılı bir askerlik dönemi sonrasında, on beş yıl cumhurbaşkanı olarak siyasetin zirvesinde Türkiye’ye yol gösteren Atatürk,⁷⁵ ekonomi, eğitim, sağlık, kültür alanlarında sağlanan gelişmelerle her alanda başarılı olduğunu göstermişti. Hüseyin Cahid Yalçın’a göre Atatürk’ün “*derin ve uzak bir görüş devamlı ve yılmaz bir irade, askerlik sahasında olduğu kadar idare ve siyaset âleminde de büyük bir manevra kabiliyeti vardı.*”⁷⁶ Asım Us’a göre ise Atatürk’ün her alanda başarılı olması “an’anat kalıpları içinde kapalı kalmaması” nedeniyledir. Çünkü Atatürk “daima hareket halinde olan uyanık dimağı” sayesinde “her sahada yeni yollar” aramış ve bulmuştur, kıyafette, idarede, siyasette, ilimde, tarihte ve dilde yapılmış olan inkılâplar hep bunun neticesidir.⁷⁷ Aydınlar Atatürk’ün yalnızca bir asker olmamasından memnun ve umutludurlar. Görüldüğü gibi Türkiye’nin toprak bütünlüğünü ve bağımsızlığını sağlayan büyük zaferden sonra, imparatorluğun son birkaç yüz yılında birikmiş sorunlarını Atatürk’ün her alanda “*aralıksız devrimler*”⁷⁸ yönteminin çözebileceğini Türk aydınları da anlamışlardır.

Ulusal Türk basınında, bu tarihlerde Atatürk hakkındaki yazılarda öne çıkarılan bir liderlik özelliği de onun gerçekçi bir siyasetçi olmasıdır. Sonraki yıllarda yazılan biyografilerine yansıdığı gibi dönemin yazarları Atatürk’ün gerçekçi bir devlet adamı olduğunu olayların sıcaklığı içerisinde bile vurgulayacak kadar gözlem yapma şansına sahip olmuşlardır. Delegelerin

⁷¹ *Ulus*, 11 Kasım 1938.

⁷² *Ulus*, 12 Kasım 1938 .

⁷³ Necmi Dilmen, “Dilci Şef”, *Ulus*, 14 Kasım.

⁷⁴ M. Turhan Tan, “İnkılâbçı Atatürk” Cumhuriyet, 11 Kasım 1938.

⁷⁵ İsmail Habib, “Atatürk’ten Hatıralar ve İbretler, Hitabetinin hususiyetleri” Cumhuriyet 9 Ocak 1939 İsmail Habib’e göre: Tarımdan söz ediyorsa, “bir ziraat mütehassısı” sanılan Mustafa Kemal Paşa, “Türk kadınından bahsederken mütefekkir bir içtimaiyatçı olmuştur.” Ama aynı Mustafa Kemal Paşa “Muallimlere nutuk söylerken de tam manasile bir terbiyeciydi.”

⁷⁶ Hüseyin Cahid Yalçın, “Bu Milletin Ruhunu En İyi Atatürk Anladı”, *Yeni Sabah*, 11 Kasım 1938. Devamında *Hedefi göz önünden kaybetmeden, ahval ve şeraitin İcaplarına uymağı ihmal etmezdi. Lâzım geldiği zaman en şiddetli bir hamle ile bütün batıl itikatlara, köklenmiş itiyatlara hücum etmekte ve her şeyi yere yıkmakta tereddüt etmeyen bu müceddit henüz münasip vaktin hulûl etmediğini hissettiği dakikalarda teenni göstermesini da bilirdi.*”

⁷⁷ Asım Us, “Atatürk’ün Portresi”, *Kurun*, 11 Kasım 1938. Yazı aslında Cumhuriyetin 10. Yıldönümünde yazılmıştır.

⁷⁸ Atatürk’ün cümlesinin tamamı “*Uçurum kenarında yıkık bir ülke... Türürl düşmanlarla kanlı boğuşmalar... Yıllarca süren savaş... Ondan sonra, içeride ve dışarıda saygı ile tanınan yeni vatan, yeni sosyete, yeni devlet (...)* ve bunları başarmak için *aralıksız devrimler... İşte Türk genel devriminin bir kısa diyemi...*” *Atatürk’ün Söylev Demeçleri*, “Cumhuriyet Halk Partisi Dördüncü Büyük Kurultayını Açarken”, 9 Mayıs 1935, C.1, AKDYYK. Yayınları, 1997, s.398

mühim bir kısmının Amerikan mandacılığını savunduğu Sivas Kongresi'nde Mustafa Kemal Paşa ile birlikte mandacılık aleyhine tavır alan Denizli delegesi N. Ali Küçüka, *"Atatürk realistti... kendisi kararlarında mümkün olduğu kadar günün şartları içinde vaziyeti mütalea ederek salim ve esaslı kararlar vermek muvaffakiyetini göstermiştir."*⁷⁹ yorumunu yapmıştır. Küçüka'nın yorumu bir ideolojik saptama değil hayatın tecrübelerinden çıkarılmış bir değerlendirmedir. Fransa'nın eski Ankara Büyük Elçisi "Kont Dö Şambrön"⁸⁰ Figaro gazetesinde Atatürk *"fikirlerinde idealistti, fakat hülyalarının onlara çizdiği hudutları aşmasına müsaade etmezdi. Karakterinin en dikkate değer noktası bu değil miydi? O emelleri tahdit etmiye muktediri."*⁸¹ demektedir. Atatürk, siyasetçilerin ülkelerini asla sonu belirsiz maceralara sürükleme hakkının olmadığını, aksi halde bütün toplumun bunun bedelini çok acı ödeyeceğine inanmış bir devlet adamıdır.

Ölümü ardından yazılanların değerlendirilmesinden çıkan bir sonuç da Atatürk'ün aslında bir iletişim ustası olduğudur. Dankwart A. Rustow'a göre Mustafa Kemal, Anadolu'ya geçtiği andan itibaren sonraki yıllarda da siyasi amaçlarının başlıca aracı haline gelecek olan bir kabiliyet geliştirmiştir: ikna edici konuşmalarıyla, eşrafın, kongrelerin, meclisin, halk yığınlarının gönlünü fethetmek.⁸² Bu Mustafa Kemal Paşa'nın herkesin dilinden anlamak ve herkesin dilini konuşmak zorunda olduğu bir dönem ve o bunu hakkıyla başarmıştır. Hele bir tezatlar meclisi olarak kabul edilen I. TBMM'yi yönetmek ancak bir iletişim ustasının başarabileceği profesyonelliği gerektirmektedir.

Atatürk'ün Anadolu seyahatlerine Anadolu Ajansı adına katılan ve bir dönem Atatürk'ün isteğiyle mebus adayı olan İsmail Habib (Sevük) meclis ile çatışmasında Mustafa Kemal Paşa'nın nasıl başarılı olduğunun ilginç bir açıklamasını yapmaktadır:

Atatürk'ün meclis konuşmalarında muhalifleri karşısında etkin olmak için "kullandığı silâhlar çok çeşidliydi: "Biz bize benzeriz"⁸³ dediği zaman silâhi "teshir" dir. "Vazife ve salâhiyet" nutkunu⁸⁴ beş saat söylediği zaman o silâh

⁷⁹ N. A. Küçüka, "Beşeriyetin Işığı", *Kurun*, 16 Kasım 1938

⁸⁰ O yılların gazetelerinde yabancı isimler okunuşlarıyla yer almakta, kastedilen kişi Charles de Chambrun'dır

⁸¹ *Ulus*, 16 Kasım 1938

⁸² Hikmet Özdemir, *Atatürk'ü Yeniden Düşünmek*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2008, s.30

⁸³ Mustafa Kemal Paşa'nın 1 Aralık 1921'de TBMM'de "Bakanlar Kurulunun Görev ve Yetkisini Belirten Kanun Teklifi Münasebetiyle" yaptığı konuşmada geçen "Binaenaleyh bu ve bu gibi teşvikatla ve izahatla hükümetimizin istinadettiği esasın, ilmi içtimaiye müstenit bir esas olduğunu bâriz bir surette görürüz! Fakat ne yapalım ki demokrasiye benzemiyormuş, sosyalizme benzemiyormuş, hiçbir Geye benzemiyormuş! Efendiler biz benzememekle ve benzetmemekle iftihar etmeliyiz! Çünkü biz bize benziyoruz Efendiler (alkışlar)" sözleri kastediliyor. *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, AKDTYK. Yayınları, 1997, C.I., s.212

“ikna”dır; Başkumandanlık meselesinde “Bırakmadım, bırakmıyorum, bırakmıyacağım”⁸⁵ dediği zaman o silâh “ilzam” ve “tehdid”; “ey Meclis, içinizde casus da var!”⁸⁶ diye bağırıldığı zaman silâhı hem “ikaz” hem “ifşa”, ve... Şefi meb’usluktan tecrid için hazırlanan o sinsi lâyihaya⁸⁷ karşı bütün millete müracaat ettiği zaman da o silâh ibretli bir “teşhir”di. İsmail Habib’e göre bu yöntemlerin hiç birinin kullanılmadığı durumlarda Mustafa Kemal Paşa’nın bir silahı daha vardı: “hazım”. Ki o hazım en haşmetli gürleyişinden daha heybetliydi. 23 Nisan 1920’de açılan ilk Meclis “...karıştı, cahiller belki âlimlerden fazla, münevverler belki mutassıblardan azdı. Fakat muhassala vatanperverdi. Cesur, atak, çetin, bütün salâhiyeti kendinde toplamış gümbürtülü bir Meclis. Şef böyle bir Meclisi üç yıl nasıl idare etti? “ilzam”dan “hazm”a, “teshir”den “teşhir”e kadar her türlü silâhı kullanarak”⁸⁸

İkna etmek hayatının her döneminde bilinçli olarak başvurduğu bir yöntemdir ama teşhir daha çok Atatürk’ün kişiliğinin bir özelliğidir. L’illustration’a göre Atatürk etrafına, büyük bir taraftar kitlesi toplamış, milleti teşhir etmiş, ona kendi heyecanını, kendi inançlarını telkin etmeyi başarmıştır.⁸⁹ Yusuf Ziya Özer, Atatürk’ün kalpleri ve gönülleri teşhir etmesini “büyük yaradılış”⁹⁰ olarak kabul etmektedir. Öyle ki Atatürk, başlangıçta bütün bir Dünya ile savaşarak ülkesini kurtarıırken, daha sonra kısa sürede başardıklarıyla o Dünyanın kalbini teşhir etmekten geri kalmamıştır.⁹¹

Atatürk, bir taraftan muhataplarına kendi fikirlerini zorlama ile değil inandırarak kabul ettirmeyi benimsediği için, diğer taraftan yüksek ikna

⁸⁴ Muhtemelen Mustafa Kemal Paşa’nın “Bakanlar Kurulunun Görev ve Yetkisini Belirten Kanun Teklifi Münasebetiyle” 1 Aralık 1921’de yaptığı konuşma kastedilmektedir. *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, AKDYYK, 1997, C.I., s.202 vd.

⁸⁵ 6 Mayıs 1922’de TBMM’nin gizli celsesinde askeri durum hakkında Başkumandan Mustafa Kemal Paşa’nın yaptığı izahatta geçen “bırakmam ve bırakmıyacağım” sözleri kastedilmektedir. *Atatürk’ün Açık ve Gizli Celse Meclis Konuşmaları*, Yay. Haz. Yalçın Toker, Toker Yayınları, C.IV, İstanbul 2016, s.226-227.

⁸⁶ Mustafa Kemal Paşa’nın 31 Ocak 1921’de TBMM’de “Amasya Milletvekili Ragıp Beyle Arkadaşlarının, Londra Delege Heyeti İçin Komisyon Kurulması Önerisi...” hakkındaki konuşmasında geçmektedir. *Atatürk’ün Açık ve Gizli Celse Meclis Konuşmaları*, Yay. Haz. Yalçın Toker, Toker yayınları, C.II, İstanbul 2016, s.226-227.

⁸⁷ 1922 sonunda yapılan bir öneriyle, milletvekili seçilebilmek için Türkiye sınırları içinde doğmuş olmak (Selanik doğumlu Mustafa Kemal Paşa’nın durumuna uymuyor) ve aynı seçim bölgesinde beş yıl ikamet etmiş olmak (cephe cephe gezen Mustafa Kemal Paşa’ya bu da uymuyordu) şartı getirilmek isteniyordu. Milletvekili seçilme niteliklerinde değişiklik sağlamak için verilen öneriye Mustafa Kemal Paşa 2 Aralık 1922’de TBMM’de şiddetle karşı çıkan bir konuşma yapar. “Erzurum Milletvekili Necati Bey’le Arkadaşlarının Seçim Kanununda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Önerisi...” *Atatürk’ün Açık ve Gizli Celse Meclis Konuşmaları*, Yay. Haz. Yalçın Toker, Toker Yayınları, C.IV, İstanbul 2016, s.188 vd.

⁸⁸ İsmail Habib, “Atatürk’ten Hatıralar ve İbretler, Mecliste Bir Sahne”, *Cumhuriyet*, 20 Ocak 1939.

⁸⁹ L’illustration, “Tarih En Fazla Atatürk’ü Takdir Edecektir”, *Cumhuriyet*, 23 Kasım 1938.

⁹⁰ Yusuf Ziya Özer, “Gönüller Fatihi Atatürk”, *Ulus*, 21 Kasım 1938.

⁹¹ M. Turhan Tan, “Nesilden nesle, *Cumhuriyet*, 22 Kasım 1938.

kabiliyetinin de farkında olduğu⁹² için bu yönleme sık sık başvurmuştur. Atatürk'ün bazen “bakışı”, bazen “sözleri” ile “en koyu muhalifleri iknaa” etmesi ve her “fedakârlığı” yapmalarını sağlaması bir liderde beklenen en kıymetli haslet sayılmıştır.⁹³ Bazı gözlemciler göre Atatürk'ün söz söylemeyi⁹⁴ sevmesi de ikna etme isteğinden kaynaklanmaktadır.⁹⁵ Atatürk'ün çevresindekilere imkânsız şeyler yaptıran harikulâde nüfuzunu “sadece minnettarlıkla izah etmek kabil değildir. Atatürk, yürekleri fethetmek kudretine, fikirleri ikna etmek ve ruhları kazanmakla tezahür eden o izahı imkânsız kuvvete sahibdir.”⁹⁶ Keza bütün o süreçte, imkânsız sanılan devrimleri ve bunların gerekçelerini, çeşitli yönlerden izah etme çabasından hiç vaz geçmediği de dikkat çekmektedir.

1938 gazetelerinde de görüldüğü gibi, Atatürk devrimlerinin yarattığı büyük değişimi hayranlıkla izleyenler ve yaşayanlar onu zaman zaman tarihte olaylara yön vermiş büyük asker ve siyasetçilerle karşılaştırma yoluna gitmişlerdir. İsmail Habib'e göre Atatürk, tarihte yapılamayacak işleri yapan, en üstün ideale, en aydınlık realizmi birleştiren Mete gibi, Hz. Muhammed gibi liderlerdendir.⁹⁷ Kurun gazetesi yazarı Hakkı Süha da pek çok yazar ve hatip gibi Türk ve İslam tarihi yerine dünya tarihinden liderlerle Atatürk'ü karşılaştırmıştır: “Atamız, istidat ve dehasının harikalarını bin cephede birden göstermiş canlı bir mucizeydi. Onda bir ‘Napolyon’ bir ‘Petro’ bir ‘Kromvel’ bir ‘Löter’ ve bir ‘Vaşington’ içiçe geçmiş bir halde yaşadı. 1918'denberi akan zamanı, incelerseniz, onun bu simaların topuna birden nasıl muadil olduğunu görürsünüz.”⁹⁸ Ancak Hakkı Süha'nın karşılaştırmasına, bazı ayrıntılara bakarak itiraz edenler vardır. Ulus'ta Ferit Celal Güven İskender, Napolyon ve Atila'nın yalnız fetihler yaptıklarını, Atatürk'ün ise bir korku yaratmadığını, yalnızca yüreğinde insanlık duygusu ile haksızlığa uğrayan milleti için

⁹² “Ben diktatör değilim. Benim kuvvetim olduğu doğrudur. Benim isteyip de yapamayacağım hiçbir şey yoktur. Çünkü ben zoraki ve insafsızca davranmayı bilmem. Bence diktatör başkasını iradesine boyun eğdirendir. Ben kalpleri kırarak değil, kalpleri kazanarak hükmetmek isterim” Falih Rıfık Atay, *Atatürk Ne İdi?*, Pozitif Yayınları, İstanbul 2010, s.35.

⁹³ *Cumhuriyet*, 9 Aralık 1938.

⁹⁴ Çok mükemmel hatip olan Atatürk her zaman irticalen konuşmuş ama üst üste defalarca konuşsa bile asla tekrere düşmemeyi başarmıştır. İsmail Habib'in “Atatürk'ten Hatıralar ve İbretler, Hitabetinin hususiyetleri”, *Cumhuriyet*, 9 Ocak 1939.

⁹⁵ Yusuf Ziya Özer, “Gönüller Fatihisi Atatürk”, *Ulus*, 21 Kasım 1938.

⁹⁶ *Cumhuriyet*, 9 Aralık 1938.

⁹⁷ İsmail Habib, “Atatürk'ten Hatıralar ve İbretler”, *Cumhuriyet*, 25 Ocak 1939.

⁹⁸ Hakkı Süha, “Saniyelerle Beslenen Acımız”, *Kurun* 14 Kasım 1938. İbrahim Hakkı Konyalı ise Atatürk'ün Keyhüsrev, Dara, İskender, Anibal, Yavuz gibi bir deha olduğunu, fakat onların ateş ve kan kasırgası halinde her şeyi yakıp yıktıklarını, ölümleriyle de geride bir şey kalmadığını ifade etmektedir. *Tan*, 13 Kasım 1938.

Aynı anlamda: Kadircan Kafılı, “Tarihte Niçin Atatürk Kadar Büyük Adam Yoktur”, *Son Posta*, 12 Kasım 1938.

ayaklandığını ifade etmiştir.⁹⁹ Atatürk yalnız haksızlığa uğrayan milleti için ayaklandığında yüreğine hakim olan duygu insanlık duygusudur. Ferit Celal Güven'e benzer bir şekilde Zekeriya Sertel de Hakkı Süha'nın karşısında fikir beyan etmiştir: "Ordularını Hindistana kadar götüren Büyük İskender 32 yaşında öldüğü zaman arkasında ne bırakmıştı?" diye sorar ve "bir hiç." diye cevaplar. Yine Napolyon ölümünden sonra arkasında "yıkık dökük bir Avrupa" ve "Fransa'ya karşı kinle dolu bir dünya" bırakmıştır. Atatürk ise öldüğünde "müstakil bir vatan... Genç ve zinde bir Cumhuriyet... Hamleli ve atılgan bir inkılâp" bırakmıştır.¹⁰⁰ Keza Atatürk de kendisi için yapılan bu karşılaştırmaları doğru bulmamakta, "Napolyonlarla, Yavuzlarla" kıyaslanmak onu kızdırmakta ve bunu söyleyenleri susturmaktadır. İsmail Habib'e göre Atatürk, "Ben fatih değilim sadece milletin kurtulmasına çalışmış bir adamım" demektedir.¹⁰¹

10 Kasım 1938 sonrası gazetelerde Atatürk hakkında yazılanların önemli bir kısmında onun inkılapçılığı öne çıkarılmıştır. Daha 1937'de Financial Times'da bir makale yazan İsmet İnönü'ye göre Atatürk, "mücadeleci ve inkılâpçı tabiatte yaratılmış"tır.¹⁰² Agâh Sırrı Levend "O, bir inkılabcıydı" tespiti yaptıktan sonra Atatürk'ün inkılapçılığının özelliklerini de açıklamıştır: Agâh Sırrı Levend'e göre Atatürk, bütün yenilikleri kararlılıkla yapan radikal bir inkılapçıdır.¹⁰³ Hüseyin Cahid Yalçın'a göre ise Türk milletinin ruhunu en iyi anlayan Atatürk'tür. O kadar büyük inkılâpları o kadar bir "sehli mümteni"¹⁰⁴ ile yapmıştır ki bunları hayret ve zevk ile izlemek mümkün değildir. Bütün yenilikler sanki sihirli bir güneşin hayat verici tesiriyle kendi kendiliklerinden fıskırıyor gibi, tabii surette, kolayca bir birlerini takip etmişlerdir.¹⁰⁵ Atatürk'ün teshir gücü onunla konuşanları da onun devrimlerini izleyenleri de kuşatmış, eski düşmanlarının da takdirini kazanmıştır.

10 Kasım 1938'den sonra, inkılapçılığı ile birlikte anılan bir başka yönü, Atatürk'ün söz konusu devrimleri yapma hızıdır. Gerçekten Atatürk'ün inkılapçılığından bahsedenler, Batı dünyasında yüzyıllar içinde yapılanları onun Cumhurbaşkanı olduğu on beş yıl içinde başardığını hayranlıkla ifade etmişlerdir. L'illustration'da çıkan bir haberde büyük toplumsal bir hareket

⁹⁹ Ferit Celal Güven, "İnsan Atatürk", *Ulus*, 14 Kasım 1938.

¹⁰⁰ *Akşam*, 12 Kasım 1938.

¹⁰¹ İsmail Habib, "Atatürk'ten Hatıralar ve İbretler, Hitabetinin hususiyetleri" Cumhuriyet 9 Ocak 1939

¹⁰² *Akşam*, 11 Kasım 1938 Devamında: "Atatürkü, bir halk toplantısı içinde görmek hakiki bir zevk, müstesna bir fırsattır. Yarım saat içinde halkın bütün durgunlukları gider, taze ve canlı hayatın neşesi her çehrede uyanır."

¹⁰³ *Cumhuriyet*, 22 Kasım 1938 Agâh Sırrı Levend'in konuşması şu şekilde: "Atatürk asırların biriktirdiği hurafeleri bir anda kökünden koparan, eskiyi yıkan ve yeniyi kurmakta bir an tereddüd ve endişeye düşmeyen, memleketin muhtaç olduğu içtimâî inkılâbları sırasile, fakat hepsini birer hamlede yapan bir inkılabcı"dır.

¹⁰⁴ sehli mümteni: kolay ve sâde görüldüğü halde, bulunup söylenmesi ve taklidi zor olan söz

¹⁰⁵ Hüseyin Cahid Yalçın, "Bu milletin ruhunu en iyi Atatürk anladı." *Yeni Sabah*, 11 Kasım 1938.

kendisini sürüklediği halde, Atatürk'ün tek başına on yıl içinde Türkiye'yi beş altı asır ileri götürdüğü yazılmıştır.¹⁰⁶ Zagreb'te yayınlanan Novosti gazetesinde ise Atatürk'ün dehasının imparatorluğun beş asırda yapamadığını başardığı¹⁰⁷ ifade edilmiştir. 1875 doğumlu Hüseyin Cahid Yalçın, Atatürk'ün beş on senede yaptıklarını kendi kuşağının bu millete yüz yıllar içinde nasip olmayacak saadetler olarak düşündüklerini yazmaktadır.¹⁰⁸ Neden böyle olduğunun cevabını Salâhaddin Güngör Cumhuriyet gazetesinde veriyor: Çünkü Türkiye, kadın kıyafetinin bile kara kaplı kitaplara göre belirlendiği bir ülkedir. Ona göre de bu devrimlerinden bir tanesini bile yapmak yüzyıllar gerektirirken, Atatürk bunları bir çırpıda adeta yıldırım hızıyla başarmıştır.¹⁰⁹

Bu tarihlerde yabancı ülkelerde yayınlanmış gazetelerden yapılmış pek çok tercüme makale ve haberde de Atatürk'ün inkılapçılığı vurgulanmıştır. Bulgaristan'da yayınlanan Slovo gazetesi başyazarı Meçkarof'un makalesi birden çok gazetede yer almıştır. Meçkarof Atatürk'ün askeri zaferler kazandıktan sonra onun kadar çetin ve diğer bir, mücadeleye sosyal inkılaplar mücadelesine giriştiğini ifade etmiştir. Yazara göre Türk inkılâp tarihinde Atatürk devri, bütün emellerin gerçekleştiği devir olmuştur. Onun yaptığı inkılâplar gerek devlet hayatının ve gerek millî hayatın bütün alanlarını kapsamıştır: Fesin yırtılmasından ve kadınların çarşaf ve peçeden kurtulmasından tutunuz da politik ve idarî hayata, eğitim, ekonomi, ordu, denizcilik, sağlık, diplomasi... gibi her şeyde yapılan muazzam devrimler, onun hiçbir şey önünde durmayan ve eğilmeyen idaresinin eseridir.¹¹⁰

Mustafa Kemal Atatürk'ün Anadolu'ya ayak bastığı ilk günlerden itibaren sıklıkla Millî Meclisin açılması talebinde bulunduğu bilinmektedir. İstanbul'un işgali ve Meclisi Mebusan'ın çalışamaz hale geldiği 18 Mart 1920 sonrasında hemen harekete geçen Mustafa Kemal Paşa, 23 Nisan 1920'de Ankara'da TBMM'nin açılışı sürecini başlatmıştı. Millî Mücadele'nin sonraki safhası da tamamen TBMM'nin millî bir karargâh haline gelmesiyle devam etmişti. Ayrıca bütün devrimlerin TBMM'nin çıkardığı yasalarla tanzim edildiği de düşünülürse Atatürk'ün hayatında meclisin ne kadar önemli bir yer tuttuğu görülecektir. Bu nedenle ölümü ardından Atatürk'ün meclise verdiği kıymeti değerlendiren yazılar tesadüf sayılmamalıdır. 1919'da "paşam meclis kurmakla vakit kaybetmeyin" diyen sivil Yunus Nadi'ye Mustafa Kemal Paşa

¹⁰⁶ *Cumhuriyet*, 23 Kasım 1938.

¹⁰⁷ *Haber Akşam Postası*, 15 Kasım 1938

¹⁰⁸ Hüseyin Cahid Yalçın, *Yeni Sabah*, 11 Kasım 1938 Aynı şekilde 1888 doğumlu 1888 doğumlu Ahmet Emin Yalman Cumhuriyet Devrimi için "gerçekleşen rüya" tabirini kullanır. Nuray Mert, "Cumhuriyet Türkiye'sinde Laiklik ve Karşı Laikliğin Düşünsel Boyutu", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, C.2, *Kemalizm*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s.197

¹⁰⁹ Salâhaddin Güngör, "Atatürk ve Ölüm", *Cumhuriyet*, 11 Kasım 1938.

¹¹⁰ *Ulus*, 14 Kasım 1938; *Akşam* 14 Kasım 1938; *Kurun*, 1 Aralık 1938; *Tan*, 15 Kasım 1938.

“önce meclis, sonra ordu”¹¹¹ cevabını vermişti. Geçen zaman içinde Yunus Nadi de TBMM içinde yerini almış ve Atatürk’ün ölümü sonrası yazdığı “Atatürk’ün vasıfları” dizisinin ilk bölümüne “Atatürk Meclise büyük bir ehemmiyet verirdi” başlığını atmıştır.¹¹² Ölümü sonrası Batı basınında çıkan ve Atatürk’ün diktatör olup olmadığını tartışan¹¹³ pek çok haber ve makale, Türk basınında geniş bir şekilde yer alırken, Yunus Nadi ve pek çok gazeteci de bu iddialara cevap verircesine yazılar kaleme almışlardır. Nadi, *“Atatürk’ün büyüklüğünü teşkil eden meziyetlerinin başlıca kısmı onun istişareye, demokrasiye ve halk hakimiyetine atfettiği ehemmiyet etrafında toplanır... Eğer diktatör olmak isteseydi Atatürk bunu başkalarına nisbetle çok kolaylıkla tahakkuk ettirebilecek prestij ve kudret sahibi bir zattı. Halbuki o bir milletin devlet şekli ancak o milletin hakimiyetine dayanan kanun yollarile asla yıkılmaz en sağlam temelini ve bünyesini alabileceği kanaatine samimiyetle bağlı idi ve bütün işlerini kılı kırk yaran bir itina ile hep bu esaslarda yürümüştür.”*¹¹⁴ tespitiyle cumhuriyetçi kadroların ortak fikrini ifade etmektedir. Asım Us’a göre de Atatürk devlet işlerini mutlaka arkadaşlarıyla tartıştıktan sonra kesin kararını vermiştir.

Bu nedenle durumu dışardan izleyenler Atatürk vefat ettiğinde “kahrolsun” sesleri yükseleceğini beklerken, halkın derin matemini görmüş, hıçkırıklarını içmişler ve büyük bir şaşkınlığa düşmüşlerdir.¹¹⁵ Yabancılar dışardan bakıldığında Atatürk’ün “Tek Adam” görünmesini doğru değerlendirememişlerdir. Atatürk Türk halkı için korkulan değil, sevilen bir lider olmuştur. Kazım Nami Duru’nun şu satırları bütün Türkiye adına yazılmıştır: *“Biz Atatürk’ü canımız kadar, canımızdan fazla seviyoruz. Onun ölümü bizi yüreğimizin erişilmez yerinden yaktı. Ona ağlıyoruz, onun için içimizi yara yara hıçkırıyoruz. Bundan tabii ne olabilir? Bizi, sevdiğimizimizin en sevgilisi için ağladığımızdan dolayı kim tanıyabilir? Onu canımızdan da fazla sevmekle, uğrunda acı gözyaşları dökmekle, kendimizi harab etmeğe hakkımız olmadığını da gene O bize söylüyor. Essiz acımızı, onun çizdiği yolda millet için*

¹¹¹ Ergün Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1998, s. 26.

¹¹² Yunus Nadi, “Atatürk’ün vasıfları: 1 Atatürk Meclise büyük bir ehemmiyet verirdi”, *Cumhuriyet*, 14 Kasım 1938.

¹¹³ *Akşam*, 14 Kasım 1938, *Cumhuriyet*, 14 Kasım 1938 (Pesti Hırlap gazetesi). *Cumhuriyet*, 16 Kasım 1938, (12 Kasım tarihli Le Temps’in başmakalesi ve Svenska Pressen). *Cumhuriyet*, 18 Kasım 1938, “Atatürkle görüşen ilk ecnebi gazeteci yanınmış İngiliz muharriri Ward Price bize ihtisalarını anlatıyor.” *Cumhuriyet*, 18 Kasım 1938 (Beyrut, Ennehar gazetesi). *Ulus*, 13 Kasım 1938, (Niyuz Kronikl gazetesi “Bozkurt” başlığı altında yazdığı başmakalesi). *Kurun*, 15 Kasım 1938; *Ulus*, 14 Kasım 1938, (İngiliz Observer gazetesi). *Ulus*, 14 Kasım 1938 (İsveç, Social Demokraten). *Akşam*, 14 Kasım 1938; *Ulus*, 15 Kasım 1938 (1938 Exelsior). *Ulus*, 16 Kasım 1938 (Le Temps gazetesi). *Yeni Sabah*, 2 Aralık 1938.

¹¹⁴ Yunus Nadi, “Atatürk’ün vasıfları: 1 Atatürk Meclise büyük bir ehemmiyet verirdi”, *Cumhuriyet*, 14 Kasım 1938.

¹¹⁵ Asım Us, “Ona diktatör diyenler...!”, *Kurun*, 27 Kasım 1938.

çalışmak üzere en büyük, en verimli bir enerji kaynağı yapmalıyız.”¹¹⁶ Kabul edilmelidir ki bu tür bir sevginin zorlama yoluyla sağlanması mümkün değildir.

Görüldüğü gibi 10 Kasım 1938 sonrası gazetelerde: Atatürk'ün dahi ve Dünya barışından yana bir asker, eğitimden hukuka, ekonomiden kültüre kadar her alanda çalışan gerçekçi bir siyasetçi olduğu belirtilmiştir. Ayrıca iletişime önem verdiği ve bunu yaparken pek çok yöntem kullandığı, zorlamayı değil ikna etmeyi tercih ettiği, kısa sürede büyük devrimler başardığı ve hayatında TBMM'nin çok önemli bir yer tuttuğu öne çıkarılmıştır. Bunlardan başka Atatürk'ün, araştırmaları teşvik etmek,¹¹⁷ gösterişten uzak¹¹⁸ ve mütevazî olmak,¹¹⁹ milletin yeteneklerini keşfetmek ve milletin bütünleşmek,¹²⁰ merhametli ve duygusal olmak¹²¹ fitratı itibarıyla demokrat olmak ve büyük bir çocuk sevgisine sahip olmak gibi hasletlerine de yer verilmiştir.

E-FEVKALBEŞER LİDER

10 Kasım 1938 sonrası gazetelerde karizma veya karizmatik lider kavramlarına rastlanmamıştır. Ama bu kavrama karşılık denilebilecek şekilde, pek çok yazar fevkalbeşer kelimesini kullanmaktadır. Atatürk Büyük zaferden sonra, Osmanlı Devleti'nin felaketle biten yıkılışını, Mondros Mütarekesi sonrasında facialarını yaşamış kuşaklar için uzun zamandır beklenen “mesih” ve “Türk istiklalinin rabbi”¹²² olmuştur. Yıllar süren savaşlar ve büyük felaketler yaşamış Türk halkı nazarında da Mustafa Kemal'in büyük bir karizması vardı ve bu onun “dini, bayrağı ve milletin namusunu” ve şerefini “kâfire karşı kurtarmış” olmasından kaynaklanmıştır.¹²³ Bazen fevkalbeşer kelimesi yanında bazen onu pekiştiren başka kelimeler de kullanılmaktadır:

“O yaratıcının emirleri şimşek gibi çakıyordu ve biz onları yıldırım hızıyla yapıyorduk. Ondaki ne ilâhi kudret ve ne anlaşılmaz cazibe idi? Bir bakışta dize getiriyor ve bir okşayıştta alnımızı göklere değdiriyordu.”¹²⁴

“O, başkaları gibi, fânî bir insana hiç benzemezdi. Onun her sözü, her hareketi, Olimplerden inmiş bir ilâh düşündürdü.”¹²⁵

¹¹⁶ Kazım Nami Duru, “Atatürk ve Kültürümüz”, *Cumhuriyet*, 21 Kasım 1938.

¹¹⁷ İsmail Habib, “Atatürk'ten Hatıralar ve İbretler, Adana Tarih imtihanı”, *Cumhuriyet*, 7 Şubat 1939.

¹¹⁸ İsmail Habib, “Atatürk'ten Hatıralar ve İbretler, Adana Seyahati ve Hatay”, *Cumhuriyet*, 27 Aralık 1938.

¹¹⁹ *Cumhuriyet*, 5 Aralık 1938 S.Cimcoz'a göre Atatürk, mütevazî olduğu kadar mahcup bir insandı. Onu tanımayanlar vara yoğa kızdığını sanabilirdi. Oysaki gayet mülayimdi. Ancak, Cimcoz Türklük hakkındaki imalı bir sözün Atatürk'ü kızgınlığa sevk ettiğini söylemektedir.

¹²⁰ *Akşam*, 12 Kasım 1938, Türk Münevverlerinin Atatürk Hakkındaki Hisleri.

¹²¹ İsmail Habib'in “Atatürk'ten Hatıralar ve İbretler”, *Cumhuriyet*, 25 Ocak 1939.

¹²² İsmail Hakkı Baltacıoğlu, *Atatürk*, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum 1973, s.48.

¹²³ Halil İnalçık, *Atatürk ve Demokratik Türkiye*, Kırmızı Yayınları, İstanbul 2007, s.63.

¹²⁴ Hasan Reşit Tankut, “Atatürk Ölü mü?”, *Son Telgraf*, 14 Kasım 1938.

“Atatürk’ü böyle sevişimizin, Atatürk’e böyle tapışımızın, onu millî mihrap tanıyışımızın sebebi onun dünyaya getirdiği lâyemut eserlerin güzidelik ve mehabetinden, kudretinden ileri gelmiyor mu?”¹²⁶

“Fakat ağlamıyalım. Onun, ilâhlara nasib olan sonsuz hayatı yanında ölüm bile korkunç bir düşman değildir.”¹²⁷

“Ey!.. Fevkalbeşer kudretile talihi değıştiren, mukadderatı azme rameden adam!”¹²⁸

“Atatürk, cildlere sığar bir tarih kitabı değıldir ki, birkaç gün zarfında okuyup hatmedebilelim. O, bir cihandır, dolaşmakla bitmez. O, bir esrarlı dairedir, içinden çıkılmaz. O, bir ilâhî muammadır, anlaşılmaz!”¹²⁹

“Ata öldü, diyorlar.. Hâlik ölür mü?. Hayat ve ebedi hayat için, insanların şen ve mesut yaşamaları için çalışan bir yaratıcı ve kurtarıcının ölümle ne münasebeti var?”¹³⁰

Burada kullanılan dinsel çağrışımlarla dolu sözcüklerin tamamen mecaz yüklü olduğu şüphesizdir. Türk milleti, herhangi bir insanın altından kalkamayacağı zorlukları Atatürk’ün başardığına inandığı için onu insanüstü görmüştür. Ölümünün yarattığı yoğun duygusallık, beraberinde bir yüceltme de getirmiştir. Atatürk’e bağlılık ve Atatürk sevgisi, bazen onun başkalarının beynini okuduğu inancı,¹³¹ bazen günlerce uykusuz bile olsa bir insanın dayanamayacağı kadar çalıştığı inancı,¹³² gibi kendisine fevkalbeşer özellikler atfedilmesine neden olmuştur. Bununla birlikte pek çok gazete yazısında Atatürk’e atfedilen özelliklerin dinî kavramlara yakın olması tarihî süreci dikkate almayanlar tarafından yanlış değerlendirilmiştir. Unutmamak gerekir ki söz konusu yüceltme daha 1918’de Türk milletinin ihtiyacı olan inkılâbı

¹²⁵ İ. Necmi Dilmen, “Ah, Atatürk!...”, *Ulus*, 13 Kasım 1938.

¹²⁶ Ferit Celâl Güven, “Gün üstüne gün doğar mı?”, *Ulus*, 13 Kasım 1938.

¹²⁷ Akşam, 11 Kasım 1938.

¹²⁸ Cafer Seno, “Kâbe”, *Cumhuriyet*, 19 Kasım 1938.

¹²⁹ *Cumhuriyet*, 30 Kasım 1938 Sözlere Yahya Galip’e ait.

¹³⁰ Zeki Mesut Alsan, “Atam Yaşıyor”, *Ulus*, 13 Kasım 1938.

¹³¹ Abidin Daver, “Asker Atatürk”, *Cumhuriyet*, 11 Kasım 1938.

Mustafa Kemal büyük serdarın sahip olması gereken bütün “fitrî ve kısıbî” meziyetlere sahipti... O her zaman düşmanın ne yapacağını sezer; bilirdi, sanırsınız. Çelik menevişli mavi gözleri, güneşin ziyası gibi mesafeleri aşarak düşman karargâhının ve başkumandanın kafasının içine girer, onun ne yapacağını bilirdi... herkes, onun kendisinden yüksek olduğunu kabul etmeli, büyük küçük herkes onun tuttuğunu mutlaka koparacağına, el attığı işi kat’iyyen başaracağına iman etmelidir.”

¹³² Yunus Nadi “Atatürk’ün vasıfları: 5 Kumandan kime derler iyi biliyor musunuz?”, *Cumhuriyet*, 18 Kasım 1938.

“Yirmi dört saat, kırk sekiz saat, hatta icab ederse yetmiş veya daha fazla saat aynı masanın başında oturarak. asla uyku emaresi göstermeksizin çalışır ve yanındakileri de çalıştırır. Bu harikulâde, adeta insanın fevkalbeşer diyeceği gelen bir çalışma şeklidir ki Atatürk’ten başkasında hatta yarı derecesinde eşine tesadüf edilebileceğini tasavvur edemiyoruz.”

yapanın, Türk istiklalinin “rabbi”¹³³ olacağı şeklinde ifade edilmeye başlanmıştır. Ancak Atatürk bütün hayatı boyunca “en hakiki mürşit” saydığı bilimle hareket etmiş ve “benim naçiz vücudum elbet bir gün toprak olacaktır” anlayışıyla bu türden yüceltmeler peşinde olmamıştır.

F-CİHANIN AĞLADIĞI VE CİHAN TARİHİNDE EŞİ OLMAYAN LİDER

Ölümü ardından Atatürk hakkında makale ve haber kaleme alan pek çok yazar, onun için bütün cihanın ağladığını ve yine Atatürk'ün cihan tarihinde eşsiz bir devlet olduğunu ifade etmişlerdir. Özellikle 1918 sonrası savaşı kazananların kaybedenlere dayattığı anlaşmalara ilk isyan eden asker ve siyasetçinin Atatürk olması¹³⁴ onu Asya'da olduğu kadar Avrupa'da da örnek alınacak bir lider haline getirmiştir. Bir tarım ülkesi olan Türkiye'nin bütün yoksulluğuna rağmen, vatanını işgale gelmiş zengin sanayi devletlerine karşı dişiyle tırnağıyla, azimle millî bir mücadele verip zafere ulaşması, emperyalizmin yenilebileceğini dünyaya göstermesi, sömürge Asya ülkelerinde hayranlıkla izlenmiştir. O dönemde Almanya'yı dahi yenen devletlere meydan okumak çok kişiye bir macera olarak görünmüştür.¹³⁵ Ölümünden sonra 43 ülkede 117 gazetede Atatürk hakkında haber ve makale yayınlandı¹³⁶ düşünülürse Dünyanın bu konuya gösterdiği ilgi daha yakından anlaşılacaktır. 10 Kasım 1938 sonrası bu gazetelerin bazı yazıları Türk ulusal basınında yer almıştır.

Çin'de hükümetin yayın organı olduğu ifade dilen Tchung Yang Ye Pao, gazetesindeki satırlar Atatürk'ün ve Türk devriminin Asya'daki etkisini çok yalın ifade etmektedir: “*Bu acı, biraz da bizim acımızdır ve bu matem biraz da bizim matemimizdir... Atatürk, büyük bir askerdir, büyük bir askerî Şeftir, fakat sulhu sever ve bütün komşu memleketlerle dostluk tesis eder. Onun sayesinde ki, Çinden Tuna havzasına kadar bütün milletler, aynı idealin etrafında kardeşçesine birleşmişlerdir. Bu ideal, şudur: Hürriyeti ve millî istiklâli emperyalistlere ve ecnebi müstevlilere karşı her ne pahasına olursa olsun müdafaa etmek ve asrı bir devlet vücude getirmeğe çalışmak. Büyük ölü, bu iki işin birincisini tamam ile ve ikincisini de kısmen yapmıştır.*”¹³⁷

¹³³ İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, *Atatürk*, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum 1973, s.48

¹³⁴ A. Şükrü Esmer, “Yabancıların teessürü”, *Ulus*, 13 Kasım 1938; *Son Telgraf*, 15 Kasım 1938. A. Ş. Esmer, Atatürk'ün bütün dünyada ilk kez I. Dünya Savaşı sonrasında emperyalist devletlerin kurmaya çalıştığı sisteme karşı direnen bir general olarak tanındığını ifade etmektedir.

¹³⁵ A. Şükrü Esmer, “Yabancıların teessürü”, *Ulus*, 13 Kasım 1938; *Son Telgraf*, 15 Kasım 1938.

¹³⁶ Nuri M. Çolakoğlu, *Kasım 1938 Dünya Basınında Atatürk*, Doğan Kitapçılık AŞ, İstanbul 2014, s.XVI.

¹³⁷ *Cumhuriyet*, 19 Kasım 1938.

Çin gazetesinde yer alan fikirler başka ülkelerde de kolayca paylaşılmaktadır. Bir İran gazetesi “Onun eşsiz hizmetleri yalnız Türkiye için değil, bütün Şark ve hatta insanlık için bir feyiz kaynağı olmuştur”¹³⁸ derken, daha 1937’de Atatürk ve Türkiye hakkında yazdığı “Kamál Atatürk Untergang und Aufstieg der Türkei”¹³⁹ kitabıyla tanınan Herbert Melzig “*Kemal Atatürk... dünyanın, esarete düşmüş kısımlarındaki milletlere hüriyet ve kurtuluş yolunu gösteriyor. Onun hüviyeti, Nil sahillerinden eski Çin denizlerine kadar uzanan bir efsane olmuştur.*”¹⁴⁰ cümlesiyle aynı kanaati tekrarlamışlardır.

Atatürk’ün ölümünün Doğudan Batıya, Kuzeyden Güneye kadar Dünyanın her ülkesinde büyük bir üzüntü yaratması Türk yazarlar tarafından ilgiyle izlenmiştir.¹⁴¹ A. Ş. Esmer, yabancıların Atatürk’ün ölümüyle yakından ilgilenmesinin nedenini şöyle açıklamaktadır: “*Bütün dünya Atatürk’ü tanıyordu. Çünkü Türk milletini kurtarmak, istiklâline kavuşturmak, devlet mekanizmasını kurmak, ve içtimai ve kültürel sahada mütenevvi inkılâpları başarmak yolundaki faaliyeti, dünyanın her memleketinde ve her sınıftan erkek, kadın büyük halk kütlelerini yakından alâkadar etmişti.*”¹⁴² A.Ş. Esmer’in saptamasını Atatürk hakkındaki pek çok çalışmada görmek mümkündür.

Daha ilk günlerden itibaren onlarca devlet başkanı, meclis başkanı, başbakan ve dış işleri başkanlarından gönderilen taziye telgraflarındaki ifadeler, protokol resmîyetinden daha çok içtenlik yansıtmaktadır. Doğrudan Türk makamlarına taziye telgrafı gönderen resmi kişi veya kuruluşlar arasında Macaristan naibi,¹⁴³ Bulgar başbakanı,¹⁴⁴ Yugoslavya üst düzey yetkilileri,¹⁴⁵ Belçika parlamentosu,¹⁴⁶ Romanya ve Fransa başbakanları, Japon imparatorunun kardeşi,¹⁴⁷ dikkat çekmektedir. Yabancı devletlerdeki Türk elçilikleri ise taziye için gelenlerle dolup taşmıştır. Türk Dünyasından gelen nadir telgraflarda daha derin bir matem izleri görülmektedir. Azerbaycan İç İşleri Bakanı Mustafa Vekilli’nin “Bütün Türklerin bu büyük matem günlerinde

¹³⁸ *Ulus*, 3 Aralık 1938.

¹³⁹ “Kemal Atatürk Osmanlı’nın Çöküşü Türkiye’nin Dirilişi” adıyla Türkçeye çevrilmiştir. Çev. Ahmet Arpad, Alfa Yayınları, 2011.

¹⁴⁰ *Ulus*, 11 Kasım 1938.

¹⁴¹ M. Turhan Tan, “Nesilden nesle”, *Cumhuriyet*, 22 Kasım 1938.

“On sekiz milyon Türk ağlıyan bir çift göz ve sarsılan tek bir kalb halinde orada. Ural dağlarından Okyanusa, Beyazdenizden Akdenize kadar yayılan Avrupa orada. Tokyo’dan Tahrana, Bağdada ve Şama dek bütün Asya orada. Kürenin en eski memleketi Mısır ve en yeni memleketi Amerika orada.”

¹⁴² A. Şükrü Esmer, “Yabancıların teessürü”, *Ulus*, 13 Kasım 1938; *Son Telgraf*, 15 Kasım 1938

¹⁴³ *Ulus*, 12 Kasım 1938.

¹⁴⁴ *Cumhuriyet*, 12 Kasım 1938.

¹⁴⁵ *Cumhuriyet*, 13 Kasım 1938.

¹⁴⁶ *Cumhuriyet*, 18 Kasım 1938.

¹⁴⁷ *Ulus*, 13 Kasım 1938.

biz bedbaht Azerbaycan Türklerinin de kalbleri kan ağlıyor.”¹⁴⁸ sözleri hem Türk Dünyası, hem Doğu Dünyası adına söylenmiş gibidir.

Gerçekten de Dünyanın neresinde, hangi ulustan olursa olsun “içinde Rönesanstan ışık taşıyanlar... Türkiye Rönesansını kuran Büyük Adamın arkasından yas” tutmuşlardır¹⁴⁹ demek belki de Dünyanın tamamı için Atatürk'ün kıymetini açıklayan bir tespittir.

G-MODERN TÜRKİYE'NİN KURUCUSU

Hakkındaki bütün değerlendirmelerin ortak paydası büyük bir ihtimal ile Atatürk'ün modern Türkiye'nin kurucusu olduğudur. Özellikle yabancı basında yayınlanan pek çok haber ve makalenin ortak teması olan Atatürk'ün modern Türkiye'nin kurucusu olduğuna ilişkin değerlendirmeler bu tarihlerdeki Türk ulusal basınında da geniş surette yer almıştır.

Ölümünden sonra yayınlanmış hemen bütün yabancı gazeteler Atatürk'ün modern bir ülke yaratma sürecinde gerçekleştirdiği devrimleri çoğunlukla tek tek sayma yoluna gitmişlerdir. Yabancı gazetelere göre, hilâfetin kaldırılması sonrası eğitimde ve hukukta laiklik ilkesine uygun olarak azimle yapılan¹⁵⁰ devrimler, Lâtin harflerinin kabulü, kadınların hürriyeti, yönetim sisteminin değişmesi, ayrıca yolların, mâliyenin ve tarım usullerinin iyileştirilmesi, yeni ve insani kanunların konulması,¹⁵¹ adliye, endüstri, ticaret¹⁵² toplumsal, düşünsel vb. bütün sahalardaki¹⁵³ devrimler Türk kamuoyunun desteğini¹⁵⁴ almıştır. Bu devrimlerin radikal, ulusal ve yapısal¹⁵⁵ olduğu tespiti de gerçekçi görünmektedir. Dünya basınına göre bütün bu devrimler, sivil oldukları halde asker gibi davranan Mussolini ve Hitler'in aksine, asker olduğu halde hep sivil davranan¹⁵⁶ Atatürk olmasa yapılamazdı.¹⁵⁷

Batılıların “harikulade”¹⁵⁸ buldukları “Türk rönesansı”¹⁵⁹ ile Atatürk milletini orta çağların köhne aneleri ve mutaassıp bağları ile zincirlenmiş tefekkürün

¹⁴⁸ *Cumhuriyet*, 18 Kasım 1938.

¹⁴⁹ *Kurun*, 19 Kasım 1938. İzzet Ulvi Aykut Son Telgrafta'ki makalesinde “Ey Atatürk, sen bir güneştin; yalnız Türklüğün değil, bütün insanlığın yollarını ışıttın! Onun için cihan ağlıyor.” demektedir. Son Telgraf, 19 Kasım 1938.

¹⁵⁰ René Pinon, “Türklerin babası Atatürk”, *Cumhuriyet*, 7 Aralık 1938.

¹⁵¹ *Cumhuriyet*, 15 Kasım 1938; *Kurun*, 15 Kasım 1938. Times'ın başmakalesi olduğu belirtilmektedir.

¹⁵² Florian Delhorbe, “Kemalizm”, *Ulus*, 14 Kasım 1938. Makale Fransa'da Le Mois mecmuasında Atatürk'ün ölümünden bir iki gün önce yayınlanmıştır.

¹⁵³ *Kurun*, 15 Kasım 1938; *Cumhuriyet*, 15 Kasım 1938, Gazeta Polska.

¹⁵⁴ *Cumhuriyet*, 15 Kasım 1938; *Kurun*, 15 Kasım 1938.

¹⁵⁵ Florian Delhorbe, “Kemalizm”, *Ulus*, 14 Kasım 1938.

¹⁵⁶ René Pinon, “Türklerin babası Atatürk”, *Cumhuriyet*, 7 Aralık 1938.

¹⁵⁷ *Ulus*, 14 Kasım 1938, Nya Daglight Allehanda gazetesi.

¹⁵⁸ *Cumhuriyet*, 15 Kasım 1938, Estonya'dan Ous Eesti gazetesi.

¹⁵⁹ Sadri Ertem, “Bütün ölümler ve Atatürk”, *Kurun*, 15 Kasım 1938.

esaretinden kurtararak hür ve modern düşünce ve hareket sahasına eristirmiştir.¹⁶⁰ Artık bu sayede “Türk Cumhuriyeti içinde unsur farkı yok; taassup yok; yağma ve kital yok; Müslüman Hıristiyan farkı yok; liberal bir anayasanın, modern bir medeni kanunun ahkamı dairesinde temin edilmiş haklardan her Türk müsavi surette istifade” etmeye başlamıştır. Atatürk’ün asıl büyüklüğü tüm bunları başarmış olmasıdır.¹⁶¹ Bu konuda Türk yazarlar ile Batılı yazarların tespitleri arasında büyük farklılıklar görülmemiş, Türk yazarlar yalnızca yaşadıkları büyük tecrübeler nedeniyle hissettiklerini daha çok öne çıkarmışlardır.

Şüphesiz Türk İstiklal Harbi ve Lozan Antlaşması, emperyalist devletlerin Türkiye planlarının geçersiz kalmasını sağlamıştı. Sonraki dönemde eğitim, ekonomi, hukuk, toplumsal vb. alanlarda sağlanan gelişmelerle modern bir devletin kurulması, Batı dünyasında da Türkiye’ye bakış açısını büyük ölçüde değiştirmişti. 10 Kasım 1938 sonrası gazetelerde, yaklaşık yüz yıldır “hasta adam” sayılan Osmanlı Devleti’nin enkazından kuvvetli, bütün Dünyanın saygı duyduğu, Ortadoğu ve Balkanlarda kurduğu barış ittifaklarıyla dostlarını artırmış bir Türkiye’nin kurulması kimsenin beklemediği bir gelişme¹⁶² sayılmıştır.

H-ULUSAL BASINDAKİ BAZI ÖNERİLER

Türkiye bir taraftan Atatürk’ün yasını tutarken, diğer taraftan sonraki dönemde Atatürk’ün fikirlerinin ve eserlerinin yaşaması için neler yapılabileceğini düşünmüştür. Ulusal gazetelere yansıyan bazı öneriler yazarlar ya da okuyuculardan gelmektedir. İlk önerilerden birinin İstanbul Üniversitesi öğrencilerinden gelmesi çok anlamlıdır. İstanbul Üniversitesi, 1933’te Darülfünun’un Türk devrimine yabancı kaldığı eleştirileri nedeniyle, Türk devrimine kol kanat gemesi için kurulmuştu ve 10 Kasım günü daha ilk saatlerden itibaren adeta şehirdeki matemin ve törenlerin merkezi haline gelmişti. Hemen ilk günlerde öğrenciler yetkili bir makamdan üniversitenin adının “Atatürk üniversitesi” olarak değiştirilmesini istemeye karar

¹⁶⁰ Hüseyin Cahid Yalçın, “Bu milletin ruhunu es iyi Atatürk anladı”, *Yeni Sabah*, 11 Kasım 1938.

¹⁶¹ Hüseyin Cahid Yalçın, “Atatürk’ün Ölümü Etrafında İzhar Olunan Samimi Duygular”, *Yeni Sabah*, 16 Kasım 1938.

¹⁶² *Cumhuriyet*, 16 Kasım 1938, Danimarka Social Demokraten gazetesi; *Ulus* 13 Kasım 1938, İngiltere “Niyuz Kronikl” gazetesi.

Atatürk'ün Ölümünün Türk Ulusal Basınına Yansıması (1938-1939)

vermişler¹⁶³ hatta Taksim Meydanındaki törenlerde üzerinde “İstanbul Atatürk Üniversitesi” yazan bir çelenk bile bırakmışlardır.¹⁶⁴ Yine öğrenciler üniversite kapısında Atatürk'ün gençliğe hitap eden sözleri yanında büyük ölçekte bir heykelinin dikilmesini¹⁶⁵ de istemişlerdir.

Akşam gazetesinde ise Atatürk'e ait fotoğraf ve filmlerin gelecek kuşaklar için korunmasını zaruretinden¹⁶⁶ bahseden bir makale yayınlanmış daha sonra diğer gazetelerde de bu fikir tekrar edilmiştir. En ilginç ve anlamlı önerilerden biri de Ankara Belediye Meclisinde Türkiye'nin başkentine Atatürk adı verilmesi için bir teklif yapılmış¹⁶⁷ olmasıdır. Teklifi anlamlı kılan ise modern Türkiye gibi modern bir şehir olarak Ankara'yı da Atatürk'ün kurmuş olmasıdır. Ancak bu öneriye gazete okuyucularından itiraz da yapılmıştır. Akşam gazetesine göre bir okuyucu Ankara'nın Atatürk'ün eserlerinden yalnız biri olduğunu ve başka ülkelerde yapılan bu gibi isim değiştirmeleri taklit etmememiz gerektiğini yazmıştır. İsimsiz bu okuyucuya göre: Atatürk ismi sonsuzlaşmak için tek başına yetmektedir. Washington ismi bir şehre verilebilir ama “Atatürk bütün bir memlekettir, bütün bir millettir, bütün ideoloji ve medeniyettir.”¹⁶⁸ Şehirlere siyasetçilerin, devlet adamlarının isimlerinin verilmesinin Dünya'da örnekleri var olduğu halde, Türkiye'de bu tür bir itirazdan mı yoksa başka bir nedenden dolayı mı kabul edilmediğine ilişkin bir habere gazetelerde rastlanılmamıştır.

16 Kasım'da Ulus gazetesinde ise hem Yunus Nadi hem de Burhan Belge bir enstitü kurulması önerisini içeren birer makale yazmışlardır. Yunus Nadi, Türk milleti adına, şimdiki ve gelecek Atatürk âşığı Türk gençliği adına, Cumhuriyet hükümetinden bir “Kemalizm Enstitüsü” kurulması ricasını dile getirmiştir. Burhan Belge ise Atatürk'e ait bütün belgeleri ve sözleri toplamakla görevli saydığı kuruma isim olarak “Atatürk Enstitüsü”nü düşünmüştür.¹⁶⁹

¹⁶³ *Ulus*, 12 Kasım 1938. Ertesi günü gazetelerde öğrencilerin Maarif Vekaleti'ne başvurdukları haber yapılmıştır.

¹⁶⁴ İstanbul Üniversitesi yönetimi de matem günlerinde ve millî günlerde göğüs üzerinde taşımak üzere Darphaneye, üzerinde Atatürk resmi bulunan bir madalyon bastırmaya karar vermişlerdir. *Yeni Sabah*, 16 Kasım 1938.

¹⁶⁵ *Kurun*, 12 Kasım 1938.

¹⁶⁶ Va-Nu, “Atatürk'e Dair Vesikaları Muhafaza Meselesi”, *Akşam*, 12 Kasım 1938. Yazılarında Va-Nu rumuzu kullanan yazar Vâlâ Nurettin'dir. Benzer öneri Falih Rıfki Atay, “Bir devlet stüdyosu”, *Ulus*, 29 Kasım 1938

Cumhuriyet'te Turhan Tan'ın önerisi de hükümetin Atatürk'ün sesli filmlerini satın alması ve korumasıdır.

M. Turhan Tan, “Onun Sesi”, *Cumhuriyet*, 2 Aralık 1938.

¹⁶⁷ *Ulus*, 16 Kasım 1938.

¹⁶⁸ *Akşam*, 17 Kasım 1938.

¹⁶⁹ *Ulus*, 16 Kasım 1938. Daha sonra Falih Rıfki Atay da aynı şekilde Atatürk Enstitüsü'nün kurulmasını öneriyor. *Ulus*, 28 Kasım 1938

Cumhuriyet gazetesinde Abidin Daver ise Türkiye’de de ebediyete intikal eden Türk büyükleri için Paris’teki Panthéon benzeri bir bina yapılmasını, ortasına Atatürk için bir lahid konulmasını önermiştir. Buraya defnedilecek diğer kişilerin ise TBMM tarafından vatana hizmet edenlerden seçilmesini istemiştir.¹⁷⁰ Ulus gazetesinde yazan N. Artam ise daha sonra uygulanmış bir öneriyi dile getirmiş ve Atatürk’ün mezarı üzerine hem İstanbul, hem de yurdun her tarafından birer avuç toprak getirilerek serpilmesini önermiştir.¹⁷¹

Bu arada Çankaya Köşkünün Atatürk’le ilgili bütün eserlerin toplandığı bir inkılap müzesi haline getirileceği haberi gazetelerde yer almıştır. Ayrıca yetkili bir komisyon tarafından, Atatürk’ün Samsun’a çıkışı, Ankara’ya gelişi, BMM başkanı seçilmesi, Başkumandan olması ve Gazi unvanını alması, cumhurbaşkanı seçilmesi gibi özel günlerin ülkenin tamamında kutlanması şekillerinin belirleneceği şeklinde bir haber yapılmıştır.¹⁷² Ayrıca hükümetin de Atatürk’ün ölümüyle boşalan Ankara milletvekilliği için seçim yapmamayı, Kamutayın her açılışında isminin okunarak ayağa kalkılmasını, paralarda Atatürk’ün resminin daima yer almasını, Ankara fakültesine Atatürk isminin verilmesini, ayrıca her ilde bir okula “Atatürk mektebi” adının verilmesini planladığı¹⁷³ haberi basına yansımıştır.

Gazete okuyucularından gelen öneriler de halkın Atatürk’ün ölümü sonrasında ne yapılacağı konusunda son derece yakından ve ciddi ilgilendiğini göstermektedir. Bazı öneriler hangi okuyucunun yaptığı belli olmasa da gazete sayfalarında yer bulabilmiştir. Bu öneriler şunlardır:

1. Yurt içinde ve dışında Atatürk’e ait hatırası olan herkesten, bu hatıraların toplanması.
2. Atatürk’ün söylediği bütün nutukların meclisteki mutad nutukları da dahil bir araya toplanması.
3. Atatürk hakkında yazılmış yabancı eserlerin Türkçeye çevrilmesi.¹⁷⁴
4. Matem günlerinin anısına bir pul çıkarılması ve Dolmabahçe sarayında Atatürk’ün na’sının üç gün kaldığı noktaya bir hatıra taşı konulması.¹⁷⁵

¹⁷⁰ Abidin Daver, “Türk Panteonu”, Cumhuriyet, 26 Kasım 1938. Yazar Paris’te, Panthéon meydanında aynı ismi taşıyan bir binada, Fransa’ya hizmet eden büyük insanların kemiklerini ve ya küllerinin muhafaza edildiğini yazmaktadır.

¹⁷¹ N. Artam “Birer Avuç Toprak”, *Ulus*, 18 Kasım 1938.

¹⁷² *Tan*, 16 Kasım 1938.

¹⁷³ *Tan*, 19 Kasım 1938.

¹⁷⁴ *Yeni Sabah*, 16 Kasım 1938.

¹⁷⁵ *Akşam*, 17 Kasım 1938.

I-SONUÇ

Atatürk'ün ölümü nedeniyle Türk milleti, ulusal basın ve Dünya basını, Türk devrimi ve Atatürk üzerinde yeniden düşünmüşlerdir. Atatürk'ün arkasından hem Türk İstiklal Harbi hem de Türk modernleşmesi üzerine onlarca yazı kaleme alınmıştır. İçerik itibariyle aydınların yazdıklarıyla halkın kaleminden çıkan yazılar arasında büyük bir fark olduğu görülmemiştir. Şiirler kadar, makaleler ve hatta haberler bile yoğun bir duygusallık taşıdığı, öyle ki bazı yazıların tamamen ağıta dönüştüğü görülmüştür. Bununla birlikte söz konusu yazıların tamamından önemli sonuçlara ulaşmak mümkün olmuştur.

Türk milletinin kadını, erkeği, köylüsü ve kentlisiyle Atatürk'ün arkasından bir yakını kaybetmiş gibi matem tutup, gözyaşı dökmesi vefa ve kadirşinaslık örneğidir. Çünkü bütün Türkiye İslam dinini, bayrağı, milletin namusunu ve şerefini düşmandan kurtaran Atatürk'e minnet hisleriyle doludur. Keza gazetelerin okuyucu sayfalarında yer alan şiir ve yazılar, Atatürk'e minnet, sevgi, hayranlık ve şükran ile ifade edebileceğimiz yoğun duygular taşımaktadır. Batı Dünyasında Atatürk hakkında yapılan yorumlarda zaman zaman onun modernleşmeci bir diktatör olduğu ifade edilmişken Türk milletinin Atatürk'ü ağıtlarla uğurlamasını şaşkınlıkla karşılamışlardır.

Türk basını kadar yabancı basın da Atatürk'ü modern Türkiye'nin kurucusu olarak kabul etmiştir. Onun on beş yıl gibi kısa bir sürede "hasta adam" saydıkları Osmanlı Devleti'nin enkazından modern bir devlet yaratmış olması bütün Dünyada şaşkınlık ve hayranlık uyandırmıştır. Siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel alanların tamamında yaşanan değişimin Batıda yüzlerce yıllık değişime tekabül etmesi nedeniyle Türk devrimi bir mucize olarak kabul edilmiştir. Ayrıca bütün yazılarda Atatürk devrimlerinin aydınlar ve halk tarafından benimsendiğini gösteren ifadeler bulmak mümkündür.

Türk ulusal basınının ve yabancı basının tamamında Atatürk'ün bir millet yarattığı ortak bir değerlendirme olarak dikkat çekmektedir. Burada Türk milletine bağımsızlık ve vatan sağlamak kadar, ona ulusal bir kimlik kazandırılması vurgulanmıştır. Gazete yazarları ve çeşitli törenlerde yapılan konuşmaların içeriklerine bakıldığında da Türk milletinin söz konusu ulusal kimliği benimsemekten kaynaklanan bir özgüven hissettiği görülmektedir. Bu saptamalar sonraki yıllarda Türk devrimi ve Atatürk üzerine yapılan çalışmalarda tekrar edilmiştir.

Aynı şekilde, ölümünden sonra Atatürk hakkındaki değerlendirmelerde karşımıza çıkan ve fevkalbeşer sözcüğü ile dile getirilen hususiyetler sonraki dönemlerde çoğunlukla karizma kavramıyla ifade edilen özelliklere tekabül edecek şekilde kullanılmıştır.

Türk Devriminin fikrî yönü söz konusu olduğunda bugün yaygın olarak Atatürkçülük sözcüğüne başvurulmaktadır. Kavram üzerindeki tartışmalara girmeksizin söyleyebiliriz ki Atatürk öldüğünde gazetelerde henüz bu kavram hiç kullanılmamaktadır. Gazete köşe yazarları da, siyasetçiler de gazete okuyucuları ve hatipler de yalnızca Kemalizm sözcüğünü kullanmışlardır. Atatürkçülüğe benzeyen istisnai bir kullanım ise “Atatürklük” biçimindedir.

Atatürk'ün cenaze törenine yalnızca bir yıl sonra birbirleriyle korkunç bir savaşa tutuşacak olan Doğudan ve Batıdan otuzdan fazla devletin temsilcisi katılmıştır. Bunlar arasında Mondros Mütarekesinden sonra Türkiye'yi işgale yeltenmiş olanlar da bulunmaktadır. Bu cenaze töreni bütün Dünyanın Atatürk'e ve Türkiye'ye duydukları saygının bir göstergesi sayılmıştır.

İ-KAYNAKLAR

1-Gazeteler

Akşam

Cumhuriyet

Ulus

Son Posta

Son Telgraf

Yeni Sabah

Kurun

Tan

2-Kitaplar

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, AKDTYK, TTK Basımevi 1997, C.I

Atatürk'ün Açık ve Gizli Celse Meclis Konuşmaları, Yay. Haz. Yalçın Toker, Toker yayınları, C.IV, İstanbul 2016 *Atatürk'ün Açık ve Gizli Celse Meclis Konuşmaları*, Yay. Haz. Yalçın Toker, Toker Yayınları, C.II, İstanbul 2016

Aybars, Ergün, *İstiklal Mahkemeleri*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1998.

Baltacıoğlu, İsmayıl Hakkı, *Atatürk*, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum 1973.

Çolakoğlu, Nuri M., *Kasım 1938 Dünya Basınında Atatürk*, Doğan Kitapçılık AŞ, İstanbul 2014.

İnalçık, Halil, *Atatürk ve Demokratik Türkiye*, Kırmızı Yayınları, İstanbul 2007.

Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Hil Yayın, İstanbul 1983.

Özdemir, Hikmet, *Atatürk'ü Yeniden Düşünmek*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2008.

Tanilli, Server, *Anayasalar ve Siyasal Belgeler*, Sulhi Garan Matbaası Koll. Şti., İstanbul 1976.

3-Makaleler

Mert, Nuray, "Cumhuriyet Türkiye'sinde Laiklik ve Karşı Laikliğin Düşünsel Boyutu", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Kemalizm, C.2*, İletişim Yayınları, İstanbul 2009.

4-Elektronik Ortam

Boratav, Pertev Naili, "Halk Geleneğinde Atatürk ve Atatürk Devrimleri", http://www.politics.ankara.edu.tr/dergi/pdf/36/1/pertev_boratav.pdf

ATATÜRK'ÜN DENİZLİ'DEKİ CENAZE TÖRENİ (21 KASIM 1938)

ATATÜRK'S FUNERAL CEREMONY IN DENİZLİ (21 NOVEMBER 1938)

Cengiz AKSEKİ*

Özet

Atatürk'ün na'âşı 21 Kasım 1938'de Ankara'da geçici kabrine konulurken, bütün yurttan da cenaze törenleri yapılmıştır. Dâhiliye Vekâletinin genelgesine uygun olarak, Denizli'de de hem merkezde, hem de altı ilçede törenler yapılmıştır. Bu törenlerdeki konuşmalar derin bir Atatürk sevgisi ve onun ölümünden duyulan matemi göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Atatürk, Cenaze töreni, Denizli, Denizli'nin ilçeleri.

Abstract

While Atatürk's funeral was held in Ankara on 21 November 1938, a funeral ceremony was held in all the dormitories. In line with the generalization of the Internal Revenue Service, ceremonies were held in both central and also six districts in Denizli. The speeches in these ceremonies show a profound love of Atatürk and the mood of his death.

Key Words: Atatürk, Funeral Ceremony, Denizli, Districts of Denizli.

A-Giriş

Atatürk'ün na'âşının Ankara'da geçici kabri olarak belirlenen Etnografya Müzesine konulacağı 21 Kasım 1938 Pazartesi, hükûmet tarafından millî matem günü olarak ilan edilmiştir. Hükümetin 16 Kasım günü yayınladığı cenaze programına göre Ankara'daki törenin saat 10'da başlaması kararlaştırılmıştır.¹ O gün bütün yurttan da törenlerin yapılması gerektiği Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreteri ve Dâhiliye Vekili, Dr. Refik Saydam tarafından vilayetlere, CHP ve Halkevi teşkilatlarına bir genelge ile bildirilmiştir.²

Bu genelgede “büyük kurtarıcının ölümü dolayısıyla bütün yurttan yapılacak büyük törenin lâyük olduğu intizam ve ihtimamla yapılması için” gerekli olan hususlar ayrıntılı bir şekilde belirtilmiştir. Buna göre: bütün vilayetlerde törenler saat on dörtte başlayacak ve halk tam saat on dörtte heykel ve büst olan yerlerde bunların etrafında, olmayan yerlerde cumhuriyet meydanlarında toplanmış bulunacaktır. Heykel ve büst bulunmayan meydanlarda güzel ve büyük bir kürsü üzerine Atatürk'ün iyi bir fotoğrafı konulacaktır. Kürsü Türk ve Parti bayrağıyla örtülecek ama hiç bir siyah işaret bulundurulmayacaktır. Genelgede “Atatürk'ün büyük eserini emanet ettiği Türk gençliğine ve talebelere toplanma meydanlarında ön safta yer” verilmesi de istenmiştir. Törenlerde bando varsa kullanılması, mümkünse İstiklâl Marşı'ndan sonra Chopin'in matem marşı çalınması duyurulmuştur.

Genelgeye göre tören yapılan bütün yerlerde üç nutuk söylenecektir. Bunlardan birini parti temsilcisi, diğerini belediyeden biri, belediye olmayan yerlerde köy ihtiyar heyetlerinden biri ve halktan bir genç söyleyecektir. Halkevi olan yerlerde ise Halkevi üyelerinden bir kişi de nutuk

*Okutman, Pamukkale Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, cakseki@pau.edu.tr

¹ *Kurun*, 17 Kasım 1938; *Cumhuriyet*, 17 Kasım 1938.

² *Akşam*, 16 Kasım 1938; *Kurun*, 16 Kasım 1938; *Yeni Sabah*, 16 Kasım 1938; *Son Posta*, 16 Kasım 1938; *Son Telgraf*, 16 Kasım 1938; *Cumhuriyet*, 16 Kasım 1938; *Denizli*, 17 Kasım 1938.

söyleyecektir. Okunacak nutuklar önce mahallî parti örgütü tarafından onaylanacaktır. Bu nutuklarda, Atatürk'ün eserleri memlekete ve millete yaptığı büyük hizmetler, hayatı ve onun aramızdan ayrılmasıyla duyulan yas ve elem ortaya konulacaktır. Ayrıca Atatürk'ün Onuncu Yıl Nutku ve Gençliğe Hitap gibi kendi nutuklarından parçalar, vecizelerden seçilmiş bazı kısımlar da okunacaktır. Nutuklarda milletin Atatürk'e saygı ve sevgisini ebedî olarak devam ettireceği söylenecek ve son olarak *"Atatürk'ün eserlerine ve yaptığı inkılâplara daima artan bir inanla bağlı kalıp onları ileri götüreceklerine ant içerek bitecektir."* Bütün yurtta saat tam 16'da üç dakikalık "bir sükût ve ihtiram vakfesi" yapılacak, akabinde daha önceden hazırlanmış olan altı meşale derhal ateşlenecek ve Atatürk'ün heykeli ya da büstü ve yahut resmi önünden ihtiram geçidi yapılarak tören sona erecektir.

Törenlerin bu programa uygun ve düzenli yapılabilmesi için ilgili ve yetkili kuruluşların temsilcilerinden oluşan birer komisyonun da kurulması, toplanma yerinin hazırlanması ve töreni idare edecek yeter sayıda memurun parti mensupları arasından görevlendirilmesi söz konusu genelgede belirtilmiştir. Mümkünse törene ilişkin fotoğraflar çekilmesi istenmiştir. En sonda da törenlere ait tafsilatın bir raporla, parti genel sekreterliğine gönderilmesi gerektiği belirtilmiştir. 15 maddelik bu genelge o zaman "genel ispekterlik" denilen parti genel müfettişliklerine ve "Parti CHP İl Yönetim Kurulu Başkanlıkları"na gönderilmiştir.

B-Denizli'deki Törenler

Dâhiliye Vekili Dr. Refik Saydam'ın genelgesine uygun olarak,³ 21 Kasım 1938'de Denizli'de yapılan törenlerdeki konuşmalar ve çekilen fotoğraflar, vali ve CHP İl Yönetim Kurulu Başkanı⁴ tarafından, CHP Genel Sekreterliğine bir raporla⁵ bildirilmiştir. Rapor hem Denizli merkez, hem de ilçelerdeki törenlere ilişkin düzenlenen bu rapora göre: il merkezinden başka Sarayköy, Buldan, Acıpayam, Çal, Çivril ve Tavas kazalarında tören yapıldığı anlaşılmaktadır. Valilik bu törenlerdeki nutukları ve fotoğrafları ayrı ayrı zarflara koyup numaralandırarak, Parti genel merkezine göndermiştir.

Denizli valiliğinin gönderdiği raporda, merkezde üç nutuk, altı fotoğraf, Sarayköy'de dört nutuk⁶ sekiz⁷ fotoğraf, Buldan'da dört nutuk⁸ on beş⁹ fotoğraf, Acıpayam'da üç nutuk dört fotoğraf, Çal'da bir nutuk, bir fotoğraf, Çivril'de iki nutuk, nutukların kaleme alınmadığı Tavas'ta altı fotoğrafın zarf içinde Ankara'ya gönderildiği belirtilmiştir.¹⁰ Dâhiliye vekâletinin genelgesine önemli ölçüde uyulduğu görülmekle birlikte, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'ndeki raporda sözü edilen nutuk metinlerinin ve fotoğrafların tamamına erişilememiştir.

21 Kasım 1938 Pazartesi günü, Atatürk'ün Denizli merkezde yapılan cenaze töreninde belediye, parti ve halk adına birer konuşma yapılmıştır. Denizli Belediyesi adına Avukat Hulusi Oral'ın tamamı şiirsel bir akış şeklindeki konuşmasında Türk milletinin Atatürk'ün hastalığını öğrendikten sonraki hali şöyle tasvir edilmiştir:

"Aylardan beri elle dutulamayan, gözle görülemeyen, hisle anlaşılamayan fakat içlerde yürekleri kemiren, kalpleri sızlatan, gözleri ağlatan, vücudü yıldırımlar kadar sarsan,

³ Denizli ve ilçelerindeki törenlerin diğer illerdekine önemli ölçüde benzediği görülmektedir. Ulus, 23 Kasım 1938 Samsun, Edirne, Trabzon, Afyon, Sivas, İzmir, Yozgat, Bodrum, Fethiye, Urla, Bafra, Ş. Karahisar örneklerinde de CHP Genel Sekreterinin genelgesine uyulduğu söylenebilir.

⁴ Yazışmada valinin ismi yer almamakta, yalnız imza var, o tarihte Denizli Valisi Ekrem Ergür'dür.

⁵ BCA, 490-1-0-0 / 1433-739-1 Aşağıdaki satırlarda da aksi belirtilmedikçe, bütün belge ve fotoğraflar bu kaynaktan alınmıştır.

⁶ Yalnızca bir nutuk bulunmaktadır.

⁷ Bu fotoğrafların üçüne ulaşılabilmiştir.

⁸ Üç nutuk ve bir şiire ulaşılabilmiştir.

⁹ On tanesine ulaşılabilmiştir.

¹⁰ Bu rapor 4 Ocak 1939 tarihli olup, genel sekreterlik 8 Ocak tarihinde bu raporu kayıt altına almıştır.

karanlıklar doğuran, ileriye göstermeyen, adım attıkça gerileten, bir darbe halesi, bir Türk acısı, bir dimağ durgunluğu, bir iç yorgunluğu, bir vücut dermansızlığı vardı. Gözler görmez oldu. Dimağlar işlemez, düşünemez, ayaklar yürümez oldu. Anlayamadık. Sorduk, Cevap bulamadık. Düşündük, halledemedik karanlık izbelerde boğulduk. Yıldırım ateşleriyle bu hayali delmeğe çalıştık. Muvaffak olamadık. Sıkıntı fazlaştı. Rüyalar gördük. Âlemi mânada herşeyler gördük.”

Hatip, Atatürk'ün ölümünden sonraki durumu ise şu cümlelerle anlatmıştır:

“Yurtta matem, içte elem, kalplerde hüzn, beşeriyette acı, cihanda bir uğultu başlıyor.Çok sevdiği gençlik, çok sevdiği yavrucuklar, bülbül gibi neş'e verdiği evlerde birer çığlık, birer feryat kopardı. Seadet yuvaları birer zindan, şen yuvalar birer matem ocakları oldu. Dün evlatlarını vatani için Atasına verip yurduna kurban eden analar, şehit verdiği yavrularını düşünen babalar, aldıkları nur meş'alesiyle karanlıkları delmek isteyen gençler her biri Atasının üfulünden bin avaz çıkardılar. Göz yaşları on günden beri yurdun topraklarına tufan gibi yağdı. Gözler kurudu. Gönüller durdu. Kollar işlemez, vücut yürümez, dimağ düşünmez oldu. her şey durdu... Sen giderken ben ağlarım. Türk ağlar. Yurt inler. Beşeriyet sızlar. Dağlar uğuldar. Nehirler çağlar. Kuşlar matem terennüm eder. Dünya göz yaşı döker.”

Denizli Belediyesi adına konuşan avukat Hulusi Oral¹¹ Atatürk'ün başarılarını da aynı şiirsel dille övdükten sonra, onun Türk gençliğine bir tarih hediye ettiğini, insanlığa sulh, medeniyete ilham verdiğini söylemiştir. Ayrıca “şark ve gençlik” senin yolunda yürümeye ant içti diyerek konuşmasını tamamlamıştır.

Denizli'deki törende, ikinci konuşma Dahiliye Vekili Refik Saydam'ın genelgesine uygun olarak parti adına yapılmıştır. Parti adına lise Türkçe öğretmeni Abdüssamed Başalın, konuşmuştur. Hatip, Türkiye'nin yirminci asrın Ergenekon'undan nasıl çıkacağını düşünürken, Atatürk'ün can veren sesiyle ayağa kalktığını ifade etmiştir. Konuşmada, Atatürk için “yaratıcı şef”, “diriltici şef”, “halas güneşi” gibi, ulusal basında da çok kullanılan sıfatlar kullanmıştır.

Denizli'deki üçüncü konuşma Halkevi adına Gazi Mustafa Kemal İlkokulu Başöğretmeni Murat Gürsoy tarafından yapılmıştır. Başöğretmen Murat Gürsoy, konuşmasına 12 gündür Türkiye'nin kadını, erkeği, genci yaşlısıyla matem tuttuğunu ve Dünyanın da bu mateme iştirak ettiğini ifade ederek başlamıştır. En müşkül zamanda ve yoksulluk içinde Atatürk'ün bir vatan yarattığı ve millete öğretmenlik yaptığını ifade ederek, onun Türklere millî bir benlik kazandırdığını ve modern bir Türkiye kurduğunu belirtmiştir. Başöğretmen Murat Gürsoy'un konuşması Atatürk'ün tarihsel bir dönemdeki rolünü öne çıkarmaktadır. Konuşma Atatürk'ün ölümsüzlüğünün ve devrimlere bağlılığın ifade edilmesiyle sona ermiştir.

21 Kasım 1938'de Çivril'de yapılan törende, bulunabilen iki konuşmadan birini halk adına Ragıp Güngör yapmıştır. Ragıp Güngör konuşmasında Atatürk'ün Türk milletini yarattığını, öldü zannedilen bir milleti dirilttiğini, on sekiz yılda Dünyanın en yüksek, en medeni, en kuvvetli milletlerinden biri yaptığını ifade etmiştir. Ayrıca Atatürk'ün Kurtuluş Savaşının yoklukları içinde askerî bir zafer kazanıp Lozan'da Türkün bağımsızlığının Dünyadan zorla alındığını vurgulamıştır. Hatip daha sonra Atatürk devrimlerinin öneminden söz etmiştir. Onun yalnız Türklere değil, bütün Doğu Dünyasına ışık verdiğini ve onun gibi herkesi aydınlatıcı bir önderin artık gelmeyeceğini belirtmiştir. Konuşma gençliğe emanet edilen cumhuriyete ilelebet bağlılık ve onu savunmaya ant içmeyle sona ermiştir.

¹¹ Avukat Hulusi Oral, sonraki yıllarda Denizli'nin siyaset sahnesinde adı çok duyulan Oral ailesinden olup, milletvekilliği de yapmıştır. Hakkı Uyar, “Türkiye’de Tek Parti Döneminde CHP’nin Toplumsal Kökenleri: İkinci Seçmenler Örneği”, *Bilgi ve Bellek*, İstanbul, 2004, s.135.

Çivril'deki ikinci konuşma Belediyeden Ali Aydın'ın konuşmasıdır. Bu konuşmada Atatürk'ün Türk milletini uçurumun kenarından alarak, Osmanlı'nın yüzyıllarından kalan sorunları çözdüğü, yine Dünyanın yüzyıllarda yaptığı yenilikleri Atatürk'ün on beş yılda yaptığı ifade edilmiştir. Hatip ayrıca Atatürk'ün ölümüne bütün Dünyanın ağladığını belirtmiş olup, konuşmasını bağlılık andıyla bitirmiştir.

Sarayköy'de 21 Kasım 1938'deki törende tek konuşma, CHP ilçe yön kurulu tarafından parti hatibi olarak seçilen asliye hakimi Kuşadalı Rifat Korkut'un irticalen¹² yaptığı uzunca konuşmadır. Atatürk'ün hayatını özetleyen ve askeri başarılarından söz eden hatip, onun Türk tarihinin beş bin yıldan beri beklediği büyük ve asil evladı olduğunu ifade etmiştir. Atatürk'ün her yönden yaptığı devrimlerle tarihteki büyük adamlardan ayrıldığını, kısa sürede asırlara sığacak devrimler başardığını söylemiştir. Hatip, Atatürk'ün siyasetçi, iktisatçı, halkçı, kültürcü, uzak görüşlü ve olaylara yön veren bir siyasetçi olduğunu belirtmiş, Türkiye'nin kurucusu ve inkılabın kaynağı olduğunu ifade etmiştir. Rifat Korkut, Bulgar Slova gazetesinde yayınlanmış ve ulusal Türk basınında da tercümesi yer alan bir makaleye¹³ gönderme yaparak, pek çok milletin "Atatürk'ün ölümüyle Dünya eski enteresanlığını kaybetmiştir" diyerek Türk milletinin acısına ortak olduğunu da vurgulamıştır. Atatürk'ün ruhunun Kemalizm'in bekçisi olacağını ve emaneti olan eserin devam edeceğini belirtmiştir.

Babadağ'daki törende yapılan üç konuşmadan biri, CHP "kamun" yönetim kurulu başkanı Kamil Panayır tarafından yapılan konuşma olup "yaratıcı bir varlık" olan Atatürk'ün ölümsüzlüğü vurgulanmıştır. Onun ölümünden on sekiz milyon Türk'ün duyduğu üzüntü ifade edilmiştir.

Babadağ'da Belediye Reisi Hamdi Arman'ın nutkunda ise yine Atatürk'ün ölümsüzlüğü ifade edilmiş ve onun "Türk istiklalini, Türk inkılabını" yaratan büyük dahi olduğu belirtilmiştir. Hatip Atatürk'ün hayat hikayesini anlatırken onun "münevver" olduğuna vurgu yapmıştır. Konuşma Atatürk'ün Samsun'a çıkışından Lozan zaferine kadar olan dönemin anlatılmasıyla devam etmiş ve Atatürk'ün "asırları yıllara sığdıran harikalar ve yüksek eserler" yarattığı ifade edilerek tamamlanmıştır.

Babadağ'daki törende yapılan üçüncü konuşmada öğretmen Suphi Özalp: "Asyalı, Avrupalı, Amerikalı, Afrikalı her medeni insan"ın Atatürk'ün ölümünden üzüntü duyduğunu ifade etmiştir. Atatürk'ün "Dünyanın en büyük adamı", tarihteki "en büyük kurtarıcı", "en büyük kurucu, en büyük devrimci, ölümü hiçe sayan bir kahraman" olduğu ve "cihana parmak ısırtan sayısız işler" başardığı belirtilmiştir. Konuşma Atatürk'ün gençliğe hitabesinin okunması ve gençliğin Cumhuriyete, devrimlere bağlılık ve Cumhuriyet, devrimler ve vatan için can vermeye hazır olduğunu belirten ant içmesiyle bitmiştir.

Acıpayam'da Müştak Görgün tarafından yapılan konuşmada ise Atatürk'ün ölümüne bütün cihanın ağladığı ifade edilmiştir. Atatürk hayatı iken onunla tanışan herkesin ona bağlandığını söyleyen hatip, ulusal basında gördüğümüz Atatürk'ün "teshir" etme özelliğini anlatmaya yaklaşan ifadeler kullanmıştır. Yine Atatürk'ün askerî, siyasî, adlî, iktisadî, adlî ve kültürel alanlarda büyük başarılar kazandığı belirtilmiştir.

Acıpayam'daki ikinci nutuk CHP adına üsteğmen Mehmet Aşıcı tarafından söylenmiştir. Bu konuşmada Atatürk için "Türk'ün güneşi", "hilalimiz", "bütün dünya için varlık yaratan, ışık veren bir güneş", "o madde değil enerji idi" denilmektedir. Atatürk'ün ölümü ile "dünyanın ve hayatın ağırlığı ve kıymeti azaldı" sözleri, Bulgar Slova gazetesinde kullanılan "Atatürk'ün

¹² Konuşma daha sonra yazıya geçirilmiş olup bazı kısımların özetlendiği anlaşılmaktadır.

¹³ Bu makale, "Atatürk'ün ölümünden sonra Dünya artık eskisi kadar enteresan değildir" adıyla Bulgarca Slova gazetesi başyazarı tarafından yayımlanmıştır. *Kurun*, 22 Kasım 1938,

ölümünden sonra Dünya artık eskisi gibi enteresan değildir” sözlerini hatırlatmaktadır. Hatip konuşmasını cumhuriyete sadık kalmaya, yurt toprağı ve bağımsızlık için can vermeye şeref, namus ve Türklük adına söz vererek tamamlamıştır. Acıpayam'da Kültür ışığı Hulusi Anıl da benzer içerikte bir konuşma yapmıştır.

Çal'daki törenden ulaşılabilen tek konuşmayı maarif memuru Orhan yapmıştır. Orhan'ın konuşmasında Atatürk'ün tarihte adı çok duyulan Sezar, İskender gibi meşhur askerlerden farklı olarak Dünyayı yakıp yıkmadığı, cihangirlik yapmadığı ifade edilmiştir. Napolyon'un ölümünden sonra bütün Avrupa'nın Fransa'dan nefret ettiği şeklinde ulusal basında gördüğümüz fikir bu konuşmada da tekrar edilmiştir. Atatürk'ün askeri başarılarının ve devrimlerinin izah edilmeye çalışıldığı konuşma bağlılık yemini ile sona ermiştir.

21 Kasım 1938'deki törende Buldan'da yapılan üç konuşmadan biri Belediye Reisi Mustafa Yarangümeli tarafından okunan nutuktur. Belediye Reisi “yüce Türk dâhisi” Atatürk'ün “Türkün yüce hamisi” olduğunu ve asırlara sığmayacak devrimleri yıllara sığdırıp harikalar yarattığını ifade etmiştir. Ayrıca Atatürk'ün etkileyciliğı için “alev saçan gözleri” tabiri kullanılmıştır. Yine pek çok yazarın karizma kavramına karşılık olarak kullandığı “fevkalbeşer deha” kavramı da bu konuşmada Atatürk için kullanılmıştır. Hatip nutkunu “Büyük Halaskar” Atatürk'ün devrimlerine bağlılık sözüyle tamamlamıştır.

Buldan'daki diğer konuşma CHP ilçe yön kurul başkanı Tevfik Gür'ün konuşmasıdır. Tevfik Gür, bu konuşmasında, Atatürk için “cihan yıldızı”, “güneş ziyası”, “asırların kuytu karanlıklarını yıkan güneşten ebedi güneş” gibi tabirler kullanmıştır. Atatürk devrimlerinden tek tek söz eden hatip konuşmasını bağlılık yemini ile bitirmiştir.

Buldan'da üçüncü konuşma olan Asım Yazıcıoğlu'nun konuşmasında ise Atatürk'ten “*o bizim en büyüğümüz, dâhimiz, büyük şefimiz, başkumandanımız, ulu önderimiz, yüce başbuğumuz, aziz halaskarımız, çok kıymetli bir müridimiz, değerine paha biçilmez bir teşkilatçımız, çok yüksek bir vatanseverimiz, koyu bir milliyetçimiz, daima vücuduyla iftihar duyduğumuz ve öğündüğümüz ve ebediyen öğüneceğimiz, bir varlık bir nur ve bir feyiz kaynağımız, kurtarıcımız, göz bebeğimiz, hulasa her şeyimiz*” denilerek söz edilmiştir. Mustafa Kemal'in Samsun'a çıkarak düşmanlara ve onunla işbirliği yapan padişah ve hükûmete karşı isyan ettiğini belirten hatip daha on yedi yıl önce Buldan'ın sokaklarında düşman askerlerinin devriye gezdiğini, hiç kimsenin canından ve namusundan emin olmadığını ifade etmiştir. Hatip, yapılması asırlar içinde mümkün olabilecek ve havsalaya sığmayacak kadar büyük devrimlerin on beş yılda yapıldığını ve buna bütün Dünyanın hayran olduğunu söylemiştir. Bu devrimlerin içinde olanların yabancılar kadar bunu takdir edemediklerini belirtmiştir. Atatürk'ün ölümüyle yalnız Türk milletinin değil medeniyet âleminin de öksüz kaldığını sözlerine eklemiştir. Hatip, Atatürk'ün ölmediğine olan inancı ve ona bağlılık yemini ile konuşmasını tamamlamıştır.

Atatürk'ün Denizli'deki cenaze törenine ilişkin yalnızca bir adet şiir bulunmaktadır. Buldan öğretmenlerinden Zeki Ülkü imzalı şiir “Mahşer” başlığı taşımakta olup, 21 Kasım 1938'de Buldan'da Atatürk büstü önünde okunduğu sayfa başında belirtilmiştir. Şiir beşer mısralık on dokuz kıtadan oluşmaktadır.

C-Sonuç

Denizli'de 21 Kasım 1938 Pazartesi günü yapılan Atatürk'ün cenaze törenlerinde yapılan konuşmalar, ulusal basındaki makale ve haberlerle duygu ve düşünce bakımından önemli ölçüde benzerlikler göstermektedir. Bütün hatiplerin konuşmalarında derin bir elem, acı ve hatta Atatürk'ün ölümüne duyulan isyan hissedilmektedir. Atatürk'ün ölümüne bütün dünyanın ağladığı ve asırlara sığmayacak devrimleri Atatürk'ün on beş yılda başardığının ifade edilmesi hem ulusal basında, hem de Denizli'deki törenlerde sıklıkla vurgulanmıştır. Atatürk'ün yalnızca

asker olmadığı, aynı zamanda eğitimden ekonomiye, hukuktan, kültüre her alanda çalıştığının belirtilmesi de başka bir benzerlik olarak dikkat çekmektedir. Atatürk'ün modern Türkiye'nin kurucusu olduğu, bir millet ve vatan yarattığı ve yalnız Türkler için değil bütün Doğu dünyası için örnek olduğu da vurgulanan ortak noktalardan biridir. Ulusal basında yapılan Atatürk ile Sezar, Napolyon, Cengizhan gibi büyük askerleri karşılaştırma da Denizli'deki konuşmalarda daha zayıf bir şekilde yapılmıştır. Atatürk'ün teshir etme gücü ve fevkalbeşer özelliklere sahip olduğunu belirtmeleri de Denizli hatiplerinin bir özelliğidir. Konuşmalar sonunda ant içilmesi ise Türkiye'nin her yerinde olduğu gibi Denizli'de de törenlerin bir parçası olmuştur.

Hatipler Denizli'deki törenlerde yaptıkları konuşmalarda Atatürk için yüceltici sözcükler kullanırken şu sıfatlara vurgu yapmışlardır: “yaratıcı şef”, “diriltici şef”, “halas güneşi”, her şeyi ışıklandıran ileri görüşlü ve olaylara yön veren bir siyasetçi, “yaratıcı bir varlık” “Türk istiklalini, Türk inkılabını” yaratan büyük dahi, “münevver”, “Dünyanın en büyük adamı”, tarihteki “en büyük kurtarıcı”, “en büyük kurucu, en büyük devrimci, ölümü hiçe sayan bir kahraman”, “yüce Türk dâhisi”, “Türkün yüce hamisi”, “Büyük Halaskar”, “fevkalbeşer deha” sahibi, “cihan yıldızı”, “güneş ziyası”, “asırların kuytu karanlıklarını yıkan güneşten ebedi güneş”, aziz halaskarımız, çok kıymetli bir müşidimiz, ulu önderimiz, yüce başbuğumuz, en büyüğümüz. Törenlerdeki konuşmalara yansıyan matem ve içtenlik, sıradan protokol konuşmaları yapılmadığını, Türk milletinin Atatürk sevgisini, onun ölümünden duyulan derin kederi ve cumhuriyete olan bağlılığı göstermektedir.

Denizli'deki törenlerde çekilen fotoğraflarda şehir merkezinde daha çok protokol ve öğrencilerin yer aldığı görülmekte iken, ilçelerde protokol kadar halkın her kesiminin törenlere iştirak ettiğini gösteren kareler görülmüştür. Çiçeklerle tezyin edilmiş Atatürk büstleri, üniformalı resmi görevliler, fötrü ve şapkalı erkekler, yerel kıyafetleriyle kadınlar, kadın hatipler, Batı müziği enstrümanları çalan küçük bir bando ve çocuklar Denizli tören fotoğraflarında yer almıştır.

D-Kaynaklar

1-Arşiv:

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

BCA, 490-1-0-0 / 1433-739-1

2-Gazeteler

Akşam

Cumhuriyet

Denizli

Kurun

Ulus

Son Posta

Son Telgraf

Yeni Sabah

3. Makaleler

Uyar, Hakkı, “Türkiye’de Tek Parti Döneminde CHP’nin Toplumsal Kökenleri: İkinci Seçmenler Örneği”, *Bilgi ve Bellek*, İstanbul 2004, s.129-143.

Atatürk'ün Denizli'deki Cenaze Töreni (21 Kasım 1938)

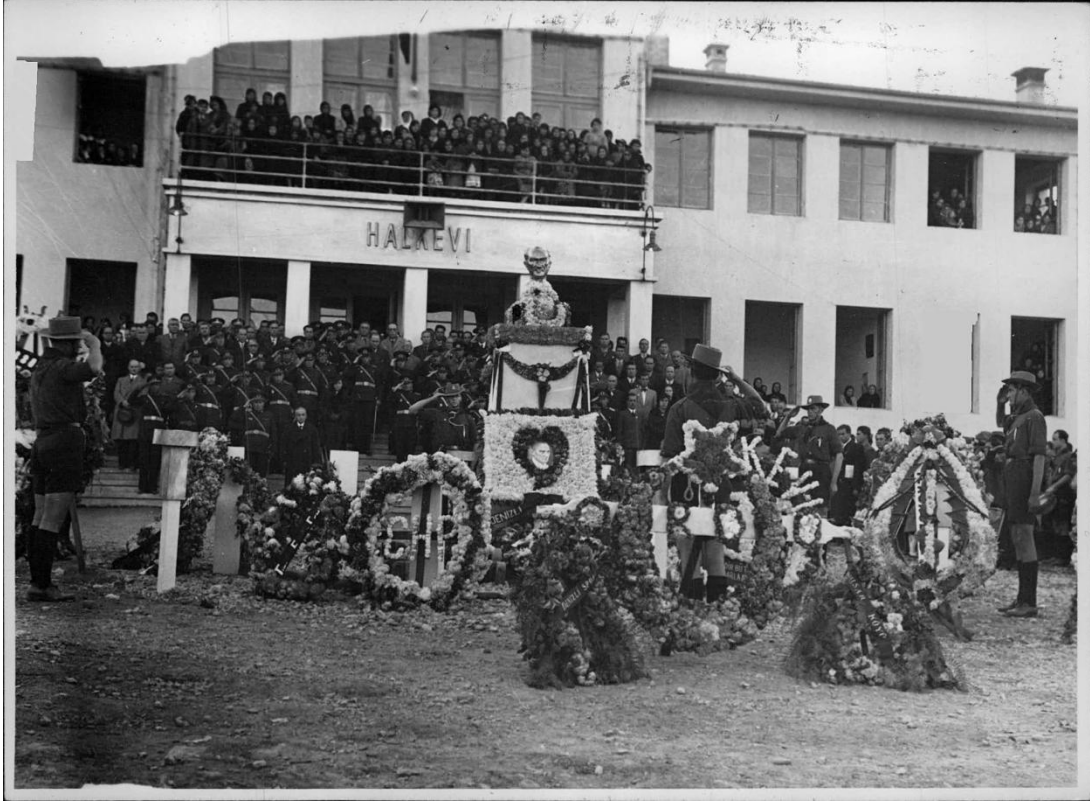
EKLER

Ek-1: Denizli Halkevi önünde meşaleler yanarken. Açıkça okunabilen CHP, ordu ve Halkevi çelenkleri dışında, en önde Denizlispor'un, sağda Hisar köyünün çelenkleri bulunmaktadır. En soldaki çelenkte 1880-1938 tarihleri dikkat çekmektedir. (21 Kasım 1938)

Ek-2: Denizli Halkevi önündeki tören(21 Kasım 1938)

Ek-3: Denizli Halkevi önündeki tören(21 Kasım 1938)

Ek-4: 21 Kasım 1938'de Atatürk'ün cenaze töreni nedeniyle Buldan'da Yapılan törenden bir fotoğraf

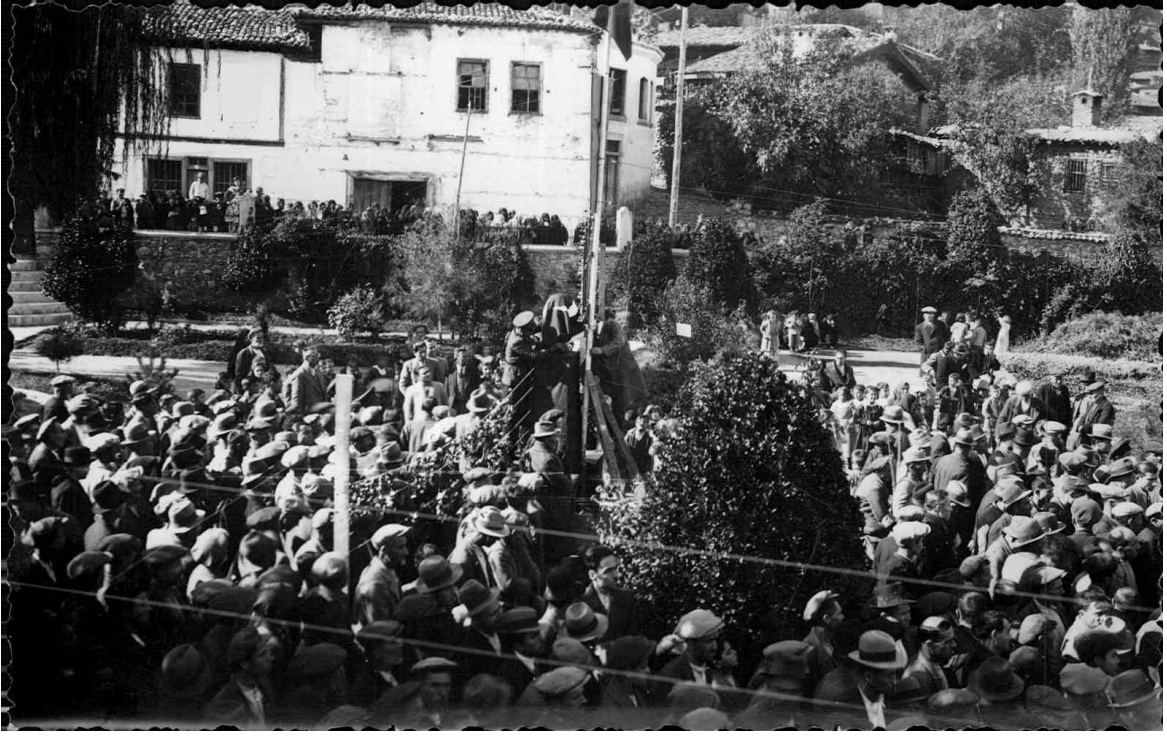
Atatürk'ün Denizli'deki Cenaze Töreni (21 Kasım 1938)

Ek-4: Buldan'da Kaymakam Reşat Altın'ın bir buçuk saat süren hitabesinden bir fotoğraf

Ek-5: 21 Kasım 1938'de Atatürk'ün cenaze töreni nedeniyle Buldan'da Yapılan törenden bir fotoğraf.

Ek-6: 21 Kasım 1938'de Atatürk'ün cenaze töreni nedeniyle Buldan'da Yapılan törenden bir fotoğraf

Ek-7: 21 Kasım 1938'de Atatürk'ün cenaze töreni nedeniyle Buldan'da Yapılan törenden bir fotoğraf

Atatürk'ün Denizli'deki Cenaze Töreni (21 Kasım 1938)

Ek-8: 21 Kasım 1938'de Atatürk'ün cenaze töreni nedeniyle Tavas'ta Yapılan törenden bir fotoğraf.

Ek-9: 21 Kasım 1938'de Atatürk'ün cenaze töreni nedeniyle Tavas'ta Yapılan törenden bir fotoğraf.

Ek-10: 21 Kasım 1938'de Atatürk'ün cenaze töreni nedeniyle Tavas'ta Yapılan törenden bir fotoğraf.

Ek-11: 21 Kasım 1938'de Atatürk'ün cenaze töreni nedeniyle Tavas'ta Yapılan törenden bir fotoğraf.

Atatürk'ün Denizli'deki Cenaze Töreni (21 Kasım 1938)

Ek-12: Babadağ'da Belediye önünde toplanan halk Ankara'da yapılan töreni radyodan takip ederken.

Ek-13: Babadağ'da Atatürk büstü önünde yanan meşalelerin görünüşü

Ek-14: Babadağ'da Belediye Reisi Hamdi Arman nutuk söylerken.

Ek-15: Sarayköy'de cenaze töreninde katafalkın önünden geçilirken

Atatürk'ün Denizli'deki Cenaze Töreni (21 Kasım 1938)

Ek-16: Sarayköy'de cenaze töreninde söylev

Ek-17: Acıpayam Cumhuriyet Meydanı'nda Kültür işyarı Hulusi Anıl konuşurken

Ek-18: 21 Kasım 1938 Acıpayam Cumhuriyet Meydanından bir fotoğraf

Ek-19: 21 Kasım 1938 Çal'daki tören.

ABDÜLGAFFAR NEMUTLU'NUN (KARANFİLLİ HOCA) DENİZLİ BASIN TARİHİNDEKİ YERİ

THE PLACE OF ABDÜLGAFFAR NEMUTLU (KARANFİLLİ HOCA) IN DENİZLİ PRESS HISTORY

Ercan HAYTOĞLU*

Özet

"Karanfilli Hoca" olarak tanınan A.Gaffar Nemutlu Denizli basın tarihi açısından önemli bir isimdir. Ekonomi eğitimi almış olan Nemutlu, öğretmenlik, memurluk, yöneticilik ve gazetecilik yapmıştır. Öğretmen olarak Denizli Ticaret Lisesine atandıktan sonra Denizli gazetesinde yazmaya başlamıştır. Resmi törenlerde bariton sesi ile sunuculuk görevi de yapan Nemutlu, uzun yıllar öğretmenlik, gazetecilik ve sunuculuk görevlerini birlikte yürütmüştür. Özellikle "Şehir" ve "Deha 20" gazetelerinde kendi adıyla özdeşleşen "Meserret" köşesi ile iz bırakmıştır. Köşesinde Denizli siyaset, ticaret, eğitim, kültür, mizah ve magazin hayatı ile ilgili konuları ele almıştır. Meserret köşesinde yazılanlar kent tarihi açısından önemli olmuştur. Gazete imtiyaz sahipliği ve yazı işleri müdürlüğü de yapan Nemutlu, Denizli Gazeteciler Cemiyeti Başkanlığı görevini de yapmıştır. Nemutlu Yerel televizyonculuğun başlamasıyla Denizli'nin ilk yerel televizyon yorumcusu olmuştur. Çok yönlü kişiliği ve yakasına taktığı karanfili ile Denizli'nin sıra dışı insanlarından birisi olarak yaşamıştır.

Anahtar Kelimeler: *Abdülgaffar, Nemutlu, Denizli, Şehir, Deha 20, Basın.*

Abstract

Known as "Karanfilli Hoca", A. Gaffar Nemutlu is an important name for Denizli Press History. Nemutlu, who had studied economics, worked as a teacher, public servant, administrator and journalist. After he had been appointed as a teacher to Denizli Ticaret Lisesi (Denizli Commercial High School), he started to write in "Denizli" newspaper. Nemutlu, who also served as a presenter with the voice of baritone in official ceremonies, performed his teaching, journalism and presenting tasks together for many years. Especially, he left a mark with the column called "Meserret", which is identified with his name, in "Şehir(The City)" and "Deha 20" newspapers. In his column, he treated issues related to politics, trade, education, culture, humor and magazine life of Denizli. The articles he wrote in his column, Meserret, are important in terms of urban history. Nemutlu served as grant holder and editor in chief as well as the President of Denizli Association of Journalists. Nemutlu became the first local television commentator of Denizli as the local broadcasting had started. He lived as one of Denizli's extraordinary people with his versatile personality and carnation that he put on his collar.

Key Words: *Abdülgaffar, Nemutlu, Denizli, Şehir, Deha 20, Press.*

A-Giriş

A.Gaffar Nemutlu¹, namı diğer "Karanfilli Hoca"² 3 Kasım 1938'de Denizli'de doğmuştur³. Babası Tavaslı Çıkıkçı Abdullah olarak tanınan Abdullah Vasfi Bey olup, annesi Hatice Hanım'dır. İlk öğrenimini Zafer (Atalar) okulunda, orta öğrenimini ve lise öğrenimini

* Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ehayt@pau.edu.tr

¹ Adı Abdülgaffar olduğu halde yaygın olarak A. Gaffar olarak kullanılmıştır. Kendi sevdiği tabirle *kafa koçanında* adı "Abdülgaffar" şeklinde bitişik yazılıdır. Hatta oğlu Özgür Nemutlu; kendi nüfus cüzdanında "Abdulgaffar" yani "ü" yerine "u" ile yazıldığından

Denizli lisesinde tamamlamıştır⁴. Öğrencilik yıllarının orta ve lise döneminde, okul masraflarını çıkarmak için sürekli çalışmak zorunda kalmıştır. Nemutlu, o yıllarda manavlık, Ziraat Bahçesi'nde⁵ çapacılık, tütün dizme ve Ramazan aylarında "Ramazan Topçuluğu" yaparak harçlığını çıkarmıştır. Lise yıllarında Tekel Eksper Katipliği ile Çivril'de Irgılı sulamasında da nivoculuk yapmıştır⁶. Liseyi 1956'da bitirdikten sonra bir yıl Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde okumuştur⁷. Hukuk Fakültesi'nden ayrıldıktan sonra Yükseköğrenimini İzmir'de İktisadi ve Ticari İlimler Akademisinde sürdürmüştür. Mezun olduktan sonra kısa bir süre İzmir'de bir Fransız Şirketi'nde çalışmıştır. Nemutlu İzmir'den Denizli'ye döndükten sonra Denizli Lisesi'nde öğretmenlik yapmaya başlamıştır⁸.

Öğretmen olarak atanmasından sonra askere gitmiş ve askerliğini asteğmen olarak yapmıştır. Kendi ifadesiyle askerliğini "Ankara ve İstanbul'da hem de 24 ay süreyle mülazım ve levazım olarak" yapmıştır⁹. Askerliğini bitirince Denizli Ziraat Bankası ve Kontrollü Zirai Kalkınma Kredileri Pilot Bölge Projesi'nde enformasyon uzmanı olarak göreve başlamıştır¹⁰. Üç yıl çalıştıktan sonra tekrar öğretmenlik mesleğine geri dönmüş ve Mardin Ticaret Lisesi'nde dört yıl ekonomi - muhasebe öğretmenliği yapmıştır¹¹.

Mardin'de görev yaptığı yıllarda daha sonra kendisi ile özdeşleşecek olan sunuculuk görevini yapmaya başlamıştır¹². Nemutlu "gür ve tok" (bariton) sesiyle ilk kez İzmir'de üniversite öğrencisi iken dikkat çekmiş ve ilk sunuculuğunu Üniversite öğrencisi iken yapmıştır. Sunuculuğa başlamasını; "Fakültede okuduğum yıllarda, bir gün tahtada sunucu olarak ismimin yazıldığını gördüm. Sonuçta düzenlenen eğlence için, oy birliği ile beni başkan seçtiler. Yapar mıyım, yapamaz mıyım derken, birden kendimi kürsüde sunucu olarak buldum" sözleriyle anlatmıştır. Öğrenciliğinden sonra bu yeteneği ile Mardin'deki öğretmenliği döneminde

Abdülgaffar Nemutlu'nun nüfus memurlarının kulağını çınlattığını (!) belirtmiştir. Bu bilgi 1974 doğumlu Abdülgaffar oğlu Özgür Nemutlu'dan alınmıştır. (Mülakat tarihi: 29.12.2016)

² Her gün istisnasız yakasına taktığı kırmızı karanfil nedeniyle "Karanfilli Hoca" olarak tanınmıştır. Bu hususta bir hatırasını şöyle anlatmıştır. "Ticaret Lisesinde öğretmenlik yaptığım sıralarda, bir gün dersime müfettişin geleceğini öğrendim. Benim göğsümde karanfilim vardı. Sınıfa girdiğimde bütün öğrencilerin göğüslerine çiçek takmış olduklarını gördüm. Sınıf çiçek bahçesi gibiydi. Rengarenk çiçekler, hatta bazıları çiçek bulamayıp ağaç dalını koparıp takmışlardı. Öğrencilere "Çiçekleri çıkarın" dedim. "Hayır" dediler. Bir süre sonra müfettiş sınıfa geldi. Şaşkınlık içinde öğrencilere baktıktan sonra, "Çiçek sevgisi çok güzel ama sadece takmayı değil, yetiştirmeyi de öğretin" dedi. Abdül Gaffar Nemutlu Denizli'nin Karanfilli Sunucusu", Pamukkale Panel, Yıl:1, Sayı:3, Şubat 1991, s.21. Oğlu Özgür Nemutlu bu hususta; sadece kırmızı karanfil takardı, beyaz hiç takmazdı dedikten sonra bir anekdot paylaşmıştır: "1980'lerde gündüz gözü bir deprem oldu, biz de maalelince apar topar 5.kattaki evimizden sokağa attık kendimizi. Babam karanfilli unutmuş. Asansör çalışmıyor, herkes sokakta, yine de döndü geri. Neymiş ne olur ne olmaz, Allah-ü teâlâ "bunca yıldır kullarımın karşısına karanfilsiz çıkmadın da benim huzuruma mı karanfilsiz geldin", diye sorarmış. Nur içinde yatsın, kırmızı karanfil takmadığını görmedim" demiştir. Bu bilgi 1974 doğumlu Abdülgaffar oğlu Özgür Nemutlu'dan alınmıştır. (Mülakat tarihi: 29.12.2016)

³ "Abdül Gaffar Nemutlu Denizli'nin Karanfilli Sunucusu", Pamukkale Panel, s.21.

⁴ Bu bilgi 1945 doğumlu Reşad kızı F. Güzin Nemutlu'dan alınmıştır. (Mülakat tarihi: 29.12.2016)

⁵ Bu bilgi 1945 doğumlu Reşad kızı F. Güzin Nemutlu'dan alınmıştır. (Mülakat tarihi: 29.12.2016)

⁶ Tartılacı, "Şehrimizden Portreler: Karanfilli Hoca", Denizli, 6 Mayıs 1991, Sayı:12415. Nivocu: Yüzey ölçüm teknikeri.

⁷ Hukuk Fakültesine kaydını yaptırıp Denizli'ye döndüğünde Ekim ayı ortası olduğunu anlattığı "Siyaset Dışı Sohbet" başlıklı "Meserret" köşesinde yazdığı "4 Gün süren Bekçilik" yazısında; babasının Emniyet Müdürü Tahsin Bey'e "Bizim mahduma bir iş bulsana" sözü üzerine bekçilik ile tanışmıştır. Bu duruma; "Düşünün bir kere. Denizli emniyet teşkilatında hukuk fakültesi öğrencisi olan bir genç "mahalle bekçisi" olarak görev yapacak. Sevindim" diyor. Ancak dört gün sonra askerlik görevini yapmadığı için bekçi olamayacağı belirtildiği için dört günün karşılığı "75" tl'yi alarak ayrılmıştır. "Siyaset Dışı Sohbet", Meserret, Denizli Şehir 8 Haziran 1995. A. Gaffar Nemutlu, Meserret I, Pamukkale Rotary Kulübü, Denizli 1998, s.45-46.

⁸ Tartılacı, "Şehrimizden Portreler: Karanfilli Hoca", Denizli, 6 Mayıs 1991, Sayı:12415. Bir ara EMC/AAA Ortaklığı Kemer Barajı'nda çalıştığı bilgisini vermiştir.

⁹ Bu bilgi 1945 doğumlu Reşad kızı F. Güzin Nemutlu'dan alınmıştır. (Mülakat tarihi:29.12.2016)

¹⁰ Tartılacı, "Şehrimizden Portreler: Karanfilli Hoca", Denizli, 6 Mayıs 1991, Sayı:12415.

¹¹ "Abdül Gaffar Nemutlu Denizli'nin Karanfilli Sunucusu", Pamukkale Panel, s.21.

¹² Bu bilgi 1945 doğumlu Reşad kızı F. Güzin Nemutlu'dan alınmıştır. (Mülakat tarihi:29.12.2016)

sunuculuğu sürdürmüş¹³, Denizli'ye geldikten sonra da sunuculuğa kesintisiz devam etmiştir. Nemutlu resmi ve özel birçok sosyal faaliyetin vazgeçilmez sunucusu olarak topluluk karşısında her zaman yerini almıştır¹⁴. Celal Kazdağlı O'nun sunuculuğunu değerlendirirken; "Ama birde sunuculuk var ki, hiç yakasını bırakmamış. Bayramı seyranı hep o idare etmiş"¹⁵ demiştir.

Sunuculuğu başarılı bir şekilde yaptığı için Emniyet Müdürlüğü, Denizli Belediyesi¹⁶ Orman Bölge Müdürlüğü, Mimarlar Odası Denizli Şubesi ve Denizli Lioness Kulübü, Denizli Valiliği ve dönemin Milli Eğitim Bakanı Avni Akyol'dan plaket, ödül ve imzalı teşekkür belgeleri almıştır¹⁷.

Nemutlu, 1969'da Mardin'den Denizli'ye dönmüş¹⁸ ve Ticaret Lisesinde öğretmen olarak görev yapmaya başlamıştır¹⁹. Öğretmenlik görevini yaparken gazetecilik, sunuculuk ve hatta ticareti birlikte yürütme becerisi göstermiştir. Çok yönlü kişiliği ile her zaman dikkatleri üzerinde toplayan²⁰ Nemutlu, politikaya olan ilgisi nedeniyle 1960-1961 yıllarında CHP Gençlik Kolları Başkanlığı görevi de yapmıştır²¹. Mardin'de 3 Mart 1968'de F. Güzin Hanım (Maya) ile hayatını birleştirmiştir²².

Nemutlu arada şiir de yazmıştır. "Erkek Milleti" adlı şiiri esprili kişiliğinin bir yansıması olmuştur²³. Nemutlu, 26 yıllık öğretmenlik hayatını 1985'te Denizli Ticaret Lisesine verdiği emeklilik dilekçesine cevabın 1986 Mayıs'ında gelmesi ile noktalamıştır²⁴.

B-Denizli Basını'nda A. Gaffar Nemutlu

Nemutlu, daha lise öğrencisi iken "Türkiye Spor" ve "Türk Sesi" gazetelerinin Denizli temsilciliğini yapmıştır²⁵. Ayrıca bu süreçte "Galatasaray", "Fenerbahçe" ve "Amatörspor" dergileri ile "Tercüman" gazetesinin Denizli muhabirliğini de yapmıştır. Mardin'den Denizli'ye tayin olunca, "Denizli" gazetesinde yeniden gazetecilik yapmaya başlamıştır²⁶. Bir taraftan Denizli Ticaret Lisesi'nde öğretmenlik, diğer taraftan "Denizli" gazetesinde gazetecilik yaparken;

¹³ Abdül Gaffar Nemutlu Denizli'nin Karanfilli Sunucusu", *Pamukkale Panel*, s.21.

¹⁴ Abdülğaffar Nemutlu sunuculuk yapmakla birlikte, sunuculuktan hiçbir zaman maddi bir menfaat elde etme yoluna gitmemiştir. Sunuculuğa dair bir hatırasını şöyle anlatmıştır; "1983 yılında Kenan Evren Denizli'ye geldiğinde Tuğay'da bir resepsiyon verilmişti. Bana "Kenan Evren kapıdan girince kürsüye çık ve 'Sayın Cumhurbaşkanı' deyip aşağıya in" dediler. Ben de kapı açılınca kürsüye çıkıp "Sayın Cumhurbaşkanı" deyip indim. Ertesi gün benim hakkımda "Gaffar Hoca tam konuşacaktı, 'Sayın Cumhurbaşkanı' diye söze başladı. Hemen aşağıya indirdiler" şeklinde konuştuklarını duydum" "Abdül Gaffar Nemutlu Denizli'nin Karanfilli Sunucusu", *Pamukkale Panel*, s.21. Özgür Nemutlu sunuculuğu ile ilgili olarak; "kimsele kolay kolay beğendirememeye riski taşıyan bu meşakkatli sunuculuk işini, toplantıların, bayramların herkesin daha çok ilgisini çeken birer etkinliğe dönüşmesini istediği için zevkle yaptı. Bir de erkân-ı devlet onun kusursuz protokol bilgisinden faydalanmak istediler ki yapılacak bir hafta koltuklar sarsılmasın..." demiştir. Bu bilgi 1974 doğumlu Abdülğaffar oğlu Özgür Nemutlu'dan alınmıştır. (Mülakat tarihi: 29.12.2016)

¹⁵ Celal Kazdağlı, "Abdülğaffar Nemutlu, Nam-ı Diğer Karanfilli Hoca", *Denizlim*, Yıl:1, Sayı:1 Kasım - Aralık 2003, s.47.

¹⁶ Bunların dışında birçok kurum ve kuruluştan plaket ve teşekkür almıştır. Bu bilgi 1974 doğumlu Abdülğaffar oğlu Özgür Nemutlu'dan alınmıştır. (Mülakat tarihi: 29.12.2016)

¹⁷ Abdül Gaffar Nemutlu Denizli'nin Karanfilli Sunucusu", *Pamukkale Panel*, s.21.

¹⁸ Bu bilgi 1945 doğumlu Reşad kızı F. Güzin (Maya)den alınmıştır. (Mülakat tarihi: 29.12.2016)

¹⁹ Kısa bir sürede de mezunu olduğu Koca Mektep'te öğretmenlik yapmıştır. Bu bilgi 1945 doğumlu Reşad kızı F. Güzin Nemutlu'dan alınmıştır. (Mülakat tarihi: 29.12.2016)

²⁰ Bu bilgi 1954 Güney doğumlu Eyüp Hilmi oğlu Şerif Kutludağ'dan alınmıştır. (Mülakat tarihi: 08.02.2015)

²¹ "Abdül Gaffar Nemutlu Denizli'nin Karanfilli Sunucusu", *Pamukkale Panel*, s.21.

²² Eşine "Maya" adını vermiştir. Çift'in, Hümeysra (Nemutlu) Karabenli ve oğlu Özgür Nemutlu olmak üzere iki çocukları vardır. Bu bilgi 1945 doğumlu Reşad kızı F. Güzin Nemutlu'dan alınmıştır. (Mülakat tarihi: 29.12.2016) Özgür Nemutlu; "Babam tanıdığı çok kişiye iltifat babında hoş sözlerle hitap etmeyi severdi. Ama, bilhassa çok sevdiği anneme her zaman çok mütefittir. Bana da "Sultan Selim" derdi" diyor. Bu bilgi 1974 doğumlu Abdülğaffar oğlu Özgür Nemutlu'dan alınmıştır. (Mülakat tarihi: 29.12.2016)

²³ Abdül Gaffar Nemutlu Denizli'nin Karanfilli Sunucusu", *Pamukkale Panel*, s.21. Bkz. EKLER.

²⁴ Tartılcı, "Şehrimizden Portreler: Karanfilli Hoca", *Denizli*, 6 Mayıs 1991, Sayı:12415.

²⁵ "Abdül Gaffar Nemutlu Denizli'nin Karanfilli Sunucusu", *Pamukkale Panel*, s.21.

²⁶ Nemutlu bir ara mandıra ürünleri satış yeri açıp, yarım gün süt, yağ ve yoğurt satmaktan da geri durmamıştır. Tartılcı, "Şehrimizden Portreler: Karanfilli Hoca", *Denizli*, 6 Mayıs 1991, Sayı:12415. Nemutlu bu dükkânı Atatürk Caddesi Umut Apartmanı altında açmıştır. Bu bilgi 1954 Güney doğumlu Eyüp Hilmi oğlu Şerif Kutludağ dan alınmıştır. (Mülakat tarihi: 08.02.2015)

“gazeteciliği de öğretmenlik ile birlikte yaptığı için” birçok kez resmi makamlara şikayet edilmiştir²⁷.

Nemutlu, ekonomi eğitimi almış olması nedeniyle 1963’te Denizli’nin ilk şirketlerinden biri olan Şemsi Terakki Debagat ve Ticaret Türk Anonim Şirketinin çok kısa bir süre müdürlüğü görevinde bulunmuştur. Tahir Berkay’ın şirket müdürlüğünden emekliye ayrılması²⁸ ile Müdürlüğe atanmış olan Nemutlu şirketle ilgili bir anısını; “Bu dönemde şirkete Çalışma Bakanlığı ve Ticaret Bakanlığı müfettişleri gelmişti. Müfettişler şirket için genç ve dinamik bir müdür düşünülmesini isabetli bulduklarını, şirketin ayağa kaldırılması ve faaliyet göstermeye devam etmesi için kendilerinin de destek vereceklerini söylediler”²⁹ şeklinde paylaşmıştır.

Nemutlu şirket yönetiminin devir çalışmaları esnasında şirket yönetim kurulundan bir kısım taleplerde bulunmuştur. Talepleri yönetim kurulu tarafından kabul edilmediği ve “...Türkiye’nin ilk kurulmuş anonim şirketlerinden birinde 25 yaşında müdür olmanın sorumluluğunu ağır bir yük olarak görmüş olması nedeniyle...” üç ay gibi kısa bir süre sonra görevinden ayrılmıştır³⁰.

Nemutlu, 1970’de “Milliyet” gazetesinin Denizli temsilciliği görevine başlamış ve bu görevi 1985’e kadar kesintisiz sürdürmüştür. “Milliyet” gazetesi temsilciliğini sürdürürken aynı zamanda Denizli gazetesinde de çalışmaya devam etmiştir³¹. Celal Kazdağlı, Nemutlu’nun bu yılları için; “...O İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi mezunu olmasına rağmen, bankacılık yerine öğretmenlik yapmıştır. Sırf gazeteciliği sürdürebilmek için. Sabahları Ticaret Lisesi’nde ders vermiş, paydos zili çalınca gazeteciliğe dönmüş. Hocalığı ile gazeteciliği birleştirmiş. Açılan soruşturmalardan zekası ve hukuk bilgisiyle kurtulmayı bilmiş her defasında. Büyük usta Abdi İpekçi zamanında 15 yıl Milliyet Gazetesi’nin Denizli temsilciliğini sürdür(müştür)”³² cümleleri ile değerlendirmiştir.

Anadolu Matbaası Bürosunda 1979’da toplanan Denizli Gazeteciler Cemiyeti’nin (DGC) Yıllık Olağan Genel Kurulunda Nemutlu, Ergün Önen ve Hüsnü Okumuş ile cemiyetin onur kuruluna seçilmişlerdir³³. DGC’nin 1981’de Eski Sarayköy Caddesi üzerinde bulunan cemiyet binasında yapılan kongresinde A. Gaffar Nemutlu; İsmail Aydın ve Mustafa Ali Çetin ile onur kuruluna tekrar seçilmiştir³⁴. Denizli gazetesinde köşe yazılar da yazan Nemutlu, 1981’de köşe yazılarına devam etmiştir³⁵.

DGC’de 1985’te yapılan seçimler sonucunda A. Gaffar Nemutlu; Bülent Öztürk ve Güngör Yıldız ile denetim kurulu üyeliğine seçilmiştir³⁶. 1987’de yapılan cemiyet seçiminde A. Gaffar Nemutlu bu kez de aynı kurula İsmail Aydın ve Mustafa Ali Çetin ile üye seçilmiştir³⁷. 1988’de yapılan cemiyetin 19. Genel Kurul seçimlerin de de Mustafa Ali Çetin ve A. Osman Baybars ile yine denetleme kurulu üyeliğine seçilmiştir³⁸. Nemutlu, 1989’da Denizli gazetesinde

²⁷ Tartılcı, “Şehrimizden Portreler: Karanfilli Hoca”, *Denizli*, 6 Mayıs 1991, Sayı:12415.

²⁸ Ercan Haytoğlu, “Denizli’nin İlk Şirketlerinden Şemsi Terakki Debagat ve Ticaret Türk Anonim Şirketi”, Geçmişten Günümüze Denizli Yerel Tarih ve Kültür Dergisi, Sayı:8, (Ekim-Kasım-Aralık 2005), s.8.

²⁹ Bu bilgi 1938 Denizli doğumlu Abdullah Vasfi oğlu A.Gaffar Nemutlu’dan alınmıştır. (Mülakat tarihi: 02 Eylül 2005)

³⁰ Haytoğlu, *a.g.m.*, s.8.

³¹ “Abdul Gaffar Nemutlu Denizli’nin Karanfilli Sunucusu”, *Pamukkale Panel*, s.21.

³² Kazdağlı, “Abdulgaffar Nemutlu, Nam-ı Diğer Karanfilli Hoca”, *Denizlim*, s.47.

³³ *Denizli*, 31 Aralık 1979, Sayı:8939.

³⁴ *Denizli*, 2 Mart 1981, Sayı:9299.

³⁵ *Denizli*, 2 Ocak 1984, Sayı: 10164.

³⁶ *Denizli*, 30 Aralık 1985, Sayı:10774, *Hizmet*, 30 Aralık 1985, Sayı:2815.

³⁷ *Denizli*, 6 Nisan 1987, Sayı:11164. Gazeteciler Cemiyeti Başkanlığından 15 yıl sonra ayrılan Erol Özbal’ın yerine M. Kemal Tartılcı getirilmiştir. *Denizli*, 9 Nisan 1987, Sayı:11107.

³⁸ *Hizmet*, 28 Mart 1988, Sayı:3582.

"Yeri Gelince" köşesinde yazmaya başlamıştır³⁹. Nemutlu, 1990'da yayın hayatına başlayan imtiyaz sahipliğini Cemil Sevincek'in yaptığı "Pamukkale Panel" dergisinde "Portre" köşesinde yazmıştır⁴⁰. "Yeni Asır" gazetesinde de yazıları yayınlanmıştır⁴¹.

A. Gaffar Nemutlu 25 Mayıs 1991'de Denizli gazeteciler cemiyeti başkanlığına seçilmiştir⁴². Cemiyet, Nemutlu'nun başkanlık döneminde oldukça aktif faaliyet göstermiştir. Nemutlu başkanlığındaki yönetimin ilk önemli faaliyeti; Güneş gazetesinin Ankara, İzmir, Adana bürolarında görev yapan gazetecilere dört aydır maaş ve ikramiyelerinin ödenmemesi nedeniyle başlattıkları "gazete çıkarmama eylemi"ne destek vermek olmuştur. Güneş gazetesi koordinatörüne bir faks çeken Denizli Gazeteciler Cemiyeti Başkanı A. Gaffar Nemutlu, eylemi desteklediklerini, bir an önce soruna çözüm bulunmasını ve oluşan mağduriyetin biran önce giderilmesini istemiştir⁴³.

Denizli Gazeteciler Cemiyeti yine Nemutlu başkanlığında, 21 Eylül 1991'de "1990 Yılı Başarılı Gazeteciler Yarışması" için ödül töreni düzenlemiştir. Bu törende mahalli basın ve ulusal basın dalında belirlenen gazetecilere ödüller verilmiştir⁴⁴. Denizli Gazeteciler Cemiyeti başkanı Nemutlu, ödül töreninde basın mensuplarının haber almada sıkıntı yaşadıklarını ve görev yapmalarının engellendiğini, bu nedenle dönemin Denizli Valisi Erdoğan Cebeci'den görev yaparlarken kolaylık sağlanması isteğinde bulunmuştur⁴⁵. Vali Cebeci'de Cemiyet Başkanı Nemutlu'ya sorunların çözümü için gereken çabanın gösterileceği sözünü vermiştir. Denizli'de ulusal gazetecilerin temsilcileri ile yerel gazete ve dergi temsilcilerinin bu ödülleri almaları bir ilk olması nedeniyle önemli bir faaliyet olmuştur⁴⁶.

Nemutlu, 23 Eylül 1991'de altı arkadaşı ile Denizli'nin günlük ilk ofset gazetesi olan "Denizli Şehir" gazetesinin yayın hayatına girmesinde öncü olmuştur⁴⁷. Gazetenin yayın hayatına başlamasında ortaklarını arkasından sürüklemiştir⁴⁸. Yerel basında tecrübeli yedi kişi tarafından kurulan "Şehir" gazetesi için "Denizli" gazetesi, "Abdülğaffar Nemutlu'nun yönetiminde profesyonel bir kadro tarafından hazırlanmakta olan..." vurgusunu yapma gereği hissetmiştir⁴⁹.

Denizli Şehir Gazetesinin imtiyaz sahipliğini, Denizli Şehir Gazetecilik ve Matbaacılık Limited Şirketi adına A. Gaffar Nemutlu, "Şehir" gazetesinin ortaya çıkışını ve nasıl bir gazete yayımladıklarını, "Şehir gazetesi Denizli'de bir ilkti. Ofset gazeteye geçen. Ben gazeteciler Cemiyeti başkanıydım o zaman. Bir anda 3-4 arkadaş işsiz kaldı. Bülent'in Hürriyet'le olan

³⁹ Denizli, 27 Eylül 1989, Sayı:11926.

⁴⁰ Ercan Haytoğlu, Denizli Basın Tarihi (1909-2009), Pamukkale Üniversitesi Yayınları No:18, Denizli 2010, s.375.

⁴¹ Kazdağlı, "Abdülğaffar Nemutlu, Nam-ı Diğer Karanfilli Hoca", *Denizlim*, s.47.

⁴² A. Gaffar Nemutlu'nun başkan olduğu cemiyet yönetiminde ikinci başkanlık görevinde Hüseyin Aytekin, genel sekreterlik görevinde Mustafa Kemal Kaya, mali koordinatörlük görevinde Muhammet Karaçay bulunmuştur. *Denizli*, 27 Mayıs 1991 Sayı:12433.

⁴³ *Hizmet*, 31 Mayıs 1991, Sayı:4519.

⁴⁴ *Hizmet*, 21 Eylül 1991, Sayı:4613.

⁴⁵ Bu konunun gündeme gelmesine neden olan, Milliyet gazetesi haber Ajansı muhabiri Mehmet Zeybekoğlu ve Hürriyet gazetesi muhabiri Ahmet Işık'ya Sarayköy'de işlenen bir cinayet haberi almaya çalışırken görevli emniyet amiri tarafından yapılan olumsuz yaklaşımdır. Niyazi Hakan, "Basının Haber Alma Hürriyeti Engellenemez", *Denizli*, 8 Ağustos 1991, Sayı:12494.

⁴⁶ *Denizli*, 23 Eylül 1991, Sayı:12532.

⁴⁷ Gazete A. Gaffar Nemutlu, Bülent Öztürk, Mustafa Kemal Kaya, Emin Bariner, Tevfik Tortamış, Muhammet Karaçay ve Yaşar Akın tarafından kurulmuştur. <http://www.denizli.gazetecilercemiyeti.com/tarihce.asp> (Erişim tarihi: 25.06.2007) Bülent Öztürk, "Denizli'de tipo baskılı gazeteler yayınlanır iken, ofset gazete yayınlanması fikri ile ilk kez yola çıktım. Saygın kişiliği ve çevresi ile Gaffar hocamın yanımda olmasını istedim. 'Hocam başımıza geç' dedim. Beni kırmadı. Diğer arkadaşlarda davetimi kabul ettiler. Böylece Denizli, ilk ofset gazetesine kavuştu" demiştir. Bu bilgi 1962 doğumlu Mahmut oğlu Bülent Öztürk'ten alınmıştır. (Görüşme tarihi:23.08.2009)

⁴⁸ Kazdağlı, "Abdülğaffar Nemutlu, Nam-ı Diğer Karanfilli Hoca", *Denizlim*, s.47.

⁴⁹ *Denizli*, 24 Eylül 1991, Sayı:12533.

*mukavelesi feshedildi*⁵⁰. Günaydın tatmin etmiyor Mustafa'yı. Tevfik Tortamış Yeni Asır'dan ayrıldı. Bir de Yaşar Akın matbaacı yedi kişiyiz. Emin Bariner o da masa üstü yayıncılık yapıyor. Bir gazete çıkaralım. Valla ben herkes eşit girerse varım dedim. Kabul gördü ama kimsede para yokmuş, biz onu bilemedik. Ve çok iyi bir gazete çıkardık. Denizli'nin nabzını tuttuk ve Denizli'de çok yüksek tiraja ulaştık. Bu yüksek tiraj uzun yıllar devam etti. Denizli'de⁵¹ sözleri ile değerlendirmiştir. Nemutlu, gazetede düzenli olarak "Meserret" adını verdiği köşesinde yazmıştır.

Tevfik Tortamış, Denizli Şehir gazetesinde "Profesyonelce" köşesinde kaleme aldığı "Son Yazı" başlıklı yazısında, gazetenin yayın hayatına başlamasını değerlendirirken Nemutlu için "... Nitekim 7 arkadaş, kıdemli gazeteci ve yılların eğitimcisi Gaffar Nemutlu ağabeyimizin önderliğinde Şehir'i kurduk. Bir yılı aşkın bir süredir önemli bir görevi yerine getirmenin onurunu yaşıyoruz"⁵² demiştir.

Nemutlu gazeteciliğe bakışını, 1995'te gazetenin 4. Kuruluş yıldönümünde 'Meserret' köşesinde yazdığı "Dört Koca Yıl" ara başlıklı yazısında; "...Haberde tarafsız" olan politikamızı sonuna kadar sürdüreceğiz. "Yorumda özgürlük" ise bizim şiarımızdır.

*Bugüne kadar gazete olarak hep güler yüzlü olmaya çalıştık. Yerel haberlerin dışına çıkmamaya özen gösterdik. Yine aynı yolu izleyeceğiz.... Bölgemizin sorunlarının üstüne üstüne gideceğiz. Aksaklıkları, eksiklikleri, yanlışları vurgulayıp eleştirmek görevimizdir. Ama başarıları da alkışlamaktan geri kalmayacağız...*⁵³ şeklinde değerlendirmiştir.

Nemutlu, gazetenin faaliyetinin sona ermesiyle ilgili olarak değerlendirme yaparken, gemiyi son terk eden kişi olarak, "Ben oldum ama benim yaşıma uygun değil, by-pass geçirdim. Kalp ameliyatı geçirdim ve doktor dedi ki: 'Çalışmayı en az yarıya indireceksin. Daha az çalışıp daha çok dinleneceksin'. Hem çalışmak istiyorum, hem çalışmaktan korkuyorum rahatsızlanacağım diye. Ki daha sonra felç geçirdim biliyorsunuz. O şartlarda da aktif çalışma yapmak çok zordu"⁵⁴ demiştir.

1993 Haziran'ında yapılan Cemiyet seçimleri sonucunda Nemutlu, başkanlığa Erol Özbal'ın yeniden seçilmesiyle cemiyet başkanlığı görevinden ayrılmıştır⁵⁵. Bu yıllarda "Deha 20" gazetesinde "Meserret" adlı köşesinde yazmaya devam eden Nemutlu⁵⁶, yayın hayatına 1999'da başlayan, imtiyaz sahipliğini Yalçın Avdan'ın yaptığı bir sayı yayımlanan "Oluşum" dergisinin yazı işleri müdürlüğü görevini de üstlenmiştir⁵⁷.

Denizli'de televizyon yayıncılığı başladıktan sonra televizyon yorumculuğu da yapmıştır⁵⁸. Haftanın beş günü düzenli olarak akşam haberleri arkasından gündemdeki bir konu veya seçtiği bağımsız bir konu üzerine beş dakikalık bir konuşma ile yorumlarda bulunmuştur⁵⁹.

⁵⁰ Bülent Öztürk; A. Gaffar Nemutlu'nun değerlendirmesine katılmadığını, mukavelesinin feshedilmesi nedeniyle değil, Şehir gazetesi projesini hayata geçirmek için kendi isteği ile ayrılmış olduğunu belirtmiştir. Bu bilgi 1962 doğumlu Mahmut oğlu Bülent Öztürk'ten alınmıştır. (Görüşme tarihi:23.08.2009)

⁵¹ *Denizli Life*, Denizli Kültür ve Yaşam Dergisi, Şubat 2008, s.38.

⁵² Tevfik Tortamış, "Son Yazı", *Denizli Şehir*, 11 Aralık 1992.

⁵³ A. Gaffar Nemutlu, "İki Müslüman", *Meserret, Denizli Şehir*, 2 Ekim 1995. Nemutlu, *Meserret I*, s.136-137.

⁵⁴ *Denizli life*, Şubat 2008, s.39.

⁵⁵ *Hizmet*, 14 Haziran 1993, Sayı:5143.

⁵⁶ Kazdağlı, "Abdülgaffar Nemutlu, Nam-ı Diğer Karanfilli Hoca", *Denizlim*, s.47.

⁵⁷ 19 Mart 2004'te yayın hayatı sona ermiştir. Denizli Valiliği, Denizli Emniyet Müdürlüğü'nün 13.05.1999 tarih ve B.05.1.EGM.4.20.00.12.2(-99) sayılı yazısı. Beyanname 25.03.1999 tarihinde verilmiştir. Denizli Cumhuriyet Başsavcılığı Arşivi, Dosya 9-D.

⁵⁸ Kazdağlı, "Abdülgaffar Nemutlu, Nam-ı Diğer Karanfilli Hoca", *Denizlim*, s.47. Denizli'nin ilk televizyon yorumcusudur. Deha TV ilk yayına Ocak 1993'te başlamıştır. *Denizli*, 12 Ocak 1995, Sayı:13549. Denizli'nin ikinci televizyonu ART (Ana Radyo Televizyon) 21 Şubat 1994'te yayına başlamıştır. *Denizli* 21 Şubat 1994, Sayı:13275.

⁵⁹ Yazar notu.

Celal Kazdağlı O'nun televizyonculuğunu; "...akşamları da Deha TV'de yorum yapıyor Gaffar Hoca; 50 yılın verdiği rahatlık ve tecrübeyle"⁶⁰ sözleriyle değerlendirmiştir.

A. Gaffar Nemutlu 2003'te Denizli'de gazeteciliği; "...Mesela Trabzon. Nüfusunun bizden az, ekonomisinin de bizden geri olmasına rağmen gazete satışı bizden fazla. Biz medyaya yeni yeni yatırım yapmaya başladık. İlk ofset gazete bundan 12 yıl önce 1991'de çıktı. Bir altyapı eksikliğimiz var. Bunu kabul etmeliyiz.

Bir de Denizli'de sanayici ile medya arasında örtüşme yeni yeni oluyor. Bir başka nedende Denizli'de çok güçlü bölge gazeteleri vardı. Yeni Asır mesela. Ayrıca Denizli'de Hürriyet, Milliyet, Sabah gibi gazeteler Ege baskısı yapıyorlar; Denizli ekleri veriyorlar. Biz bütün bu engelleri aşmak zorundayız. Bunu nasıl yapacaksınız? Tabii kaliteyle. Kalite de alt yapıyla oluyor. Alt yapı ise yatırımı gerektiriyor. Bunlar olmayınca siz olamıyorsunuz tabii. Denizli'de yatırımcıların medyaya yatırım yapıp karlı hale geleceklerine inanıyorum"⁶¹ sözleriyle değerlendirmiştir.

C-Sonuç

Uzun yıllar Denizli basın hayatına imtiyaz sahibi, yazı işleri müdürü, köşe yazarı, cemiyet başkanı ve yönetim kurulu üyesi olarak önemli katkılar yapmıştır. Abdülğaffar Nemutlu, nevi şahsına münhasır bir insan olarak yaşamış, esprili kişiliğini konuşmalarına ve yazılarına yansıtmıştır. Öğretmenliği ve gazeteciliği birlikte sürdürmüş, sunuculuk yapmış, yerel televizyonların Denizli'de yayına başlamasıyla ilk televizyon yorumculuğuna da imzasını atmaktan geri kalmamıştır.

Nemutlu, kendini geliştirebilen, çevresiyle güçlü iletişimi olan, zeki ve sempatik kişiliği ile bulunduğu her yere pozitif ışık saçan bir kişi olarak yaşamıştır. Her zaman bakımlı, her zaman güzel giyinen ve her zaman yakasında kırmızı karanfili dikkat çeken bir kişi olmuştur.

Gazete ve televizyon yayıncılığında önemli bir isim olan Nemutlu, 23 Mart 2010 Çarşamba günü geçirdiği kalp krizi nedeniyle 72 yaşında hayatını kaybetmiştir. Cenaze namazı Delikliçınar Yeni Cami'de öğle namazını müteakip kılınmıştır⁶². Camiye gelenlere karanfil dağıtılmış, cenaze namazının ardından omuzlara alınan Nemutlu'nun tabutunun üzerine de çok sevdiği ve kendisi ile özdeşleşen karanfiller atılmıştır. Nemutlu, Denizli Asri Mezarlığında toprağa verilmiştir⁶³.

⁶⁰ Kazdağlı, "Abdülğaffar Nemutlu, Nam-ı Diğer Karanfilli Hoca", *Denizlim*, s.47.

⁶¹ Kazdağlı, "Abdülğaffar Nemutlu, Nam-ı Diğer Karanfilli Hoca", *Denizlim*, s.49.

⁶² Cenaze töreninde dönemin Denizli Belediye Başkan Yardımcısı Osman Zolan, Denizlispor Başkanı Ali İpek, DGC Başkanı Bülent Öztürk, siyasi partilerin il başkanları, basın mensupları, işadamları, sivil toplum kuruluşu temsilcileri ve Nemutlu'nun yakınları katılmıştır. Özgür Nemutlu cenazeye olan katılımla ilgili olarak; "Şimdi katılanlar bahsinde buraya ekleme yapmak isterim. Nerdeyse sadece şehit cenazelerinde görebileceğiniz yüzlerce insandan oluşan kalabalıkta, Denizli'nin ilçe ve köylerinden ve hatta şehir dışından gelen birçok insan vardı. Ama en önemlisi zengin de vardı, fakir de vardı, çarıklı erkân da vardı, erkân-ı devlet de, büfeci genç de vardı, milletvekili yaşlı da...tek bir ortak payda vardı, hepsi A.Gaffar Nemutlu'nun samimi dostluğundan, muzip takılmalarından nasibi almıştı. Babam yaşında daha önce hiç görmediğim bir beyefendi cüzdanından 60 yıldır çıkarmadığı bir fotoğrafı cenazede bana göstermek için çıkardı: babamla çekilmiş sortlu bir fotoğraf. Babamın onu tanıyan herkeste gülümseten hatıralar bırakmış olduğuna cenazede bir kez daha şahit oldum" demektedir. Bu bilgi doğumlu Abdülğaffar Nemutlu oğlu Özgür Nemutlu'dan alınmıştır. (Mülakat tarihi: 29.12.2016)

⁶³ DGC Başkanı Öztürk cenaze töreninde Nemutlu için; "Denizli'nin son 50 yılına damga vurmuş, özellikle eğitim camiası ve bizim mesleğimiz açısından çok önemli olan bir üstadımızdı. Her şeye pozitif yaklaşan, güzel görmeye çalışan bir gazetecilik anlayışı vardı. Yıkmadan, kırmadan gazetecilik yapan ender ağabeylerimizden biriydi" demiştir. <http://www.haberler.com/denizli-nin-karanfilli-hoca-si-abdulgaffar-nemutlu-haberi/> (Erişim tarihi: 10.02.2015)

D-Kaynakça**1-Arşiv Kaynakları**

Denizli Valiliği, Denizli Emniyet Müdürlüğü'nün 13.05.1999 tarih ve B.05.1.EGM.4.20.00.12.2(-99) sayılı yazısı. Beyanname 25.03.1999 tarihinde verilmiştir. Denizli Cumhuriyet Başsavcılığı Arşivi, Dosya 9-D.

2-Kitaplar

HAYTOĞLU, Ercan, Denizli Basın Tarihi (1909-2009), Pamukkale Üniversitesi Yayınları No:18, Denizli 2010.

NEMUTLU, A. Gaffar, *Meserret I*, Pamukkale Rotary Kulübü, Denizli 1998.

3-Makaleler

"Abdül Gaffar Nemutlu Denizli'nin Karanfilli Sunucusu", *Pamukkale Panel*, Yıl:1, Sayı:3, Şubat 1991.

"Siyaset Dışı Sohbet", *Meserret, Denizli Şehir* 8 Haziran 1995.

HAKAN, Niyazi, "Basının Haber Alma Hürriyeti Engellenemez", *Denizli*, 8 Ağustos 1991, Sayı:12494.

HAYTOĞLU, Ercan, "Denizli'nin İlk Şirketlerinden Şemsi Terakki Debagat ve Ticaret Türk Anonim Şirketi", *Geçmişten Günümüze Denizli Yerel Tarih ve Kültür Dergisi*, Sayı:8, (Ekim-Kasım-Aralık 2005).

KAZDAĞLI, Celal, "Abdülgaffar Nemutlu, Nam-ı Diğer Karanfilli Hoca", *Denizlim*, Yıl:1, Sayı:1 Kasım - Aralık 2003.

NEMUTLU, A.Gaffar, "İki Müslüman", *Meserret, Denizli-Şehir* 2 Ekim 1995.

TARTILACI, M. Kemal, "Şehrimizden Portreler: Karanfilli Hoca (Öğrt.Abdulgaffar Nemutlu", *Denizli*, 6 Mayıs 1991, Sayı:12415.

TORTAMIŞ, Tevfik, "Son Yazı" *Denizli Şehir*, 11 Aralık 1992.

4-Kaynak Kişiler

1954 Güney doğumlu Eyüp Hilmi oğlu Şerif Kutludağ (Mülakat tarihi: 08.02.2015)

1938 Denizli doğumlu Abdullah Vasfi oğlu A.Gaffar Nemutlu (Mülakat tarihi:2 Eylül 2005)

1962 doğumlu Mahmut oğlu Bülent Öztürk (Mülakat tarihi:23.08.2009)

1974 doğumlu Abdülgaffar oğlu Özgür Nemutlu (Mülakat tarihi: 29.12.2016)

1945 doğumlu Raşid kızı F. Güzin Nemutlu (Mülakat tarihi: 29.12.2016)

5-Gazeteler-Dergiler

Denizli, 31 Aralık 1979, Sayı:8939.

Denizli, 2 Mart 1981, Sayı:9299.

Denizli, 2 Ocak 1984, Sayı: 10164.

Denizli, 30 Aralık 1985, Sayı:10774.

Hizmet, 30 Aralık 1985, Sayı:2815.

Denizli, 6 Nisan 1987, Sayı:11164.

Denizli, 9 Nisan 1987, Sayı:11107.

Hizmet, 28 Mart 1988, Sayı:3582.

Denizli, 27 Eylül 1989, Sayı:11926.

Denizli, 27 Mayıs 1991 Sayı:12433.

Hizmet, 31 Mayıs 1991, Sayı:4519.

Hizmet, 21 Eylül 1991, Sayı:4613.

Denizli, 23 Eylül 1991, Sayı:12532.

Denizli, 24 Eylül 1991, Sayı:12533.

Denizli 21 Şubat 1994, Sayı:13275.

Denizli, 12 Ocak 1995, Sayı:13549.

Denizli Life, Denizli Kültür ve Yaşam Dergisi, Şubat 2008.

Hizmet, 14 Haziran 1993, Sayı:5143.

6-İnternet Kaynakları

<http://www.denizli gazetecilercemiyeti.com/tarihce.asp> (Erişim tarihi: 25.06.2007)

<http://www.haberler.com/denizli-nin-karanfilli-hoca-si-abdulgaffar-nemutlu-haberi/> (Erişim tarihi: 10.02.2015)

EKLER

ERKEK MİLLETİ

Hep erkeğe dokunur kazığın sivri ucu,
Her şeye evet demek erkeğin sonucu
Kadın alır sevabı, erkek tutar orucu
Ne iyi yüreklidir bizim erkek milleti...

Görevi peki demek, temyiz itiraz yasak
Parayı o kazanır, zannedilir asalak
Evde kuzu gibidir, meyhanedeyse kazak
Ne kadar uyumludur bizim erkek milleti...

Hanım ister araba, çocuklarsa bisiklet
Boyun büklerler önce, sonunda derler evet.
Hiçbir erkek istemez evde kopsun kıyamet,
Ne kadar barışçıldır, bizim erkek milleti.

Muhabbete başlamaz kadehi dolmayınca
Kendini aslan sanır karısı olayınca
Yaşadığını sanmaz hayale dalmayınca
Ne kadar hayalcidir bizim erkek milleti

Güya evin reisi, ama ağzın açamaz,
Yakayı kaptırmıştır, hiçbir yere kaçamaz.
Karısının yanında izinsiz su içemez
Herhalde cennetlidir bizim erkek milleti...

A.Gaffar NEMUTLU

ABDÜLGAFFAR HOCA'YA

Eğitime ömür vermiş.

Dost bağından güller dermiş.

Elvan elvan diller vermiş.

“KARANFİLİN RENGİ HOCA'M...”

Koca Mektep, kımız derken

Her dostuna yıldız derken

Hafızası deniz derken

“CANLI TARİH, BENGİ HOCA'M...”

Nasrettince meşrebiyle.

Ariflerce hikmetiyle.

“Meserretli” sohbetiyle

“HER MECLİSİN HENGİ HOCA'M...”

İnce ince sitepleri

Sayın sabahın yelleri

Güller ile dikenleri

“BİRBİRİNE YENGİ HOCA'M...”

Abdülgaşar Nemutlu'nun (Karanfilli Hoca) Denizli Basın Tarihindeki Yeri

Güzellikte elin Hoca'm
Bülbül gibi dilin Hoca'm.
Filozofça halin Hoca'm
"KÖTÜLÜKLE CENGİ HOCA'M..."

Güzin'i var Maya'sı var.
Hümevra'sı Yağız'ı var.
Özgür ile dahası var.
"ABDÜLGAFFAR DENGİ HOCA'M..."

Meserretten selâm gelir.
Kutludağ'a ilhâm gelir.
Soyadıyla bayram gelir.
"NEMUTLU'DUR ANDI HOCA'M..."

Şerif KUTLUDAĞ

(Sunuculuk Yaparken - Mardin)

(Yedek Subayken)

(Milliyet Gazetesi Yılın Sporcusu Anketini Polis Memuruna Gösterirken)

Abdülğaffar Nemutlu'nun (Karanfilli Hoca) Denizli Basın Tarihindeki Yeri

(Sunuculuk Yaparken – Aydın 1960)

(Başbakan Adnan Menderes ile - Sol başta)

(İsmet Paşa ile – ortada)

(Eşi Güzin Hanım ile)

Abdülgaffar Nemutlu'nun (Karanfilli Hoca) Denizli Basın Tarihindeki Yeri

(Eşi Güzin Hanım ile)

URARTU YAZITLARI IŞIĞINDA DİN-SİYASET İLİŞKİSİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

AN ANALYSIS ON RELIGION-POLITICS RELATIONS UNDER THE LIGHT OF URARTIAN INSCRIPTIONS

Yusuf KILIÇ* -Elvan ESER**

Özet

Urartu Devleti'nde din, toplumsal organizasyonların düzenli bir şekilde devam edebilmesi ve toplumda birlikteliğin sağlanması için en büyük rolü oynamıştır. Dolayısıyla devletin siyasi ve idari mekanizmasının dinden etkilenmesi de kaçınılmaz olmuştur. Bu sebeple Urartu dini, krallık tarafından desteklenen bir devlet dini haline gelmiştir. Nitekim kral yazıtlarından anlaşıldığına göre, Urartu Ülkesinde yaşayan Hurrili akraba topluluklarla, farklı etnik kimliğe sahip yabancı toplulukların inançları ve tanrıları birleştirilmek suretiyle geniş katımlı bir din tesis edilmiştir. Neticede yazıtların baş tanrı Haldi'ye hitapla başlaması, kralların kült merkezlerinde taç giymeleri, savaş ve barış gibi siyasi faaliyetler ile ekonomik verimliliği artırmaya yönelik uygulamaların tanrıların kudretiyle yapıldığının yazıtlarda açıkça beyan edilmesi Urartu Ülkesinde din merkezli bir siyasi yapılanmanın varlığının önemli işaretleridir.

Anahtar Kelimeler: *Urartu, Yazıt, Din-Siyaset.*

Abstract

In Urartians, religion played a significant role in the regulation of social organizations and provision of social association. Thus, the political and governmental mechanism was influenced from the religion in Urartians. For this reason, Urartian religion became the legal religion of the Urartu state under the support of the kingdom. It is understood from the inscriptions related to kingdom that a religion with a broad participation was formed by combining various religious beliefs and gods belonging to Hurrian tribes living in Urartu country and various ethnic groups. As a result, the important indicators of a religion centered political structuring in Urartu country are starting the inscriptions addressing the main god Haldi, inscriptions that exhibit crowning in cult centers, or inscriptions explaining that politic activities such as war and peace or practices to increase economical productivity were all conducted with the power of god.

Key Words: *Urartu, Inscriptions, Religion-Politics.*

A-Giriş: Urartu Birliği'nin Kuruluşunda Birleştirici Bir Faktör Olarak Din ve Urartu Panteonunun Oluşumu

Urartu dini, krallık tarafından desteklenen bir devlet dini olarak karşımıza çıkmaktadır. Krallık öncesi geleneklerin etkili olduğu düşünülen Urartu dininin oluşumundaki temel amaç, devletin korunması ve ülke sınırları içindeki etnik farklılıkları ortadan kaldırarak, insanlar arasında birliği sağlamaktır¹. Siyasi birliğin yaratılmasına katkı sağlayacak öğelerin başında ise; ortak dil, ülke insanına hizmet edecek ekonomik katkı ve tüm toplum tarafından benimsenmiş ortak bir tanrılar âlemi gelmektedir. Siyasi bütünlüğün oluşmasında şekillendirici unsur olan dinin içine

* Prof. Dr. Pamukkale Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü-Eskiçağ Tarihi Ana Bilim Dalı, yklic@pau.edu.tr

** Öğr. Gör. Pamukkale Üniversitesi Denizli Sosyal Bilimler MYO., eeser@pau.edu.tr

¹ Recep Yıldırım, *Eskiçağ Tarih ve Uygarlıkları*, Yıldız Yayıncılık, İzmir 2011, s.168.

alınmış farklı tanrılar ile onu yürütmekle görevlendirilmiş kişiler de ayrı bir öneme sahiptir². Neticede bu politika amacına ulaşmış ve Urartu ülkesinde yaşayan Hurrili akraba topluluklarla, farklı etnik kimliğe sahip yabancı toplulukların inançları ve tanrıları birleştirilmek suretiyle geniş katımlı bir din tesis edilmiştir³. Urartu dininde, Hurri, Hitit, Asur, Babil ve İran öğelerinin bulunması bunun en güzel göstergesidir. Ayrıca Urartu dininin birçok öğeyi bünyesinde bulundurması bu dinin çok tanrılı olmasını da beraberinde getirmiştir⁴. Bunun sonucunda Urartu panteonu oldukça kalabalıklaşmıştır. Çünkü her bölgede hatta her kentte yerel tanrılar bulunmakta ve bir ulus bir bölgeyi egemenliği altına alınca oranın yerel tanrılarını da kendi ulusal panteonuna dâhil etmektedir⁵.

Bu anlayış içerisinde Urartu tanrılar âlemi tesis edilmiş ve yönetim tarafından tüm Urartu halklarına resmen duyurulmuştur. Nitekim Kral İşpuini tarafından inşa edilen Meher Kapı Yazıtı'ndaki ifadeler yöneticilerin resmi duyurusu niteliğinde⁶ olup, burada Urartu topluluklarında kutsanan tüm tanrıların isimleri ile bu tanrılara kaç tane kurban kesilmesi gerektiği yazılmıştır⁷. Bu metin Urartu Devleti'nin resmi dininin devlet teşkilâtı ile olan münasebetini göstermesi bakımından önemlidir. Ayrıca panteona, fethedilmiş şehirlerin ve komşu milletlerin tanrılarının da dâhil edildiği gözlemlenmektedir⁸. Öte yandan önceki kral Sarduri'ye ait Madır Burç (Sardurburcu) Yazıtı'nda herhangi bir tanrı adının olmayışı Urartu resmi din kavramının Kral İşpuini ile birlikte şekillenmeye başladığı şeklinde yorumlanmaktadır⁹. Zira Urartu Devleti'nin kurucusu I. Sarduri'nin Asurca yazdırmış olduğu ünlü Madır Burç (Sardurburcu) Yazıtı'nda baştanrı Haldi ve diğer tanrıların adı bulunmamaktadır. Böylece I. Sarduri Dönemi'nde Haldi'nin henüz ulusal tanrı olmadığı kanaati oluşmaktadır. Ayrıca kral İşpuini tarafından yaptırılan kaya kabartmalarının ilk örneklerinden biri olan Hazine Piri Kaya Kapısı'ndaki dört satırlık çivi yazısında da tanrı Haldi adı yerine "efendi" tanrısal unvanı geçmektedir. Yazıtın tercümesi şöyledir:

"Sarduri oğlu İşpuini bu bağı ve meyve bahçesini kurdu, efendiye bu yazıtı yaptırdı".

Diğer taraftan kral İşpuini'ye ait çivi yazılı yapı yazıtlarından yalnızca iki tanesinde tanrı Haldi'nin adının geçmesi ise resmi Urartu dininin ancak kralın oğlu Menua ile birlikte ortak (M.Ö.820-810) yönetimi sırasında oluştuğunu ve tanrı Haldi'nin de bu dönemde Urartu dininin başına getirildiğini göstermektedir. Ayrıca İşpuini Dönemi'nde ele geçirilen bölgelerin yerel tanrıları da Urartu panteonuna dâhil edilmiştir. Bu yüzden Meher Kapı Yazıtı, Kral İşpuini Dönemi'nden itibaren Urartu Krallığı'nın politik haritasının canlı bir şekliyi yansıtmaktadır¹⁰.

² Altan Çilingiroğlu, "Urartu Dini", *Arkeo Atlas (Anadolu'nun Arkeolojik Atlası: Özel Koleksiyon)*, İstanbul 2011, s.474.

³ Veli Ünsal, *Eski Anadolu'da Teokratik Devlet Düzeni*, Berikan Yayınevi, Ankara 2013, s.183.

⁴ R. Yıldırım, *a.g.e.*, s.182.

⁵ Bilge Umar, *İlkçağda Türkiye Halkı*, İnkilap Yayınları, İstanbul 1999, s.200.

⁶ A. Çilingiroğlu, *a.g.m.*, s.474.

⁷ "Meher Kapı Kaya Yazıtı'nın tam metni için bkz. Margaret R. Payne, *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, (yay. Nezh Başgelen), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2006, s.42-46.

⁸ B.B. Piotrovskiy, "Urartu Dini", (çev. İsmail Kaynak), *A.Ü. DTCF Dergisi*, C. 23, S. 1/2, 1965, s.37.

⁹ A. Çilingiroğlu, *a.g.m.*, s.475.

¹⁰ Oktay Belli, *Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1998, s.32-33.

Görüldüğü üzere Urartu dininin bir devlet dini olduğu, kralların bıraktıkları yazıtlarla sabittir. Nitekim Urartulara ait çivi yazılı metinlerin ilk cümlesi tanrılara hitapla başlamaktadır¹¹. Ayrıca din alanında yapılan reform ile kutsanan tanrı ve tanrıçaların büyüklük derecelerine göre sıralanması bunlara sunulan adak ve kurbanların belirli bazı kurallara bağlanması tesis edilen devlet dininin bir sistematığının olduğunun da en açık göstergesidir¹². Ayrıca birleştirici gaye ile oluşturulmuş devlet panteonunda baş tanrı görevine Urartu topluluğu içerisinde belki de nüfus oranı açısından en kalabalık grubu oluşturan, Hurrilerin tanrısı Teişeba'nın geçmesi beklenirdi. İlaveten Teişeba ve Şivini, krallığın kuruluşundan önce Doğu Anadolu'da özellikle de Van Havzası'nda asli dinsel unsurları oluşturmakta olup, Hazine Piri Kaya Yazıtı'nda görülen Teişeba ideogramı da bu tanrının krallık öncesinde bölgenin baş tanrısı olduğunu göstermektedir¹³. Yine Urartu siyasi teşkilatının ilerleyen sürecinde de Teişeba'nın baş tanrı olarak kabul edilmesi yönetici sınıfın da Hurrili olması anlamına gelirdi. Böylesi bir durumda ise yörenin etnik topluluğu siyasi egemenliği de ele geçirmiş olacaktı. Oysa olaylar bu şekilde gelişim göstermemiş ve Urartu Hanedanlığını I. Sarduri ile ele geçiren Van Gölü'nün güneydoğusunda yaşayan azınlık olarak nitelendirilebilecek bir grup olmuştur. İdareyi ele geçiren grubun kutsadığı tanrının da Urartu krallığı için baş tanrı seçilmesi doğaldır. Netice olarak bu tanrı Haldi'dir¹⁴.

Böylesi bir tercih yapılırken temel etken kalabalık nüfustan ziyade yönetici sınıfın meşruiyet çabası olmuştur. Nitekim Haldi, I. Sarduri ve kabilesinin yerel tanrısıydı. Böylelikle iktidarı eline geçirmiş olan aile kendi yönetimiyle birlikte kendi ilahını da panteonun en üstüne oturtmuştur. Bunu gerçekleştiren Urartu kralı ise I. İşpuini'dir. Bu kral döneminde resmi panteonda baş tanrı iktidar erkinin tanrısı Haldi, ikinci sıradaki tanrı da kalabalık nüfusa sahip Hurrilerin yerel tanrısı Teişeba olmuştur. Nitekim farklı geleneklere sahip toplulukların oluşturduğu siyasi yapılanmada, her topluluğun nüfus oranı ve yönetimdeki etkinliği aynı zamanda bu insanlara hitap edecek dinin de karakterini meydana getirmiştir¹⁵.

Bu nedenle de I. İşpuini'nin en önemli icraatı Haldi kültürünü Urartu'ya getirmesi olmuştur. Bu tanrıya tapınım I. İşpuini'nin siyasetinde merkezi bir rol oynamıştır. Bu tür dini ve siyasi bir reform yeni bir hanedanın egemenliği altında birleşmiş olan dağ kabilelerini ideolojik bakımdan kaynaştırmak anlamına gelmiştir. İşpuini, Kelişin'deki çift dilli yazıtta babasının unvanlarını devam ettirmektedir. Nitekim burada kullandığı "Güçlü Kral" unvanıyla Asur kalıplarından yararlanmaya devam etmektedir. Ancak bunlar arasında yeni ulusal öğelere de yer vermektedir. Ülkenin yerli dildeki adı Biainili, başkentini adı Tuşpa ve her şeyden önce ulusal tanrı Haldi'nin adı da geçmektedir. Daha önceki kral I. Sarduri zamanı yazıtlarında ne Tuşpa ne de Haldi'den söz edilmemektedir. Görünüşe göre bu yeni ulusal öğelerle birlikte kral devletin kuruluş aşamasını tamamlamıştır. Tanrı Haldi'nin Urartu baş tanrılığına yükseltilişi, devletin kuruluş

¹¹ R. Yıldırım, *a.g.e.*, s.168.

¹² V. Ünsal, *a.g.e.*, s.184.

¹³ Atilla Batmaz, "Urartu Anıtsal Kaya Nişlerinin Olası Kaynakları", *Altan Çilingiroğlu'na Armağan Yukarı Deniz Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat*, (ed. Haluk Sağlamtimur v.d), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2009, s.155.

¹⁴ A. Çilingiroğlu, *a.g.m.*, s.474.

¹⁵ A. Çilingiroğlu, *a.g.m.*, s.474.

sürecinin önemli bir parçası olarak değerlendirilmelidir. Bu da kuşkusuz İşpuini'nin kişisel gelişimine dayanmaktadır¹⁶.

Ele geçirilen metinlerin büyük bir bölümünün tanrı Haldi'ye ithaf edilmesi, Urartuların en büyük tanrısının Haldi olduğunu gösterdiği gibi, pek çok metinde Haldi'yle birlikte tanrı Teişeba ve Şivini'nin adının da geçmesi Urartularda bir tanrı üçlüsünün varlığını ortaya koymaktadır¹⁷.

Esasen Hurrilerin Fırtına ve Gök Tanrısı olan "Teişeba" Hitit panteonunda "Teşup" adıyla geçmektedir. Savaşta düşmanı şimşekleri ile yaktığına inanılan bu tanrının simgesi üç şualı şimşek demetidir¹⁸. Teişeba'nın kutsal hayvanı ise Eski Ön-Asya dünyasında fırtına tanrısının kutsal hayvanı olarak bilinen boğadır. Ayrıca boğa, fırtına tanrısına tapınaklarda kurban olarak sunulmaktadır. Fırtına Tanrısı Teişeba ve boğa figürü gücün simgesi olarak Urartuların kabartmalarında, duvar resimlerinde, kemerlerin, kalkanların üzerinde ve kazan kulplarında da tasvir edilmiştir¹⁹. Bununla birlikte Teişeba, Meher Kapı Kaya Yazıtı'na göre, Haldi'den sonra kurban sayısı en yüksek olan tanrıdır²⁰. Tanrı Teişeba adına Urartu Kralları'ndan I. Rusa ve II. Rusa tarafından kentler kurulmuştur²¹. Bu kentler içinde en ünlü olanı, II. Rusa'nın iktidarının ilk yılında Aras'ın sol kollarından biri olan Razdan Irmağı kıyısında yani Ermenicedeki adıyla *Kaşmir-Blur* (Kızıltepe)'da kurulan "Fırtına Tanrısının Kenti" (*Teişebai URU*) adını taşıyan kenttir²².

İşpuini ve Menua Dönemi'nden kalan "Kalatgah Yazıtı" da Tanrı Teişeba'nın önemine atfen dikkate değerdir. Bu yazıtta şu ifadeler geçmektedir:

"Tanrı Haldi'nin kudretiyle ve tanrı Teişeba'nın kudretiyle, Biainili'nin kralı ve Tuşpa Şehri'nin kahramanı olan Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua, Sapaili Ülkesi'ne doğru gittikleri zaman, bu ülkeyi aldılar ve kralını aldılar. Hem tanrı Haldi hem de tanrı Teişeba için bina yaptırıldılar... şehrini Tanrı Haldi için onun Uise Şehir olarak ayırdılar. Sapaili Ülkesi'nin ağaçlarını tanrı Teişeba için onun tanrısız ağaçları olarak ayırdılar....taşıdılar"²³

Urartu resmi panteonunda üçüncü sırada yer alan tanrı ise Güneş Tanrısı Şivini'dir. Şivini'nin sembolünün kült tasviri bulunan Urartu mühürlerinde sıkça rastlanılan kanatlı güneş kursu olduğu kuvvetle muhtemeldir. Ayrıca Meher Kapı Kaya Yazıtı'nda görülen ilahe isimlerinin birbirini takiben sıralarına göre, Şivini'nin eşi ise üçüncü sıradaki Tuşpuea'dır. Eğer kanatlı güneş kursu hakikaten Şivini'yi temsil ediyorsa o halde kült kazanlarında sık görülen kanatlı kadın figürleri de Tuşpuea'yı temsil etmektedir²⁴.

İşpuini ve Menua Dönemi'ne tarihlenen bir başka yazıt Eski Van Şehri'ndeki (Surp Pogos Kilisesi) yazıttır. Bu yazıtta Tanrı Haldi ve Teişeba'dan başka Şivini'nin adı da geçmektedir. Bu yazıtın içeriğine kısaca değinmekte fayda vardır. Neredeyse tüm Urartu yazıtlarında karşılaştığı şekliyle Tanrı Haldi'ye hitapla başlayan yazıt:

¹⁶ Mirjo Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, (çev. Belgin Aksoy), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2000, s.47-49.

¹⁷ V. Ünsal, *a.g.e.*, s.184.

¹⁸ Veli Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, Der Yayınları, İstanbul 2003, s.218-222.

¹⁹ Recep Yıldırım, *Urartu İğneleri*, TTK Basımevi, Ankara, 1989, s.22.

²⁰ V. Ünsal, *a.g.e.*, s.186.

²¹ O. Belli, *a.g.e.*, s.33.

²² M. Salvini, *a.g.e.*, s.116.

²³ B.B. Piotrovskiy, *a.g.m.*, s.43.

²⁴ B.B. Piotrovskiy, *a.g.m.*, s. 43.

“Efendi tanrı Haldi’ye Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua bu steli diktiler. Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı, Uiterihu boyunu yendi, Lusa boyunu yendi ve Katarza boyunu yendi. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi’nin mızrağı da güçlüdür...”

Metin lanet ifadelerinin olduğu ve diğer tanrıların anıldığı kısım ile son bulmaktadır:

“...Her kim bu yazıtta karşı suç işlerse, her kim çalarsa, her kim gömerse, her kim suya atarsa, her kim yerini değiştirirse, her kim güneşten saklarsa, her kim bir başkasına bunları yaptırıp “tahrip et” derse veya her kim değişik bir şey “Ben yaptım” derse; Tanrı Haldi, Tanrı Teişeba ve Tanrı Şivuni onu bırakmasınlar, ne adını ne de soyunu, yeryüzünde...”²⁵.

Bu yazıt Urartu tanrı üçlüsünün bir arada zikredilmesi özelliğiyle diğer Urartu yazıtlarından ayrılmaktadır²⁶.

Bununla birlikte Urartu halkını ortak bir din çatısı altında toplamak amacıyla düzenlenen bu resmi tanrıların sayısı, ele geçirilen ülkelerin tanrılarının katılımıyla giderek artmıştır. Kral I. Arğiştî’nin batıdaki Hatti ve Süpani ülkelerinden getirip Aras boyundaki Erebuni²⁷’ye yerleştirdiği²⁸ 6.600 kişi ile birlikte taşınan tanrı İubşa bunun en iyi örneklerinden biridir²⁹. Böylelikle fethedilen memleketlerin yerel tanrıları da Urartu devlet panteonuna katılmak suretiyle bu toplulukların Urartu siyasi iktidarına itaatleri sağlanmak istenmiştir.

B-Tanrı Haldi’nin Urartu Siyasi Tarihi’ndeki Yeri ve Kutsal Ardini (Muşafir) Kenti

Urartuların inanç ve siyaset dünyasında önemli rol oynayan Tanrı Haldi’nin (Kuzey Mezopotamya’da tapınım gördüğü, kutsal kentinin Urartu’nun güney sınırındaki Ardini (Muşafir)³⁰ olduğu ve Urartu krallığını kuran topluluklarla beraber Doğu Anadolu’ya geldiği ön görülmektedir. Nitekim Kuzey Mezopotamya’da tanrısal öge olarak kişi isimlerinde “Haldi” kullanımı, Orta Asur Dönemi’ne ait belgelerde tespit edilebilmektedir³¹. İsmi etimolojisi kesin olmamakla beraber “hal” kelimesinin batı Kafkasya dillerinde “gök” olarak anıldığı ve Urartu baş tanrısının isminin buradan geldiği belirtilmektedir. Urartularda ise Tanrı Haldi’nin ismine ilk defa İşpuini Dönemi’ndeki yazıtlarda tesadüf edildiğini ve devletin yıkılışına kadar tüm yazıtlarda adının geçtiğini belirtmiştik³².

Urartu Devleti’nin baş tanrısı Haldi ve diğer tanrılar Meher Kapısı Kaya Yazıtı’nda belirtilen özelliklerine uygun olarak çeşitli sembol, silah ve hayvanlarıyla birlikte ilk kez Anzaf Kalesi buluntuları içerisinde ele geçen bir bronz kalkan üzerinde betimlenmiştir. Urartu dinine yepyeni bir boyut kazandıran bu betimlemede,³³ Haldi solundaki diğer Urartu tanrılarının aksine hayvan

²⁵ M. R. Payne, *a.g.e.*, s. 37.

²⁶ V. Ünsal, *a.g.e.*, s. 206-207.

²⁷ Erebuni kenti, Aras Nehri’nin kuzey kıyısında yer almaktadır. Boris Piotrovsky, “Early Cultures of the Lands of the Scythians”, Metropolitan Museum of Art Bulletin, 1974, s.12-25.

²⁸ Paul Zimansky, “Urartian Material Culture as Stafe Assemblage: An Anomaly in the Archaeology of Empire”, Bulletin of the American Schols of Oriental Research, 1995, s.105.

²⁹ V. Sevin, *a.g.e.*, s.218-222.

³⁰ Ardini (Muşafir) kentinin lokalizasyonu için bakınız, H.F. Russell, “Shalmaneser’s Campaign to Urartu in 856 B.C. and the Historical Geography of Eastern Anatolia According to the Assyrian Sources”, Anatolia Studies, Vol. 34, 1984, s.176.

³¹ M. Salvini, *a.g.e.*, s. 46.

³² V. Ünsal, *a.g.e.*, s. 184-185.

³³ O. Belli, *a.g.e.*, s.37.

üzerinde değil ayakta ve sağ taraftaki düşman askerlerine koşar adım gösterilmiş, boyu da hayvan üzerinde veya ayakta duran diğer tanrıların büyüklüğüne yakın çizilmiştir. Burada Haldi, “gövdesinden çıkan ve sanki güneşin çevresine yaydığı dairesel bir ışık demeti içindeymiş gibi” gösterilmiştir. Yani Meher Kapı Kaya Yazıtı’nda tanrı Haldi’nin özellikleri arasında belirtilen “dasi” çok ışıklı olma özelliği burada ilk kez anlamlı ve çok başarılı bir yöntemle betimlenmiştir³⁴. Netice olarak Meher Kapı Kaya Yazıtı’ndaki ifadelerden ve Anzaf Kalesi buluntuları arasında ele geçen kalkan parçası üzerindeki tasvirlerden anlaşıldığı gibi, bu dönemle birlikte Tanrı Haldi, Urartu Devleti’nde baş tanrı olarak tapınım görmeye başlamıştır. Bununla birlikte Mişaşir kentinin Urartu tarihinde çok önemli bir yeri vardır. Zira Urartu’nun baş tanrısı Haldi’nin ana tapınım merkezi Mişaşir’de bulunmaktadır.

Diğer taraftan Eski Yakındoğu dünyasının en önemli kült merkezlerinden biri olan bu tapınağa Asurlular “Muşaşir”, Urartular “Ardini” adını vermişlerdir. Bu ünlü tapınak yalnızca Urartu Krallığı tarafından değil, batıda Tabal³⁵, güneydoğuda Habhi ve güneyde de Asur Krallığı tarafından kutsanmaktadır³⁶. Muşaşir doğrudan Urartu egemenlik bölgesi sınırları içinde olmadığı gibi, Tanrı Haldi de başlangıçta Urartu panteonuna dâhil değildir³⁷. Ancak saltanatının son 10 yılını oğlu Menua ile paylaşan kral İşpuini oğlu ile birlikte Muşaşir Tapınağı ve Sarayı’na çok önemli seferler yapmıştır. Bu iki kral Van’dan başlayan ve yaklaşık 300 km uzunluğunda olan “Ordu Yolu”nu aştıktan sonra Revandiz Bölgesi’ne ulaşmışlar ve burada ünlü Kelişin Steli’ni dikmişlerdir. Asurca ve Urartuca yazılan Kelişin Steli’nde, yapılan sefer ve özellikle bu bölgede bulunan kutsal Muşaşir Tapınağı ve Sarayı’nın nasıl Urartu Krallığı’na geçtiği ve ulusal Tanrı Haldi’nin burada ne denli saygınlık kazandığı anlatılmaktadır. Urartu ve Asur krallıkları için oldukça stratejik bir konumda olan Muşaşir Tapınağı’na yapılan sefer sırasında, tapınak yönetimine 1.112 adet büyükbaş ile 21.600 adet küçükbaş hayvan, çeşitli metal eşya ve silah bağışlanarak krallığın ulusal tanrısı Haldi’nin baş tanrı olarak saygınlık görmesi sağlanmıştır. Bu olay siyasal yönden çok büyük bir önem taşımaktadır³⁸.

Muşaşir kentinin Urartu egemenliğine girişini anlatan çift dilli Kelişin Yazıtı askeri içerikten çok dini bir seremoni ile alakalı olup, Urartu dini konusunda çok önemli bilgilere sahiptir. Nitekim Kelişin Yazıtı’nda Tanrı Haldi’ye övgüler içeren şu ifadeler yer almaktadır:

“Güçlü kral, Surili Ülkesi’nin kralı, Biainili Ülkesi’nin kralı ve Tuşpa Şehri’nin kahramanı olan Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini’nin oğlu Menua, Ardini şehrine, tanrı Haldi’nin huzuruna geldikleri zaman bir tapınak yaptırıldılar ve Tanrı Haldi’ye bir stel diktirdiler. Tapınağın önünde Sarduri oğlu İşpuini kusursuz mızraklar sundu, çok kaliteli büyükbaş hayvan sundu, bakır... lar sundu, bakır kaplar sundu, ...sundu ve tekrardan birçok büyükbaş hayvan sundu. Bunları Haldi kapısına koydu ve hayatımızın sevinci olan efendi tanrı Haldi’ye verdi. 1.112 büyükbaş hayvan, 9.120 gönüllü getirilen dişi keçi ve kuzu ve 12.480 büyük dişi keçiyi kurban etti. Sarduri oğlu İşpuini, büyük kral,

³⁴ M. Salvini, *a.g.e.*, s. 203; O.Belli, *a.g.e.*, s.39.

³⁵ Geniş bilgi için bakınız. Suzan Akkuş Mutlu, “Tabal Krallığı”, I. Uluslararası Nevşehir Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri, C.7, Nevşehir 2011, s.257-267.

³⁶ O. Belli, *a.g.e.*, s.33.

³⁷ M. Salvini, *a.g.e.*, s. 48-49.

³⁸ Oktay Belli, “Urartu Krallığı’nın Tarihsel Gelişimi”, *Urartu: Savaş ve Estetik*, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2004, s.57-58.

güçlü kral, Surili Ülkesi'nin kralı, Biainili Ülkesi'nin kralı ve Tuşpa Şehri'nin kahramanı, tanrı Haldi huzuruna Ardini şehrine geldiği zaman, tanrı Haldi'nin kuvvetiyle...³⁹ .

Bu yazıta göre, İşpuini ve oğlu Menua, M.Ö. 9 yüzyıldan itibaren kutsal bir şehir olduğu bilinen Muşaşir kentini zor kullanmadan ele geçirmişlerdir. İşpuini ve oğlu Menua bu kenti ele geçirdikten sonra, Urartu dini ile ilgili bazı düzenlemeler yapılmıştır. İşpuini'nin yaptığı düzenlemelerle bu tarihten itibaren Urartu sınırları içindeki farklı inançların tanrılarına da önem verilmeye başlanmıştır⁴⁰ .

Kelişin Yazıtı'nın devam eden satırlarında ise Eski Yakınoğu hükümdarlarının sıklıkla başvurduğu bir gelenek olan ve eserlerini ilahi koruma altına almak gayesiyle uyguladıkları dua-beddua formu göze çarpmaktadır. Buna göre İşpuini ve oğlu Menua:

“Sarduri oğlu İşpuini (ve) İşpuini oğlu Menua Ardini kentinde Haldi'nin huzuruna çıktıkları zaman Haldi'ye eşyalar adayarak dediler ki: “Haldi kapılarından her kim bir şey götürürse..., her kim bir başkasının (onları) götürmesine sebep olur ve hiçbir şey yapmazsa, her kim bunu hükümdarlardan saklarsa, Her kim Haldi'nin kapılarından eşyaların götürüldüğünü duyar ya da bir başkasına bunu yaptırırsa, Haldi onun tohumlarını yeryüzünden silsin! Her kim bu yazıtı yerinden kaldırırsa, her kim (onu) kırarsa, her kim bir başkasını böyle şeyler yapmasına sebep olur, her kim bir başkasına, git, onu yerle bir et, derse, Haldi, Teişeba, Şivini (ve) Ardini şehrinin tanrıları (onu) tohumlarını yeryüzünden yok etsin”⁴¹ denilmektedir.

İşpuini ve oğlu Menua'nın tanrı Haldi'den yardım alarak ele geçirdikleri kutsal kent Muşaşir M.Ö. 714 yılına kadar Urartu Krallığı'nın kült ve taht merkezi olmuştur. Nitekim II. Sarduri'den sonra Urartu tahtına çıkan I. Rusa (M.Ö. 730-714)'nın da kutsal kent Muşaşir'de Haldi tapınağında tahta çıktığı bilinmektedir⁴². Muşaşir'in kült ve taht merkezi olarak seçilmesi tamamen siyasi bir karardır. Çünkü pek çok Urartu kralı burada tahta çıkmıştır. Şu da unutulmamalıdır ki, Muşaşir şehri Urartu siyasetine güç katmış ve Urartu krallarına meşruiyet kazandırmıştır⁴³. Zira daha önce de belirttiğimiz gibi, Tanrı Haldi Yukarı Mezopotamya'daki Muşaşir kentinde tapınım görmekteydi. Bu doğrultuda kendi meşruiyetlerini Tanrı Haldi'ye bağlayan Urartu kralları için Muşaşir kenti siyasi olduğu kadar dini bir öneme sahipti. Nitekim yönetme erkini Tanrı Haldi'nin elinden alan Urartu kralları için onun kutsal tapınağında taç giyerek tahta çıkma; böylece meşrulaşmak ve ilahi güçten destek almak anlamına gelmekteydi.

İlerleyen süreçte Urartu tahtına çıkan I. Rusa zamanında da Muşaşir kenti siyasi ve dini merkez olma özelliğini devam ettirmiştir. I. Rusa'nın Muşaşir kentine verdiği önemi anlatan en güzel yazıt çift dilli “Topzava Steli”dir. Yazıtta:

“Sarduri oğlu Rusa der ki: Ardini şehrinin kralı Urzana önüme (huzuruma) çıktı. Onun bütün ordusunu yedirdim içirdim (besledim). Bu iyilik (merhametim) sebebiyle, tanrı Haldi'nin buyruğuyla ve Rusa'nın başarılılığı için ana yol üzerinde tapınaklar yaptırDIM. Urzana'yı vali

³⁹ Metnin tamamı için bkz. Amelie Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakınoğu*, (çev. Dilek Şendil), C. 2, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013, s.233-234; V. Ünsal, *a.g.e.*, s. 207.

⁴⁰ V. Ünsal, *a.g.e.*, s. 208.

⁴¹ A. Kuhrt, *a.g.e.*, C. 2, s.233-234.

⁴² Veli Sevin, “Urartu Devleti”, *Arkeo Atlas (Anadolu'nun Arkeolojik Atlası: Özel Koleksiyon)*, İstanbul 2011, s.452.

⁴³ V. Ünsal, *a.g.e.*, s. 220.

atadım ve Ardini şehrine yerleştirdim. Aynı yıl ben Sarduri oğlu Rusa Ardini şehrine geldim. Urzana'yı kral atalarının yüksek tahtlarının üzerine oturttum... Urzana tanrıların önünde, tanrıların tapınağında, benim huzurumda kurbanlar sundu. Aynı zamanda kapıda efendi tanrı Haldi'ye bir tapınak yolunun ilahi gücüne bir konut yaptırdım. Urzana bana yedek kuvvet... ona özgü bir tür savaş arabası verdi. Yedek kuvveti aldım ve tanrı Haldi'nin buyruğuyla ben Rusa, Asur ülkesinin şehirleriyle karşı karşıya geldim ve onları yerle bir ettim. Bundan sonra Urzana elimden tuttu. Ona baktım... onu krallık tahtına oturttum. Ardini şehrinin halkı bu törendeydiler. Bu yurdun bağışların tümünü Ardini şehrine verdim. Ardini şehrinin halkı için bayram yaptım. Ondan sonra kendi ülkeme geri gittim. Tanrı Haldi'nin hizmetçisi ve halkının sadık çobanı, Rusa, tanrı Haldi'nin kudretiyle ve ordularının gücüyle savaştan korkmadı. Tanrı Haldi bana ömrüm boyunca güç, yetki ve sevinç verdi. Biainili ülkesini yönettim ve düşman ülkesini bastırdım. Bundan sonra, güneyde barış sağlanmıştır. Her kim tahrip ederse, her kim suç işlerse veya her kim bunları yaparsa, tanrı Haldi, tanrı Teişeba, tanrı Şivini ve bütün tanrılar soyunu ve adını bırakmasınlar"⁴⁴ ifadeleri kullanılmıştır.

Bu yazıt Muşasir şehri ve burada bulunan tapınağın, Urartu krallığı için büyük öneme sahip olduğunu göstermektedir⁴⁵. Ancak I. Rusa Topzava Steli'inde kahramanlığından bahsetse de onun, tedbirli bir politika izleyerek Asur ile karşı karşıya gelmekten kaçındığı bilinmektedir. Bu sırada, gelişen başka bir olay ise II. Sargon'un Asur tahtını zorla ele geçirmiş olmasıdır. II. Sargon bir süre sonra Urartu topraklarına, bilinen sekizinci seferini düzenlemiş ve bu sefer Muşasir kentinin tekrar Asur hâkimiyetine girmesiyle sonuçlanmıştır. Bu yenilgi sonucunda Urartu tarihinde önemli değişiklikler olmuştur. I. Rusa hayatını kaybetmiş, Muşasir'deki Haldi tapınağı yağmalanmış, tapınaktaki Urartu hazineleri ile tanrı heykelleri Asur'a götürülmüştür⁴⁶. Ayrıca Asur yağması sırasında tapınak ve sarayda bulunan alet, eşya, silah, heykel ve kült eşyası, kâtipler tarafından tek tek tartılarak listesi tutulmuştur. Ele geçirilen fildişi eserler, değerli taşlar, altın, gümüş ve bronzdan yapılmış eşya, alet ve törensel silahlar ile kalay ve demirden yapılan eşyalar, büyük bir ganimet oluşturmaktadır. Öyle ki tapınak ve saraydan yağmalanan altın eşyanın ağırlığı 10 ton; gümüş eşya, alet ve silahın ağırlığı 20 ton; bronz eşya, alet, silah ve heykelin ağırlığı ise toplam 109 tondur⁴⁷. Ayrıca Asur Kralı II. Sargon'un ünlü seferinin kayıtlarını içeren ganimet listesinde Muşasir kentindeki Haldi Tapınağı'na sunulan silah adakları arasında 25.212 adet tunç kalkan ve miğfer, 1.514 büyük ve küçük tunç mızrak ile 305.412 adet tunç hançer ve yay bulunduğu belirtilmektedir⁴⁸. Her ne kadar Asur kralı II. Sargon tarafından kutsal tapınağın yağmalandığını ve hatta Tanrı Haldi'nin heykelinin Asur'a götürüldüğünü duyan I. Rusa'nın hastalanarak öldüğü iddia edilse de Asur yazıtları olayı farklı anlatmaktadır. Onlara göre, Muşasir Tapınağı ve Sarayı'nın yağmalandığını ve Tanrı Haldi heykelinin Asur'a götürüldüğünü duyan I. Rusa üzüntüsünden demir hançerini kalbine saplayıp intihar etmiştir⁴⁹.

Sonuç olarak Asur kralı II. Sargon'un M.Ö. 714 yılında gerçekleştirdiği sefer Urartu için bir felaket olmuştur. Nitekim Muşasir kentinin düşüşü ve tapınakta bulunan kutsal eşyaların Asur'a

⁴⁴ M. R. Payne, *a.g.e.*, s. 268-269.

⁴⁵ V. Ünsal, *a.g.e.*, s.219-220.

⁴⁶ Afif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, TTK Basımevi, Ankara 1992, s.36.

⁴⁷ O. Belli, *a.g.m.*, s.68.

⁴⁸ Hanifi Biber, "Urartu Silahları", *Arkeo Atlas (Anadolu'nun Arkeolojik Atlası: Özel Koleksiyon)*, İstanbul 2011, s. 462.

⁴⁹ O. Belli, *a.g.m.*, s.68.

götürülüşü bir noktada Urartu krallığının meşruiyetini yitirmesi anlamına gelmektedir. Kuruluş temeli dini meşruiyet esasına dayanan Urartu idaresi için kutsiyet atfedecekleri ve Tanrı Haldi'yle bağdaştıracakları yeni tapınaklar merkezleri inşa etmeleri artık şart olmuştur. Bu amaçla Urartu kralı II. Rusa başkent Tuşpa ve çevresinde kutsal kentler inşa ettirmiştir. Van Gölü'nün doğu, kuzey ve batı kıyıları üzerinde kurulmuş olan bu kentler savunmaya dönük askeri olmaktan daha çok tanrı Haldi ve kültüne yönelik dinsel amaçla oluşturulmuş kentlerdir⁵⁰. II. Rusa böylece ata yurdundaki Muşaşir Haldi Tapınağı'na karşı dört yeni kutsal merkez yaratarak devletiyle özdeşleşen tanrısına başrahip sıfatıyla duyduğu saygı ve sevgiyi ifade etmeye çalışmıştır. Bahsi geçen bu dört kent günümüzde Toprakkale (Rusahinili), Kef Kalesi (Adilceviz), Ayanis ve Kaşmir-Bulur adını taşımaktadır⁵¹. Bunlardan öne çıkan Toprakkale M.Ö. 7. yüzyılda Urartu hükümdarlarının daha önceleri Muşaşir'de yapılan taç giyme törenlerini gerçekleştirdikleri yeni merkez olmuştur⁵². Ayrıca Toprakkale'ye atfedilen dini misyon siyasi üstünlükle de pekiştirilmek istenmiş ve kral II. Rusa yönetim merkezini değiştirerek başkenti Tuşpa'dan Toprakkale'ye nakletmiştir⁵³. Böylece Toprakkale dini ve siyasi gücü tek elde toplayan yegâne merkez vasfını kazanmıştır.

Urartu krallığının ulusal tanrısı olan Haldi adına yapılan en eski kare planlı tapınak ise Yukarı Anzaf Kalesi'nde bulunmaktadır. Aşağı Anzaf Kalesi'nin 900 m güneyinde yer alan Yukarı Anzaf Kalesi, Urartu kralı İşpuini'nin oğlu Menua (M.Ö. 810-786) tarafından kurulmuştur⁵⁴. Urartu Krallığı'nın ulusal tanrısı Haldi'ye adanan tapınak, kalenin en yüksek rakımını oluşturan güney kesiminde yer almaktadır⁵⁵. Ayrıca bu kale, Urartu Krallığı'nın en önemli kült merkezlerinden birini oluşturmaktadır. Nitekim kalenin doğusu ve kuzeybatısındaki kayalıkların düzeltilen kısımlarında onun kutsallığını simgeleyen çeşitli biçimlerde 22 anıtsal kaya işareti bulunmaktadır. Kral Menua Dönemi'nde yapılan kalelerin hiçbirinde bu denli zengin ve anıtsal kaya işareti yoktur. Urartu başkenti Tuşpa ve Meher Kapısı'nın yakınında dahi bu kadar çok anıtsal kaya işaretinin bulunmadığını göz önüne alırsak, Yukarı Anzaf Kalesi'nin Tanrı Haldi'ye adanmış önemli bir dinsel merkez olduğu kolayca ortaya çıkacaktır⁵⁶. Kalenin kuzeydoğu köşe duvarında bir de inşa yazıtı bulunmaktadır. Yazıttan şunlar okunmaktadır:

"Tanrı Haldi'nin gücü sayesinde. İşpuini oğlu Menua, Tanrı Haldi'ye, efendiye, bu tapınağı ve bu kaleyi mükemmel bir şekilde inşa ettirdi".

Bu yazıt yine kral Menua tarafından yaptırılan Patnos-Anzavurtepe ve Körzüt kalelerindeki tapınak yazıtlardan farklı olarak, kralın yapmış olduğu askeri eylemlerinden hiç söz etmemektedir. Bu yüzden tapınağın Menua'nın henüz herhangi bir askeri eyleme girişmediği, yani krallığının ilk yıllarına ait olduğu düşünülmektedir.

⁵⁰ V. Sevin, *a.g.m.*, s.457-458.

⁵¹ Özlem Çevik, "İskân Yeri Seçiminde Bilişsel Faktörlerin Olası Rolü: Rusa'nın Eiduru (Süphan) Dağı Önündeki Kenti-Ayanis", *Altan Çilingiroğlu'na Armağan Yukarı Deniz Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat*, (ed. Haluk Sağlamtimur v.d), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2009, s.198; V. Sevin, *a.g.m.*, s.458.

⁵² V. Sevin, *a.g.m.*, s.459.

⁵³ M. T. Tarhan, *a.g.m.*, s.192.

⁵⁴ Oktay Belli, "Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, (ed. Oktay Belli), Başak Matbaacılık, Ankara 2000, s.203.

⁵⁵ O. Belli, *a.g.e.*, s.25.

⁵⁶ O. Belli, *a.g.m.*, s.203-204.

Aşağı Anzaf Kalesi ise Urartu Krallığı'nın başkenti Tuşpa'nın 11 km. kuzeydoğusunda, bugünkü Van-İran modern kara ve demir yolunun hemen yakınında bulunmaktadır. Eskiçağda savunma yönünden çok büyük bir öneme sahip olan Aşağı Anzaf Kalesi doğuda kuzeybatı İran ve kuzeyde Trans Kafkasya'dan geçerek Urartu Krallığı'nın başkenti Tuşpa'ya inen tarihi karayollarının son düğüm noktasında kurulmuştur. Kralı İşpuini tarafından kurulan Kale'deki yazıttan aşağıdaki ifadeler okunmaktadır:

*"Tanrı Haldin'in gücü sayesinde Sarduri oğlu İşpuini bu kaleyi mükemmel bir şekilde inşa ettirdi. Güçlü Kral, Büyük Kral, Bia Ülkesinin Kralı"*⁵⁷.

Ayrıca Aşağı Anzaf Kalesi'nde ele geçen tunçtan yapılmış kalkan üzerindeki kısa bir adak metninde Kral II. Argiştı ile Tanrı Haldi arasındaki bağ izah edilmektedir. Burada:

*"Rusa oğlu Argiştı bu kalkanı efendi tanrı Haldi'ye sundu. Tanrı Haldi büyüklüğüyle Rusa oğlu Argiştı, güçlü kral, Tuşpa şehrinin kahramanıdır"*⁵⁸ denilmektedir.

Urartu yazıtlarında sıkça karşımıza çıkan "... tanrı Haldi kendi silahıyla sefere çıktı. Hatti ülkesini ele geçirdi, [kral] Hilaruada'nın ülkesini de ele geçirdi. Onları Argiştı önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü ve Tanrı Haldi'nin silahı güçlüdür..." söylemi Urartu Devleti'nin savaşa ve silaha ne denli önem verdiğinin ifadesidir. Urartu toplumunda silah aynı zamanda kutsal bir anlam taşımakta ve tapınaklara adak eşyası olarak bırakılmaktadır⁵⁹.

Ayrıca Urartu inancında Tanrı Haldi, kralı sefere çıkarken kutsayan ve onun muzaffer olmasına yardım edendir. Bu nokrada Tanrı Haldi'ye atfedilmiş Muşaşir tapınağında mızrak ve kilt kalkanlarının bulunması tesadüfi değildir. Belki de bu yüzden Muşaşir tapınağına "kalkan evi" adı da verilmiştir⁶⁰. Nitekim Tanrı Haldi Urartu resmi panteonunda baş tanrı olmasının yanı sıra tıpkı Asurluların ulusal tanrısı Assur gibi savaş tanrısı olma özelliğini de taşımaktadır⁶¹. Bunun bir sonucu olarak da Urartuların merasimlerinde Tanrı Haldi çoğu zaman asker görünüşündedir ve genellikle silahları ile anılmıştır. Dolayısıyla "Haldi şurisi ile yola çıktı" ifadesi de pek çok sefer yazıtında yer almıştır. Burada geçen "şuri" terimi ile kastedilen kelimenin silah olduğu bilinmektedir⁶².

Tanrı Haldi'nin Urartu toplumunda baş tanrı ve savaş tanrısı olarak kabul gördüğüne en güzel delil Menua Dönemi'ne ait olan "Palu Yazıtıdır". Bu yazıt hem askeri bir seferden hem de burada Tanrı Haldi adına yapılan bir tapınaktan bahsetmektedir. Yazıttaki ifadeler aynen şöyledir:

"Tanrı Haldi, silahları (?) ile sefere çıktı, O Sebeteria şehrinin ülkesini fethetti, Huzana kenti ülkesini fethetti, Şupa(ne) kentini fethetti, Haldi güçlüdür, tanrı Haldi'nin silahları () güçlüdür."

⁵⁷ O. Belli, *a.g.m.*, s.201.

⁵⁸ Altan Çilingiroğlu, *Urartu ve Kuzey Suriye*, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir 1984, s.60-64; V. Ünsal, *a.g.e.*, s.225.

⁵⁹ H. Biber, *a.g.m.*, s.462.

⁶⁰ B.B. Piotrovskiy, *a.g.m.*, s.42.

⁶¹ O. Belli, *a.g.e.*, s.33.

⁶² V. Ünsal, *a.g.e.*, s.185.

*Tanrı Haldi'nin gücü ile, İşpuini oğlu Menua ilerledi.....Tanrı Haldi'ye bu steli diktirdi. Sebeteria şehrinde tanrı Haldi'ye bir tapınak yaptırdı..."*⁶³.

Yazıtın muhtevasından anlaşılacağı üzere sefere çıkan ve farklı ülkeleri ele geçiren tanrı Haldi'nin manevi gücüdür. Yazıtta geçen, *"Tanrı Haldi mızrağı ile sefere çıktı"* ifadesi bu durumun en somut göstergesidir. Ayrıca bu döneme tarihlenen birçok yazıtta, *"Tanrı Haldi önden gitti"* ifadesi ile karşılaşılmaktadır. Bu ifadeler krallık için tanrı Haldi'nin manevi kudretinin ne derece arttığını göstermektedir⁶⁴. Anzaf Kalesi Haldi Tapınağı'nda ele geçen bronz kalkan üzerinde tanrı Haldi düşman askerleri üzerine sanki koşmuyor da atlıyormuşçasına bir canlılıkla betimlenmiştir⁶⁵. Urartu yazıtlarında belirtildiği şekli ile ya seferler tanrı Haldi'nin kudretiyle zafere dönüştürülmüş, ya da zaferi kazanan bizzat tanrının kendisidir⁶⁶. Ayrıca Fırat Nehrine bakan dik yamaçtaki Urartu kalesinin (olasılıkla metinde adı geçen Tumeişki⁶⁷) eteğinde sarp kayaya kazınmış olarak bulunan ve II. Sarduri'nin yaptığı bir savaşı aktaran yazıtta konuyla ilgili şu ifadeler yer almaktadır:

"Haldi ileriye fırladı, silahını Meliddu (Malatya/Melid) ülkesinin kralı, Şahu'nun oğlu Hilaruada'nın üstüne indirdi, onu Argiştı oğlu Sarduri'nin boyunduruğuna verdi. Haldi kudretli, Haldi'nin silahı kuvvetli. Argiştı oğlu Sarduri öne çıktı...Fırat temiz bir yerdi, buraya geçmiş bir kral dahi bulunmazdı. Efendim Haldi'den, Teişeba'dan, Şivini'den Urartu tanrılarından kendime beylerin yüceliğini diledim. Tanrılar sesime kulak verdiler, bana yolu açtılar. Tumeişki'nin önünden askerlerle birlikte geçtim. Aynı gün ülkeye ilerledim. Kalava'nın güneyini kolladım, Meliddu'nun kuzeyindeki Karnişi dağlarına kadar ulaştım. Zabşa'yı aşım Muşani'ye vardım. Bir günde on dört kale ve yetmiş kasabayı zapt ettim. Kaleleri yerle bir ettim, kasabaları yaktım. Elli savaş arabasına el koydum. Savaştan dönerken Hilaruada'nın surlarla çevrili kraliyet şehri Sasi'yi kuşattım, savaşta ele geçirdim. Oradan aldığım malları, erkekleri, kadınları eve getirdim..."

Yazıtın devam eden satırlarında ise kral II. Sarduri şunları söylemektedir:

"...İçeri girdim, emrettim: Meliddu'nun etrafı sarılsın! Hilaruada huzuruma geldi, ayaklarıma kapandı, ayaklarını tuttu. Merhamet gösterdim. Ganimet olarak altın, gümüş, mallar alıp Urartu'ya getirdim. Onu da haraca bağladım. Oradaki dokuz kaleyi aldım (ve) kendi ülkemin topraklarına ekledim: Hazani, Yaurahi, Tumeişki, Vasini, Maninui, Aruşi, Kulbitarini, Taşe (yani) Kuera'nın kralıdır, Urartu'nun kralı büyük kral, Tuşpa şehrinin beyidir".

Yazıtın son satırlarında da kral II. Sarduri yazıtın ebediyetle var olması için şu dua-beddua formunu kullanmaktadır:

⁶³ Kemalettin Köroğlu, *Urartu Krallığı Döneminde Elaziğ (Alzi) ve Çevresi*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1996, s. 48; M. R. Payne, *a.g.e.*, s. 70.

⁶⁴ V. Ünsal, *a.g.e.*, s.209-210.

⁶⁵ O. Belli, *a.g.e.*, s.42-43.

⁶⁶ V. Ünsal, *a.g.e.*, s.210.

⁶⁷ Tumeişki (Klasik Tomisa), Fırat'ın Malatya'ya karşı olan doğu kıyısında, Elaziğ-Malatya Karayolunun kuzey kıyısında yer almaktadır. Bkz. Veli Sevin "Elaziğ Bahçecik Yazıtı ve Urartu Eyalet Sistemi Üzerine Düşünceler", F.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi, C.15, S.2, Elaziğ 2005, s.382; Ayşe Çağlayan, "Baskil İlçesi'nin (Elaziğ) Yerleşme Tarihi", Doğu Anadolu Araştırmaları 4, Elaziğ 2003, s.10.

“Bu yazıyı her kim silerse, kim zarar verirse, kim üstünü karalarsa, kim bunlara kalkışırsa, kim, “git, sil!” derse, Haldi, Teişeba, Şivini (ve) tanrılar onu (ve) ailesini de güneşin altından silsin. Ona sığınak (...) vermesinler, ne tanrı ne insanoğlu onun bir yere gitmesine izin versin”⁶⁸.

Büyük bir mızrakla simgelenen bu tanrının savaşta daima ordunun önünde gittiğine inanılmış, adak olarak çeşitli silahlar sunulmuş ve bunlar tapınaklarda saklanmıştır. Nitekim bu tanrının Muşşir kenti dışındaki tapınaklarında da bir “savaş kültü” nün varlığını kanıtlayan mızrak, kılıç, kalkan, ok ve yay gibi silahlara rastlanmıştır⁶⁹. Nitekim kral I. Argiştî’ye ait olan buluntular arasında bir kalkan dikkate değerdir. Teişeba (Karmir-Blur) da ele geçen bu tunç kalkan üzerinde “Minua oğlu Argiştî, bu kalkanı efendi tanrı Haldî’ye İrebuni şehrinde adadı...” ifadesi yer almaktadır. Yine bu küçük buluntulardan bir miğfer üzerinde ise “Minua oğlu Argiştî, bu miğferi efendi tanrı Haldî’ye adadı” şeklinde bir ifade vardır. Bir başka örnek ise bir ok ucu üzerinde yazılı olan “Argiştî, efendi tanrı Haldî’ye adadı” ifadesidir. Tüm bunlar Urartu krallarının tanrı Haldî’ye sadece tapınak ve benzeri yapılar yapmakla kalmayıp, ona bazı silah vb. şeyleri de adadıklarının açık göstergedir⁷⁰.

C-Urartu Anıtsal Yapıları ve Yazıtları Işığında Din-Siyaset İlişkisi

İnsan zihninde kutsal olan bir alanın sınırlarının çizilerek sekülere ait mimariden ayrılması durumuna “hiyerofoni” denilmektedir. Hiyerofoni Eski Yakınoğu’daki ilkel toplumların birçoğunda olduğu gibi, Urartu toplumunda da hem tapınak hem de kaya mimarisinde karşılık bulmuştur. Başka bir deyişle Eski Yakınoğu dinlerinde sıkça görünen hiyerofoni, Urartu Devleti’nin tapınak ve kaya anıtlarında da kendini biçimsel olarak yansıtmaktadır. Bu açıdan incelendiğinde kült uygulamalarının gerçekleştirildiği alanlar, arkeolojik ve epigrafik verilerin bir arada bulunduğu kült mekânları ya da döngüsel ayınların yapıldığı diğer kutsal yerler Urartu dinsel inanışlarının siyasal ve toplumsal görevlerini anlamamızda önemli veri kaynaklarını oluşturmaktadır⁷¹. Bununla birlikte Urartu krallarına iktidar ve meşruiyeti veren Tanrı Haldî’dir. Bu yüzden krallar yaptıkları her icraatı; kanal açmak, kent kurmak veya tapınak inşa etmek gibi işleri Tanrı Haldî’nin emri ve onun lütfuyla gerçekleştirmişlerdir. Bu durum kralların ülkenin çeşitli yerlerine yazdırdığı ve Tanrı Haldî’nin adının verildiği yazıtlarda bildirilmiştir. Neredeyse tüm Urartu ülkesinde susi (kule tapınak), Haldi Kapısı, É.BÀRÀ (yüksek oturak) ve basit É (ev) olarak adlandırılan veya Urartuca *iarani* biçiminde ifade edilen Haldi tapınım yerleri kurulmuştur. Memleketin her yerinde Tanrı Haldî’ye yazıtlar (^NA^pulusi) adanmıştır. Nitekim Urartu memleketinde Tanrı Haldî hemen hemen her yerde bulunmakta ve devletin korunmasını sağlamaktadır. Böylece Urartu Devleti’nin teokratik bir yönetim şekline sahip olduğunu söylemek son derece doğru bir tespit olacaktır⁷². Bu teokratik yapı en görkemli haliyle Urartu Anıtsal Yapıları’yla karşımıza çıkmaktadır.

⁶⁸ A. Kuhrt, *a.g.e.*, C. 2, s.235-236.

⁶⁹ V. Sevin, *a.g.m.*, s.218-222.

⁷⁰ V. Ünsal, *a.g.e.*, s.214-215.

⁷¹ A. Batmaz, *a.g.m.*, s.151.

⁷² M. Salvini, *a.g.e.*, s.198.

1.Kaya Kapılar

Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki toplulukların tanrı, tanrıça, kült törenleri ve gizemli dinsel inançları konusundaki ilk bilgiler M.Ö. 9.-6. yüzyıllar arasında bölgede egemenlik süren Urartu Devleti'ne ait Anıtsal Kaya Kapılar içine yazdırılan çivi yazılı metinlerden öğrenilmektedir. Başka bir yerde karşılaşılmayan bu tür anıtsal kaya nişi yapma geleneğinin şimdilik Urartu uygarlığına özgü olduğu söylenebilir⁷³. Kayalara kapı şeklinde niş yapma geleneğinin dinsel manada hangi düşünceyi ifade ettiği önemlidir. Zira Urartu özelinde bu kapılar erken zamandan geçe doğru takip edildiğinde gerek biçimsel gerekse de içerik bakımından bir gelişim sergilemektedir. Kapı şeklinde ve yüksek kaya fasadına yapılmış olmaları ya da merdivenle ulaşılmaları antik çağlardaki ortak düşünce yapısının özelliklerini yansıtmaktadır⁷⁴. Nitekim Urartu Devleti'nin Anıtsal Kaya Kapıları'na merdivenle ulaşılmaktadır. Merdiven yüksek olana ulaşmayı sağlayan bir kavramdır. Dini anlamda merdiven tanrıya ulaşmak için aracı konumuna karşılık gelmektedir. Bu düşünce yapısı Mezopotamya'daki *ziggurat* yapılarının amacını hatırlatmaktadır. Babil'deki Marduk, Ur'daki Nanna, Şippar'daki Şamaş tapınaklarında da merdivenle ulaşılan birer niş bulunmaktadır. Bu inancın Urartu'ya giriş yollarını geleneksel bir ifade ile açıklamak mümkündür. Öyle ki, Urartu krallık statüsüne erişimini oluştururken, Asur'un monarşik, merkeziyetçi devlet yönetim şeklini örnek alırken, bazı kültürel öğelerini de bu şekilde benimsemiştir⁷⁵.

Kaya nişleri, günümüzde bölge halkı tarafından "Taş Kapı", "Kör Kapı", "Yalancı Kapı", "Çoban Kapısı" veya "Hazine Kapısı" olarak adlandırılmaktadır. "Meher Kapısı" yazıtındaki "*Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini'nin oğlu Minua, tanrı Haldi için bu kapıyı yaptırdılar...*" sözleri bu anıtların yapıldıkları dönemde de kapı olarak adlandırıldıklarını göstermektedir. Yapıldıkları dönemde dağlarda ve kayalıklarda oturan tanrının bu kapının içinden çıkarak, görüleceğine inanılmaktadır. Dolayısıyla Eski Ön-Asya dinlerinde "tanrının dağdan çıkışı" tasavvuruna uygun bir inancın yansıması olarak düşünülmelidir. Bu tür anıtların en eskisi "Hazine Piri Kapısı"dır⁷⁶.

1.1.Hazine Piri Kapısı

En eski Urartu Kaya Kapısı olduğu düşünülen Hazine Piri Kaya nişinin halk tarafından bu şekilde isimlendirilmesi, günün birinde kapı açılarak içinde bulunduğu zannedilen hazinenin gün yüzüne çıkacağı düşüncesinden kaynaklanmaktadır⁷⁷.

Hazine Piri Kapısı, başkent Tuşpa'nın (Van Kalesi) 12 km güneyinde bulunmaktadır. Burada kalker kayalık işlenerek, 6 m genişliğinde ve 2.80 m yüksekliğinde bir kaya nişi elde edilmiştir. Kaya nişi tek çerçeve ile sınırlandırılmak istenmişse de bu başarılamamıştır⁷⁸. Bu durum kaya kapısının içine yazılan dört satırlık çivi yazısından da anlaşılmaktadır. Diğer kaya kapıları İşpuini ve Menua'nın ortak krallıkları dönemine tarihlendirilirken, Hazine Piri Kaya Kapısı, yazıttan da anlaşılacağı üzere müstakil olarak İşpuini'ye aittir. Yazıtta şu ifadeye yer verilmiştir:

⁷³ Oktay Belli, "Anıtsal Kaya Kapıları", *Arkeo Atlas (Anadolu'nun Arkeolojik Atlası: Özel Koleksiyon)*, İstanbul 2011, s.455; B.B. Piotrovskiy, a.g.m., s.42.

⁷⁴ A. Batmaz, a.g.m., s.152-153.

⁷⁵ A. Batmaz, a.g.m., s.154.

⁷⁶ O. Belli, a.g.m., s.455; B.B. Piotrovskiy, a.g.m., s.42.

⁷⁷ V. Ünsal, a.g.e., s.197.

⁷⁸ O. Belli, a.g.m., s.455.

“Sarduri oğlu İşpuini bu bağı ve meyve bahçesini kurdu. Efendi’ye bu yazıtı yaptırdı”⁷⁹.

1.2.Yeşilaliç Kapısı

Başkent Tuşpa’nın 60 km. kadar doğusunda bulunan Yeşilaliç Kaya Kapısı ve kutsal alanı M.Ö. 9. yüzyılın son çeyreği içinde İşpuini ve oğlu Menua’nın ortak krallıkları döneminde yaptırılmıştır. Her ne kadar Yeşilaliç Kaya Kapısı ile Meher Kapı kaya nişi aynı tarihlere ait gibi görünüyorsa da bunlardan Yeşilaliç belki biraz daha erken bir tarihte yapılmış olmalıdır. Her iki kapının inşası noktasında karşılaşılan bu farklılık yazıtlarda geçen ve tanrılara sunulan kurbanların sayısında da karşımıza çıkmaktadır. Bu durum başkent ve diğer kentlerin kurban sayısının farklı olması ile açıklanmaktadır⁸⁰.

Sarıya yakın bir renge sahip yüksek kalker kayalıkların güney yüzüne özenle yapılan kaya nişinin, dikdörtgen iki basamaklı bir çerçeve ile sınırlandırıldığı görülmektedir⁸¹. Ayrıca Yeşilaliç Kaya Kapısı çok etkileyici bir kült merkezinin tüm canlılığını yansıtmaktadır. Ancak Yeşilaliç Kapısı, Meher Kapısı’ndan daha büyük olmasına karşın içindeki çivi yazısı toplam 20 satırdan oluşmaktadır. 10 satırlık asıl metin iki kez tekrarlanmıştır⁸². Yazıtta şu ifadelere yer verilmiştir:

“Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini’nin oğlu Menua tanrı Haldi’nin su-si⁸³’sini yaptırdı. Efendi Tanrı Haldi’ye yaptırdılar. Tanrı Haldi’nin kudretiyle Sarduri oğlu İşpuini, güçlü kral, büyük kral, Bianili Ülkesi’nin kralı ve Tuşpa Şehri’nin kahramanı, bir ferman çıkardı...Tanrı Haldi için oğlak kesilsin ve tanrı Haldi’ye bir boğa kurban edilsin, tanrıça Uarubani’ye bir inek, Haldi Kapısına bir koyun ve Haldi silahlarına bir koyun”⁸⁴.

1.3.Meher Kapısı

Urartu krallığının resmi devlet dini ile ilgili en iyi bilgiyi veren Meher Kapı Kaya Yazıtı’dır. Bu yazıt Urartu krallığının resmi dininin devlet örgütü ile olan ilgisini de açık bir biçimde göstermektedir⁸⁵.

M.Ö. 9. yüzyılın sonlarında, İşpuini ve Menua’nın krallıkları döneminde inşa edilmiş olan Meher Kapısı, Tuşpa’nın yaklaşık 7 km kuzeydoğusunda, ikinci başkent Toprakkale’nin 600 m batısındadır. Zızmım Dağı kayalıklarının güney eteğinde yer alan kaya nişi ortalama 17-18 m yükseklikte oldukça sert kalker kayalığın güney yüzündedir. Burada da bir açık hava kült alanı kuruludur. Özenle hazırlanan nişin çevresi, iki çerçeve ile sınırlandırılmıştır. 2.60 m genişliğinde, 4 m yüksekliğindeki niş, yerel halk tarafından diğerleri gibi halen kutsal sayılmaktadır⁸⁶. Yerden kapıya kayalıklardan oyularak yapılan basamaklardan çıkılmaktadır. Basamakların bir kısmı aşınmasına karşın büyük bir kısmı günümüze değin varlığını sürdürmüştür⁸⁷.

⁷⁹ V. Ünsal, *a.g.e.*, s.197-198.

⁸⁰ V. Ünsal, *a.g.e.*, s.197.

⁸¹ O. Belli, *a.g.m.*, s.455.

⁸² O. Belli, *a.g.e.*, s.31.

⁸³ Tapınak.

⁸⁴ M. R. Payne, *a.g.e.*, s.46-47; V. Ünsal, *a.g.e.*, s.196-197.

⁸⁵ V. Ünsal, *a.g.e.*, s.190.

⁸⁶ O. Belli, *a.g.m.*, s.455.

⁸⁷ O. Belli, *a.g.e.*, s.30.

94 satırlık olan yazıtın içeriğinden, bu döneme değin ele geçirilen bölgelerin yerel tanrılarının Urartu panteonuna dâhil edildiği görülmektedir. Bu yüzden Meher Kapı Kaya Yazıtı, Kral İşpuini Dönemi'nden itibaren Urartu krallığının politik haritasını canlı bir şekilde yansıtmaktadır⁸⁸. Yazıtta tam olarak 79 tanrı ve tanrıçanın adı geçmektedir. Bunların 1 den 63'e kadar olanlar erkek tanrılar, 64-79 arasında olanları ise tanrıçaları oluşturmaktadır. Yazıtta adı geçen tanrı ve tanrıçalara, önem ve niteliklerine göre hangi hayvandan kaç adet kurban verileceği de belirtilmiştir⁸⁹.

Ayrıca Meher Kapısı'nın yer aldığı Zımzım Dağı kayalıklarının güney eteği, Asma Bahçeleri için çok elverişli bir konuma sahiptir. Kabaca yarım ay biçimindeki arazi soğuktan korunaklı olup, akşam güneşinden de fazlasıyla faydalanmaktadır. Bu yüzden bu elverişli arazi teraslar halinde düzenlenmiştir. Nitekim Meher Kapı Kaya Yazıtı'nda, Tanrı Haldi için üzüm bağlarının kurulduğundan şu şekilde söz edilmektedir:

*"...Tanrı Haldi için bağ kurulsun. Daha önce burada hiçbir şey yapılmamıştı... Bağ bozumu yapıldığında, Tanrı Haldi'ye 3 koyun kurban edilsin ve diğer tanrıların tümüne 3 koyun kurban edilsin ve şarap libasyonu yapılsın..."*⁹⁰.

2.Şamram Kanalı

Urartu kralı Menua (M.Ö. 810-786) tarafından yaptırılan Van'ın kuş uçuşu 50 km. güneyinde yer alan Gürpınar Ovası'ndan Van Ovası'na tatlı su getiren Şamram Kanalı aynı zamanda geçtiği yerlerde tarım alanlarına hayat vermektedir. Kanal boyunca yaklaşık 5 bin hektarın üzerinde arazi sulanmaktadır. Yerel halkın "Şamram (Semiramis) Kaynağı" adını verdiği bu kaynak⁹¹ Urartu mühendisliğinin bir şaheseridir⁹². 2800 yıldan beri kesintisiz olarak çalışan böylesine ölümsüz bir sulama kanalının benzerine şimdiye kadar dünyada rastlanmamıştır⁹³. Kral Menua'nın yaptırdığı kanal boyunca belirli aralıklarla adak yazıtları görülmektedir⁹⁴. Kral kanalın geçtiği duvar boyunca çeşitli yerlere 15 inşa yazıtı yaptırmıştır. Bu özelliğiyle Urartu yapıları içerisinde en çok inşa yazıtına sahiptir⁹⁵.

Yazıtlarda geniş şekilde Tanrı Haldi'nin kudreti ve kral Menua'dan söz edilmektedir. Yazıtın içeriği ise şöyledir:

*"Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Menua bu kanalı açtı. Adı "Minua Kanalı"dır". Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, Minua güçlü kral, büyük kral, Biainli Ülkesi'nin kralı ve Tuşpa şehrinin kahramanıdır. Minua der ki : her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse, her kim bir başkasına bunları yaptırsa veya her kim değişik bir şey "ben bu kanalı açtım" derse, tanrı Haldi, Tanrı Teişeba ve bütün tanrılar, onu güneş ışığından yoksun etsinler"*⁹⁶.

⁸⁸ O. Belli, *a.g.m.*, s.455.

⁸⁹ V. Ünsal, *a.g.e.*, s.190

⁹⁰ O. Belli, *a.g.e.*, s.31.

⁹¹ Oktay Belli, "Sulama Yapıları", *Arkeo Atlas (Anadolu'nun Arkeolojik Atlası: Özel Koleksiyon)*, İstanbul 2011, s.453.

⁹² A. Erzen, *a.g.e.*, s.30.

⁹³ Oktay Belli, *Doğu Anadolu'da Urartu Sulama Kanalları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1997, s.11.

⁹⁴ Paul Zimansky, "Urartu Devletinin Gelişiminde Çevresel Etkiler", *Arkeo Atlas (Anadolu'nun Arkeolojik Atlası: Özel Koleksiyon)*, İstanbul 2011, s.465.

⁹⁵ O. Belli, *a.g.e.*, s.13.

⁹⁶ M. R. Payne, *a.g.e.*, s.77.

Burada önemli olan nokta, Tanrı Haldi'nin krallığın siyasi ve askeri faaliyetlerinin yanında tarımsal bolluk ve bereketin getirilmesinde de büyük yardımda bulunduğu olan inançtır. Menua'nın bu kanalı Haldi'nin kudretiyle yaptığını belirtmesi, tüm Urartu kralları gibi onun da yaptığı her şeyi Haldi'ye dayandırmasıyla açıklanmaktadır⁹⁷.

İnşa kitabelerinin içerisinde bir tanesi içerik yönünden oldukça farklıdır. Duvarın üstünde yer alan ve çok büyük bir taş üzerine iki kez tekrar edilen ve iki satırdan oluşan yazıttan şunlar okunmaktadır⁹⁸:

"...Bu bağ Menua'nın karısı Tariria'nındır. Adı "Taririahinili" dir".⁹⁹

Kral Menua tarafından eşi Tariria için bugünkü Kadem Bastı mevkiinde yapay teraslar halinde yaptırılan asma bahçeleri, Asur kraliçesi Semiramis'in Dünyanın Yedi Harikası'ndan biri sayılan asma bahçeleri ile özdeşleştirilerek efsaneleştirilmiştir. Nitekim Şamram Kanalı aynı zamanda 2800 yıllık ölümsüz bir aşk efsanesinin de simgesidir¹⁰⁰.

Menua'nın Sulama Kanalı ve çevresindeki asma bahçeleri konusundaki en eski bilgi, Ermeni tarihçi Khorone'li Movses'in M.S. 5. yüzyılda tamamladığı eserinden öğrenilmektedir¹⁰¹. Movses efsaneleşen Sulama Kanalı'nın nasıl yapıldığını ayrıntılı bir şekilde anlatarak, günümüze kadar gelmesini sağlamıştır. Efsanede sözü edilen Şamiram (Semiramis), Asur Kralı V. Şamsi-Adad'ın (M.Ö.823-811) karısı olan ünlü Babil Kraliçesi Sammuramat'tır. Sammuramat, kocası genç yaşta öldükten sonra yaşı küçük olan Asur Kralı III. Adad-nirari'nin (M.Ö. 810-783) vasisi olarak 5 yıl hüküm sürmüştür. Bu kraliçe döneminde Babil'in gelenekleri Asur'a girmiştir. Bundan da önemlisi Semiramis, dünyanın yedi harikasından biri olan "Asma Bahçeleri" ile ün kazanarak tarihe geçmiştir. Kraliçe Sammuramat'ın M.Ö. 810 yılında kocası öldükten sonra hüküm sürdüğü yıllar, Urartu Kralı Menua'nın ünlü sulama kanalı ve asma bahçelerini yaptırdığı yıllara rastlamaktadır. Yani Kral Menua sulama kanalını babası İşpuini ile ortak olarak yaptığı krallık döneminde değil, yalnız başına hüküm sürdüğü M.Ö. 810 yılından sonra yaptırmış olmalıdır. Çünkü kanal ile ilgili olarak bırakmış olduğu 14 yazıtta da sulama kanalını inşa edenin yalnızca kendisi olduğunu vurgulamaktadır. Movses'in de belirttiği gibi sulama kanalının ve kanal boyunca yapılan diğer inşaatların birkaç yıl içinde tamamlandığı anlaşılmaktadır. Kraliçe Semiramis'in efsanelere konu olan ve dünyanın yedi harikasından birini oluşturan ünlü asma bahçeleri ile Kral Menua'nın eşi için yapay teraslar halinde yaptırdığı ünlü asma bahçeleri arasında ne gibi bir tarihsel ve sosyal ilişkinin bulunduğunu, yazılı belgelerin eksikliği yüzünden şimdilik kesin olarak bilemiyoruz. Öte yandan efsaneleşerek günümüze kadar halkın dilinden düşmeyen Kraliçe Semiramis ile Kral Menua arasında herhangi duygusal bir ilişkinin olup olmadığı da bilinmemektedir¹⁰².

⁹⁷ V. Ünsal, *a.g.e.*, s.211-212.

⁹⁸ O. Belli, *a.g.e.*, s.16.

⁹⁹ M. R. Payne, *a.g.e.*, s.81.

¹⁰⁰ O. Belli, *a.g.m.*, s.453.

¹⁰¹ O. Belli, *a.g.e.*, s.18-19; Çalışmasında Movses'in eserinden ilgili kısımlar verilmiştir.

¹⁰² O. Belli, *a.g.e.*, s.16-20; Burada adına bağ diktirilen Tariria adlı bayanın Kral Menua ile olan yakınlık derecesi konusunda farklı bilgiler vardır. Eserde bayan Tariria'nın Kral Menua'nın kızı olduğu noktasında bilgiler olsa da gerek eser sahibinin başka çalışmalarında gerekse diğer uzmanların eserlerinde Tariria'nın Kral Menua'nın eşi olduğuna dair sağlam bilgilere rastlanmaktadır. Bu bilgilerden hareketle bayan Tariria'nın kral Menua'nın eşi olduğunu düşünmekteyiz.

3.Krali Yıllıklar

Kral I. Argiştı Dönemi ile birlikte Urartu Devleti'nde yeni bir yazıt grubu ortaya çıkmıştır. "Yıllık" adı verilen ve Urartu krallarının icraatlarının anlatıldığı bu metinlere sadece I. Argiştı ve II. Sarduri Dönemi'nde rastlanmaktadır. Bu yıllıklarda farklı bir giriş bölümü ve birbirini defalarca tekrarlayan ifadeler yer almaktadır. Her bölüm bir askeri olaya veya bir takvim yılına dayanmaktadır. I. Argiştı'nın yıllıkları, Van Kalesi'nde krala ait kaya mezarının girişinde kayalara oyulmuş yazıtlardır. Bunlar Urartu'nun en büyük kaya yazıtları olup, yazıt mimarisinin en güzel örneklerindedir. Kral I. Argiştı'nın yıl yıl faaliyetlerinin anlatıldığı yıllıkların giriş kısmı şöyledir:

*"...Argiştı der ki: (Onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi'ye tanrı Teişeba'ya ve tanrı Şivuni'ye yalvardım..."*¹⁰³.

Buradan anlaşıldığı kadarıyla İşpuini ve Menua'nın yazıtlarında genellikle son kısımda verilen Haldi'nin dışındaki diğer tanrılar bu yıllıklarda başlangıçta verilmiştir¹⁰⁴. Ayrıca yıllıkların birçok yerinde Haldi, Teişeba ve Şivini'nin anıldığı kısımlar tekrarlanmıştır. I. Argiştı'nın bu ifadeleri tekrarlamasının nedeni belki de krallıkta gerçekleştirdiği siyasi ve askeri faaliyetlerin tanrıların yardımı olmaksızın gerçekleştiremeyeceğini düşünmesinden kaynaklanmaktadır. Bu durumun en iyi izahı yine yıllıklarda geçen "*bütün tanrılarına yalvardım*" ifadesidir¹⁰⁵.

4.Sardurihinili (Çavuştepe)

Kral II. Sarduri Dönemi'nde Urartu Devleti'nin siyasi alanda olduğu gibi, imar faaliyetleri bakımından da en parlak devrini yaşadığının en güzel örneği söz konusu kral zamanında kurulmuş olan Sardurihinili (Çavuştepe) kentinde göz önüne serilmektedir¹⁰⁶. Şehrin Urartu dilindeki adı "Sarduri'nin kurduğu kent" anlamına gelen "Sardurihinili" de¹⁰⁷. Kral II. Sarduri'ye ait pek çok yazıt bulunmuştur¹⁰⁸. Yukarı ve aşağı kalelerden ibaret olan Sardurihinili, yalnız Urartu askeri mimarisinin şaheser bir örneğini teşkil etmekle kalmayıp, sanatsal yapısıyla da Urartu medeniyetinin bu devirde eriştiği yüksek seviyeye tanıklık etmektedir. Gerçekten II. Sarduri bu eserle birlikte "Kudretli Kral, Büyük Kral" olduğunu ispatlamaktadır¹⁰⁹.

Çavuştepe Kalesi'nde iki ayrı tanrıya tapınaklar yapılmıştır. Bahsi geçen tapınaklardan bir tanesi Urartu tanrılarında İrmuşini'ye ithaf edilmiştir. Tapınak girişinin solundaki andezit bloklar üzerinde Kral II. Sarduri'nin büyük bir özenle yazdırmış olduğu adak yazıtı bulunmaktadır¹¹⁰. Yazıtta II. Sarduri daha önce hiçbir şeyin olmadığı bu yerde idare merkezi olarak bir kale yaptırdığını adını Sardurihinili (Sarduri Şehri) koyduğunu, Guguna Irmağı'ndan bir kanal açtırdığını, tarlalar ve bahçelerle bir kent kurduğunu, Haldi ve İrmuşini tapınakları ile

¹⁰³ M. R. Payne, *a.g.e.*, s.150.

¹⁰⁴ V. Ünsal, *a.g.e.*, s.212-213.

¹⁰⁵ V. Ünsal, *a.g.e.*, s.214.

¹⁰⁶ A. Erzen, *a.g.e.*, s.34.

¹⁰⁷ Oktay Belli, "Çavuştepe (Sardurihinili) Kazıları", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, (ed. Oktay Belli), Başak Matbaacılık, Ankara 2000, s.210.

¹⁰⁸ V. Ünsal, *age*. S.216-217.

¹⁰⁹ A. Erzen, *a.g.e.*, s.35.

¹¹⁰ O. Belli, *a.g.m.*,s.211-214.

birlikte büyük eserler meydana getirdiğini bildirmektedir¹¹¹. II. Sarduri bu kenti kendi ağzıyla şöyle anlatmaktadır:

“Argiști oğlu Sarduri babasının krali tahtına çıktığı zaman tanrı İrmuşini’ye bu kule tapınağı yaptırdı. Sarduri der ki: Burada tanrı Haldi’ye yüksek bir ev [É.BÀR] ve tanrı İrmuşini’ye bir kule tapınak [susı] yaptırdım. Yeni kentin bahçe ve bağları için Guguna [Hoşap] Çayı’ndan bir kanal açtım. Adı Sardurihinili’dir¹¹².”

Görüldüğü gibi II. Sarduri de diğer Urartu kralları gibi krallık içerisinde Haldi adına imar faaliyetlerinde bulunarak hem Haldi’nin hoşnutluğunu hem de tanrılarına olan minnettarlığını göstermek istemiştir. Ayrıca yazıttan anlaşıldığı kadarıyla başka birçok eser gibi Urartu şehirleri de tanrı Haldi adına yapılmaktadır¹¹³.

5. Teişeba (Karmir-Blur) Kenti

Kral II. Rusa’nın Urartu tahtına çıkış yılı ne yazık ki kesin olarak bilinmemektedir. Fakat adı geçen kralın çok sayıdaki imar çalışmalarından dolayı uzun bir iktidar dönemi geçirdiği düşünülmektedir. Bununla birlikte II. Rusa’nın Asur Kralı Asur-Hadan’ ile yapmış olduğu bir antlaşma belgesinden yola çıkarak Asur-Hadan’ın egemenlik yılları olan M.Ö. 680-668 tarihlerinde II. Rusa’nın da Urartu tahtında bulunduğunu düşünebiliriz¹¹⁴.

Kral II. Rusa Devri (M.Ö. -?- 645) Urartu tarihi içinde yeniden doğuş olarak nitelendirilmektedir. II. Rusa Devri tıpkı Menua’nın iktidarında olduğu gibi oldukça yoğun mimari faaliyetlerin gerçekleştiği bir dönemdir. Ancak II. Rusa, Menua’dan farklı olarak sadece yapı yazıtları bırakmamış, aynı zamanda beş yeni kent kurmuştur. Bu kentler, Toprakkale (Rusahinili), Adilcevaz/Kef Kalesi, Ayanis, Teişeba (Karmir-Blur) ve Bastam’dır¹¹⁵. Aslında Bastam hariç II. Rusa tarafından inşa edilen bütün kale kentlerin adının bir tanrı ile ilişkili olduğu dikkat çekicidir. Buna göre:

Toprakkale: Rusahinili Qilbani-kai (Qilbani Dağı Önündeki Rusa’nın Kenti)

Kef Kalesi: Haldiei URU Ziuquni (Ziuquni Dağı’nın Haldi Kenti)

Ayanis: Rusahinili Eiduru-kai (Eiduru Dağı Önündeki Rusa’nın Kenti)

Kaşmir-Bulur: Teişebai URU (Teişeba’nın Kenti)¹¹⁶.

II. Rusa’nın kurduğu Bastam kenti ise “Rusa’nın Küçük Kenti” (Rusai URU. TUR) adını taşımaktadır¹¹⁷. Bu kale-kentlerin kurulması II. Rusa’nın şehircilik politikasını göstermektedir¹¹⁸.

¹¹¹ A. Erzen, *a.g.e.*, s.34.

¹¹² Veli Sevin, “Çavuştepe: II. Sarduri’nin Görkemi”, *Arkeo Atlas (Anadolu’nun Arkeolojik Atlası: Özel Koleksiyon)*, İstanbul 2011, s.426.

¹¹³ V. Ünsal, *a.g.e.*, s.218.

¹¹⁴ M. Salvini, *a.g.e.*, s.116.

¹¹⁵ V. Ünsal, *a.g.e.*, s.226.

¹¹⁶ Ö. Çevik, *a.g.m.*, s.198.

¹¹⁷ M. Salvini, *a.g.e.*, s.117.

¹¹⁸ A. Erzen, *a.g.e.*, s.38.

II. Rusa Devri din-siyaset ilişkilerinin boyutunu açıklayabilmek adına örnek oluşturması için yukarıda adı geçen şehirlerden sadece Teişeba (Karmir-Blur)'da inşa edilen tapınağın kapısında bulunan yazıtın içeriğine değinilecektir. Uzunca bir metin olan bu yazıtın içeriği şöyledir:

“Argiştı oğlu Rusa bu si-si(tapınak)'yi kendisine efendi olan tanrı Haldi'ye yaptırdı ve Aza ülkesinin Teişebaini şehrinin Haldi kapısını kusursuz bir şekilde yaptırdı ve tanrı Haldi'ye adadı. Rusa der ki: Kayaya dokunulmamıştı ve yer çoraktı. Hiçbir şey orada yapılmamıştı. Tanrı Haldi bana krallığı verdiği ve ataların atanmış tahtına çıktığım zaman, bu Haldi kapısını kusursuz bir şekilde yaptırdım. Tanrı Haldi tarafından ve Haldi kapısı tarafından güçlü kral ve Surili Ülkesi'nin ve Bianili Ülkesi'nin kralı Argiştı oğlu Rusa'ya yaşam, sevinç ve büyüklük ile birlikte yetki, güç ve kudret verilsin....Rusa der ki: Haldi kapısı konusunda ferman çıkardım, gerçekten: yeni tapınakta tanrı Haldi'ye bir oğlak kesilsin ve tanrı Haldi'ye bir boğa, tanrı Teişeba'ya bir koyun ve tanrı Şivuni'ye bir koyun kurban edilsin....tanrı... Tanrıça “Arubani”ye bir inek, Haldi silahlarına bir koyun, Haldi kapısına bir koyun, tanrı İvarsa'ya bir koyun kurban edilsin. Rusa der ki: Tanrı Haldi...burada kursunlar, ...toprakta adak olarak yaptıklarını saymadan...inşa etsinler. Törenler yapıldığı zaman tanrı Haldi'ye oğlak kesilsin ve tanrı Haldi'ye bir boğa...ve tanrıça “Arubani”ye bir inek kurban edilsin...yapıldığı zaman tanrı Haldi'ye bir oğlak kesilsin ve tanrı Haldi'ye bir boğa kurban edilsin. Tanrı Haldi tapınağına oğullar getirdikleri zaman tanrı Haldi'ye bir oğlak kesilsin. Tapınakta hizmet etmek istemeyen, yerine, toprakta adak olarak yaptıklarını saymadan, çorak topraklardan taş toplasin... Haldi kapısındaki her bir sununun karaciğeri ve kalbi Rusa'ya verilsin. Kral Teişeba şehrinde bulunduğu zaman sunulan et ve parçalardan karaciğer krala verilsin... Hiç kimse bu şeylerin herhangi birini bozmasın... dana vermesin. Kurbanlık boğa küçük olmasın. Bunları gerçekten buyurdu. Argiştı oğlu Rusa der ki: her kim bu yazıtı tahrip ederse,...her kim ben yaptım derse, tanrı Haldi, tanrı Teişeba, tanrı Şivuni ve tanrı Marduk onu yok etsinler. Ne adı ne de ailesi güneş altında bulunsun...”

II. Rusa yukarıda içeriği verilen bu imar faaliyetiyle Haldi'ye olan şükran ve minnettarlığını göstermek istemiştir. Bunun nedeni yazıtta da ifade ettiği gibi, tanrı Haldi'nin kendisini atalarının tahtına çıkarmasıdır. II. Rusa da bunun bir göstergesi olarak kendi tabiriyle Haldi'ye “kusursuz” bir yapı sunmak istemiştir. Metne göre bu yapıyı karşılıksız yaptığı da biraz tartışılmalıdır. Çünkü karşılığında tanrısından iyilik, yaşam, sevinç, büyüklük, yetki, güç ve kudret beklemektedir¹¹⁹.

D-Sonuç

Urartu Devleti'nin siyaset anlayışında gerçekleşen her faaliyetten, resmi devlet panteonunun başında bulunan tanrı Haldi'nin görevlendirdiği krallar sorumlu tutulmuştur. Böylece tanrı tarafından vazifelendirilen krallar; yönetme erki, yetkisi ve sorumluluğunu ilahi kaynaktan aldıkları gibi savaşlar, kurulan yeni kentler, bağ ve bahçe düzenlemelerinin tamamı da tanrı Haldi'ye ithaf edilmiştir. Nitekim Urartu Devleti'nin teokratik yapıya sahip olduğunu söylemek son derece doğru bir tespit olacaktır. Bu teokratik siyasi anlayışta en görkemli eserler anıtsal yapılardır.

¹¹⁹ V. Ünsal, a.g.e., s.226-228.

Urartu dini ve tanrılar sisteminin oluşumundaki temel amaç, şüphesiz devletin korunması ve ülke sınırları içindeki etnik farklılıkların bir potada eritilerek birliğin sağlanmasıdır. Siyasi birliğin yaratılabilmesine katkıda bulunulacak öğelerin başında ortak bir dil, ülke içerisinde yaşayan halklara hizmet edecek paylaşılmış ekonomik katkı ve tüm halklar tarafından benimsenmiş ortak bir tanrılar âlemi gerekmektedir. Siyasi bütünlüğün oluşmasında şekillendirici unsur olan din ve dinin içine alınmış farklı tanrılar ile dini yürütmekle görevlendirilmiş din adamları da ayrı bir öneme sahiptir. Aslında bu politika amacına ulaşmış ve Urartu ülkesinde yaşayan Hurri kökenli akraba topluluklarla, farklı etnik kökene sahip yabancı toplulukların inançları ve tanrılarını birleştirilmek suretiyle geniş katımlı bir din tesis edilmiştir. Zira Urartu dininde, Hurri, Hitit, Asur, Babil ve İran öğelerine sıkça rastlanmaktadır. Urartu dininin birçok öğeyi bünyesinde bulundurması bu dinin çok tanrılı olmasını da beraberinde getirmiştir. Bununla birlikte birleştirici gaye ile oluşturulmuş devlet panteonunda baş tanrı görevine Urartu toplulukları içerisinde en kalabalık grubu oluşturan, Hurrilerin tanrısı Teişeba'nın geçmesi beklenirdi. Teişeba'nın baş tanrı olarak kabul edilmesine paralel olarak yönetici sınıfın da Hurrili olması anlamına gelirdi. Ancak böylesi bir tercih yapılırken dikkate alınan temel etken kalabalık nüfustan ziyade yönetici sınıfın meşruiyet çabası olmuştur. Nitekim Tanrı Haldi, I. Sarduri ve kabilesinin yerel tanrısı olduğundan, muktedir olan aile kendi iktidarı ile birlikte ilahını da panteonun en üstüne oturtmuştur. Urartuların diğer önemli tanrılarını ise I. İşpuni Dönemi'nde resmi panteonun baş tanrısı Haldi'den sonra ikinci sırada yer alan Hurrilerin yerel tanrısı Teişeba ve üçüncü sıradaki güneş tanrısı Şivini'dir.

Bunun yanı sıra Urartuların dini inançlarında ve onların siyasi hayatında önemli bir rol oynayan Tanrı Haldi'nin kutsal kentinin Kuzey Mezopotamya'daki Muşasir olduğu belirtilmektedir. Eski Yakınoğu dünyasının en önemli kült merkezlerinden biri olan bu tapınağa Asurlular "Muşasir", Urartular da "Ardini" adını vermişlerdir. Kutsal kent Muşasir M.Ö. 714 yılına kadar Urartu Krallığı'nın kült ve taht merkezi olmuştur. Nitekim II. Sarduri'den sonraki kral olan I. Rusa'nın kutsal kent Muşasir'de Haldi tapınağında tahta çıktığı bilinmektedir. Muşasir'nin kült ve taht merkezi olarak seçilmesi tamamen siyasi bir karardır. Ayrıca Muşasir Urartu siyasetine güç katmış ve krallarına meşruiyet kazandırmıştır. Nitekim yönetme erkini Tanrı Haldi'nin elinden alan Urartu kralları için onun kutsal tapınağında taç giyip tahta çıkmak; meşrulaşmak ve ilahi güçten destek almak anlamına gelmekteydi.

Asur kralı II. Sargon'un M.Ö. 714 yılındaki sekizinci seferi ile Muşasir kentinin düşmesi ve tapınakta bulunan kutsal eşyaların Asur'a taşınması, bir noktada Urartu krallığının meşruiyetini yitirmesi anlamına gelmektedir. Böylece kuruluş temeli dini meşruiyet olan Urartu idaresi için kutsiyet atfedecekleri ve Tanrı Haldi'yle bağdaştıracakları yeni tapınım merkezleri kurmaları şart olmuş ve II. Rusa başkent Tuşpa ve çevresinde kutsal kentler inşa ettirmiştir.

E-Kaynakça

- BATMAZ, A. "Urartu Anıtsal Kaya Nişlerinin Olası Kaynakları", *Altan Çilingiroğlu'na Armağan Yukarı Deniz Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat*, (ed. Haluk Sağlamtimur v.d), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2009, s. 151-161.
- BELLİ, O. *Doğu Anadolu'da Urartu Sulama Kanalları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1997.
- BELLİ, O. *Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1998.
- BELLİ, O. "Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, (ed. Oktay Belli), Başak Matbaacılık, Ankara 2000, s.201-209.
- BELLİ, O. "Çavuştepe (Sardurihinili) Kazıları", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, (ed. Oktay Belli), Başak Matbaacılık, Ankara 2000, s. 210-216.
- BELLİ, O. "Urartu Krallığı'nın Tarihsel Gelişimi", *Urartu: Savaş ve Estetik*, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 45-73.
- BELLİ, O. "Anıtsal Kaya Kapıları", *Arkeo Atlas (Anadolu'nun Arkeolojik Atlası: Özel Koleksiyon)*, İstanbul 2011, s. 455.
- BELLİ, O. "Sulama Yapıları", *Arkeo Atlas (Anadolu'nun Arkeolojik Atlası: Özel Koleksiyon)*, İstanbul 2011, s. 453.
- BİBER, H. "Urartu Silahları", *Arkeo Atlas (Anadolu'nun Arkeolojik Atlası: Özel Koleksiyon)*, İstanbul 2011, s.462-463.
- ÇAĞLAYAN, A. "Baskil İlçesi'nin (Elazığ) Yerleşme Tarihi", *Doğu Anadolu Araştırmaları 4*, Elazığ 2003, s. 6-15.
- ÇEVİK, Ö. "İskân Yeri Seçiminde Bilişsel Faktörlerin Olası Rolü: Rusa'nın Eiduru (Süphan) Dağı Önündeki Kenti-Ayanis", *Altan Çilingiroğlu'na Armağan Yukarı Deniz Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat*, (ed. Haluk Sağlamtimur v.d), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2009, s. 195-202.
- ÇİLİNGİROĞLU, A. *Urartu ve Kuzey Suriye*, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir 1984.
- ÇİLİNGİROĞLU, A. "Urartu Dini", *Arkeo Atlas (Anadolu'nun Arkeolojik Atlası: Özel Koleksiyon)*, İstanbul 2011, s. 474-475.
- ERZEN, A. *Doğu Anadolu ve Urartular*, TTK Basımevi, Ankara 1992.
- KÖROĞLU, K. *Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1996.
- KUHRT, A. *Eski Çağ'da Yakındoğu*, (çev. Dilek Şendil), C. 2, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013.
- MUTLU, Akkuş S. "Tabal Krallığı", *I. Uluslararası Nevşehir Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri*, C.7, Nevşehir 2011, s. 257-267.

- PAYNE, Margaret R. *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, (yay. Nezh Başgelen), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2006.
- PIOTROVSKİY, B.B. "Urartu Dini", (çev. İsmail Kaynak), A.Ü. *DTCF Dergisi*, C. 23, S. 1/2, Ankara 1965, s.37-48.
- PIOTROVSKY, B. "Early Cultures of the Lands of the Scythians", *Metropolitan Museum of Art Bulletin*, 1974, s. 12-25.
- RUSSELL, H.F. "Shalmaneser's Campaign to Urartu in 856 B.C. and the Historical Geography of Eastern Anatolia According to the Assyrian Sources", *Anatolia Studies*, Vol. 34, 1984, s.171-201.
- SALVİNİ, M. *Urartu Tarihi ve Kültürü*, (çev. Belgin Aksoy), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2000.
- SEVİN, V. *Anadolu Arkeolojisi*, Der Yayınları, İstanbul 2003.
- SEVİN, V. "Çavuştepe: II. Sarduri'nin Görkemi", *Arkeo Atlas (Anadolu'nun Arkeolojik Atlası: Özel Koleksiyon)*, İstanbul 2011, s. 426-427.
- SEVİN, V. "Urartu Devleti", *Arkeo Atlas (Anadolu'nun Arkeolojik Atlası: Özel Koleksiyon)*, İstanbul 2011, s. 422-469.
- SEVİN, V. "Elazığ Bahçecik Yazıtı ve Urartu Eyalet Sistemi Üzerine Düşünceler", *F.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, C.15, S.2, Elazığ 2005, s. 379-384.
- UMAR, B. *İlkçağda Türkiye Halkı*, İnkilap Yayınları, İstanbul 1999.
- ÜNSAL, V. *Eski Anadolu'da Teokratik Devlet Düzeni*, Berikan Yayınevi, Ankara 2013.
- YILDIRIM, R. *Urartu İğneleri*, TTK Basımevi, Ankara 1989.
- YILDIRIM, R. *Eskiçağ Tarih ve Uygarlıkları*, Yıldız Yayıncılık, İzmir 2011.
- ZIMANSKY, P. "Urartian Material Culture as Stafe Assemblage: An Anomaly in the Archaeology of Empire", *Bulletin of the American Schols of Oriental Research*, 1995, s. 103-115.
- ZIMANSKY, P. "Urartu Devletinin Gelişiminde Çevresel Etkiler", *Arkeo Atlas (Anadolu'nun Arkeolojik Atlası: Özel Koleksiyon)*, İstanbul 2011, s. 464-465.

PETRO'DAN PUTİN'E RUSYA'YA BAKMAK*

Hayri ÇAPRAZ**

Sayın Merkez Müdürüm, kıymetli meslektaşlarım, saygıdeğer konuklar, sevgili öğrenciler;

Konuşmaya başlamadan önce bugün Rusya tarihi üzerine çalışmama neden olan kendime dair bir bilgiyi paylaşmak isterim. Dil ve Tarih-Coğrafya fakültesini bitirdikten sonra Kars'a öğretmenliğim çıktı. Gidecektim. Ancak annemin hastalığı sebebiyle gidemedim. Gitmedim ama bu defa. 6 yıl sonra daha uzağa, Rusya'ya gittim. Rusya'ya gitmememde rol oynayan benim için değerli insanlar vardır. Onlardan özellikle ikisini burada hatırlamak ve hatırlatmak isterim.. Bunlardan biri Prof. Dr. Bayram Kodaman, diğeri de şu an aramızda bulunan Prof. Dr. Mehmet Ali Ünal. Yani bugün Rusya'yı konuşuyorsam buna vesile olanlardan birisi burada.

Neden Rusya? Yüzyıllardır komşumuz, iyi ve kötü ilişkilerimizin dolu olduğu ülke Rusya. Onu anlamak için de bizim için "Rusya nedir" sorusunu sormak gerekmektedir. Kuzeyimizde geniş coğrafyalı, askeri olarak güçlü bir devlet olarak duran Rusya, tarihimizde en fazla karşı karşıya kaldığımız devletlerden biri. Bu Türklerin 2000 yıllık tarihi için geçerli olan bir durum.

Türkiye ve Rusya arasında son zamanlarda inişli çıkışlı denilebilecek, olumlu-olumsuz ilişkiler yaşadık. Bugün sizlere sadece birkaç yönüyle kuzey komşumuz Rusya'yı tanıtmaya çalışacağım. Rusya'nın penceresinden Rusya'yı bazı noktalardan gösterebilmeye gayret edeceğim.

Bu konuşmada, Rusya'yı ana hatlarıyla tanıtmaya çalışacağımı belirtmek isterim. Bu arada söyleyeceklerimin çoğu genel bilimsel metinlerden alıntılar olmakla beraber, öznel katkılarım da olacaktır. Bilindiği gibi bugünkü Rusya olarak bilinen devletin sınırları içinde, Türklerin de bulunduğu onlarca topluluk yaşamaktadır. Ruslar, Slav topluluklarının bir parçasıdır. Slav topluluklarının şimdilik bilinen ilk siyasal devletleri 9. yüzyıldadır. Bu bağlamda ilk siyasal birimleri Kiev Knezliği olarak bilinmektedir. İlk yerleşim yerleri olarak kabul edilen bugünkü Kiev ve Minsk arasındaki bölgelerden dağılmışlardır. Bugün konuştuğumuz Rusya, dağılan Slavların doğuya giden kolundandır. Slavlarlar 11 ve 15 yüzyıllarda knezlikler halinde çeşitli idare şekillerine sahip çok sayıda siyasal idari birimlere sahiptiler. Tek bir siyasal birlik altında toplanmamışlardı, tıpkı Türk tarihindeki beylikler gibi. Kuzeye ve batıya giden Slav gruplarından bugünkü Polonya, Çek, Slovak cumhuriyetleri gibi bugünkü devletler bakiye olarak kalmıştır. Knezlikler döneminde Ruslar, bölgenin belirgin etkin en büyük gücü değildiler. Malumunuz üzere, çok sayıda, birlik olmayan siyasi dağınık yapılarıdır. Yine 13-15.yüzyıllar, sayın Mithat Hocamın da belirttiği üzere, knezlikler üzerinde Moğol-Türk devleti şeklinde başlangıcını bildiğim Altınorda hakimiyetinin kurulduğu yıllardır.

* 12 Mayıs 2016 tarihinde PAÜ. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi tarafından yapılan konferansta sunulmuştur.

** Doç. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Isparta

Altınorda hakimiyeti, Asya'nın merkezi hakimiyet ruhunun Doğu Slav knezlikleri yönetimi üzerinde pekişmesinde önemi büyük. Bunun yanında, Avarlar, Hazarların yani 6-8.yüzyıllarda Karadeniz'in kuzeyine gelen büyük devletler kuran Türk kavimlerinin de Rusya'nın siyasal örgütlenme şuurlarının oluşmasında etkisi inkâr edilemez. Şüphesiz Rusya'nın kendi iç dinamiklerinin, coğrafyasının onun devlet, siyasal örgütlenme şuurunun oluşmasında ve şekillenmesinde önemini inkâr etmiyoruz. Ama dışarıdan gelen etkinin göz ardı edilecek gibi olmadığına altını çizmek istiyorum. Dışarıdan gelen etkinin son noktası, zirvesi zannediyorum Altınorda hakimiyeti dönemi.

Moğollar'ın Karadeniz'in, Kafkasya'nın kuzeyine gelmesi, bu bölgelerde kültürel-etnik kimlik oluşum sürecinin son noktalarıdır. Bu gün bizim karşımızdaki bu coğrafyadaki tablo, Moğollar ile başlayıp, Altınorda ile devam ettirdiğimiz 13-14.yüzyılda son yerel kimlikler şekillenmesini aldı.

Rusya için Asyalılığı biraz açmak gerekirse, merkezîyetçi, tekçi, mutlak tek merkezli, askeri – devlet güç anlayışının olduğu çerçeve. Aslında, Slav kavimlerinin ilk siyasal birliklerini kurdukları dönemde üç siyasal temel farklılık dikkat çekiyor. Biri Kiev, diğeri Novgorod ve sonuncusu Galiçya merkezli siyasal şekillenme. Kiev, monarh ile yönetiliyor. Knez oldukça yetkin ve güçlü. Novgorod, bir nevi cumhuriyet. Galiçya'da ise soylular hakim. Bu üçlü anlayıştan doğu Slavlarında hakim anlayış Kiev'inki oldu. Eğer Galiçya çıksaydı, belkide bugünkü Rusya yönetimini değil, İngiltere tarzı bir Rusya'yı görecektik. Gerçi burada, I. Petro'nun boyarları devlet gücünde etkisiz hale getirmesi de, merkezîyetçi, mutlak monarşik bir Rusya'nın kurulmasında etkili olduğunu inkâr edemem. Eğer, Novgorod zihniyeti galip çıksaydı, yine bugün, bambaşka bir Rusya görebilirdik. Dolayısıyla söylemek istediğim, bugünkü Rusya, Kiev'in zihniyetinin bir ürünüdür. Bugün Kiev'in başkenti olduğu Ukrayna ile Rusya'nın ilişkileri ise oldukça gergindir.

15-16.yüzyıl Doğu Slavlarının Moskova etrafında askeri, ticari, diplomatik adımlarla birleştikleri bir dönemdir. Artık Doğu Slavlarını temsil eden Moskova Çarlığı vardır. Moskova bölgenin etkin gücü haline gelmiştir. Knezlikten çarlığı geçmiş Moskova, 17.yüzyılın başlarında hanedanlığı Rurik'ten Romanov'lara devretti.. 18.yüzyılda Romanov'lardan I. Petro İmparatorluk unvanını benimsedi. I. Petro 1721'de imparator unvanını aldı. 1917 yılına kadar Rusya'yı Romanovlar yönetecekti.

Knezliklerden sonra Moskova bölgesel güç iken, Rusya imparatorluğu, eğer tabir yerinde ise küresel güç olmuştur. Avrupa'da, Asya'da ve güney coğrafyasında etkin bir güçtür. Bu yükseliş sürecini Sovyetler Birliği, komünizmle bir üst aşamaya taşımaya, yani dünyanın tek hakimi olmaya çalıştı.

Rusya imparatorluğundan Sovyetlere uzanan süreçte, şüphesiz en etkin ve yönlendirici Rus kimliği ve kültürü. Bunun yanında Alman etkisi inkâr edilemez. I. Petro ile başlayıp devam eden süreçte Almanlar Rusya devleti içinde oldukça etkinler. I. Petro'nun eşi Alman ve Rusya'yı Petro'dan sonra yönetti. Yine Rusya'yı 18.yüzyılın büyük kısmında yönetenler Alman. Anna,

Elivatea, II. Katerina olmak üzere tüm imparatoriçeler Alman. I. Petro dışında neredeyse etkin erkek hükümdar yok.

Sovyetlerin son dönemi, Gorbaçov dönemi, 15.yüzyılın ortalarında başlayan yükselişte geçici duraklama ya da şimdilik geri adım gibi görünüyor. Henüz sürecin ne olduğunu şimdilik tahmin etmek zor. Bugün Rusya Federasyonu, şimdiye kadar özetlediğim Slav ve Rus karışımı tarihin mirasçısı.

Buraya kadar, size ana hatlarıyla, kısa ve öz olacak bir Rusya tarihi sunmaya çalıştım.

Rusya tarihini yönlendiren, Rusların karakterini etkileyen unsurlara bakacak olursak şunları söyleyebilirim:

Rusya tarihini yönlendiren unsurların başında, şüphesiz buldukları coğrafya geliyor. Yaşamaları oldukça zor bir coğrafya. Tabiat ve iklimle hayatta kalma mücadelesi ediyorlar. Coğrafya isteseler de, istemeseler de onları yönlendiriyor. Orman, nehirler, step, dağlar ve şüphesiz "general Kış". Tüm bunlara bir de Asyalılık karakteri eklenmeli. Bunu devlet başkanı Vladimir Vladimiroviç Putin'in tavırlarında da kısmen görebiliyoruz.

Rusya'nın tarihini yönlendiren, halkın kaderini doğrudan güçlü bir şekilde etkileyen diğer bir unsur siyasal irade, hükümdarlık iradesi. Rusya tarihinde iktidarın meşruiyet kaynağında, başka devletlerde de gördüğüm otokrasi ve dini görüyoruz. Din, meşruiyete sonradan eklenirse de, halkın sadakatinin sağlanmasında önemli olduğu şüphesiz. I. Petro, ülkeyi Batılılaştırmaya çalışarak dinin etkisini kırmaya çalıştı. Ama bunu ne kadar başardı, ayrı bir zaman da konuşulur, tartışılır. Nitekim, 19. yüzyıl Rusyasını dinin de içinde bulundu üç temel üzerinde görüyoruz: Otokrasi, Ortodoksluk ve Slavcılık.

İmparatorluk Rusyasında, soyluların etkisi ve toplum içindeki belirgin rolleri tarihi akışı yönlendiren bir diğer faktör. Soylular olarak kastettiğim, imparatorluk Rusyasında öne çıkmış dvoryanlar, pomeşiklerdir. Öncesinde ise oldukça etkin olan Boyarlar grubudur. Soyluları konuşmak, aslında Rusya imparatorluğu gücünü nereden alıyordu sorusuna verilecek cevabın bir kısmını oluşturur. Çünkü II. Katerinar, I. Aleksandr ve diğerleri soylular üzerine dikilmiş çarlar, imparatorlar. 15 ve 20.yüzyıl arasında Rusya dediğimiz zaman, bir anlamda da olsa soylular Rusyasını kastediyoruz. Büyük Petro soylular grubundan dvoryanlara dayanarak, kökten gelen diğer soylu gruplarına karşı, merkezîyetçi yapıyı güçlendiriyor. Monarşinin gücüne güç katıyor. Aynı petro, Rusyanın iki başlılık denebilecek bir konumuna da çözüm getiriyor. Çar ve Patrik gibi iki güç arasındaki dengeyi, çar lehine değiştiriyor. Böylece monarh üzerinden kurulacak tam merkezîyetçi yönetim için engel olarak görünen iki sorun çözülmüş oluyor. Soylular arasında dengeyi dvoryanlar lehine değiştirmeye başlarken, patrikliği dünyevi iktidara bağlıyor. Bu temel değişim, Rusya'nın yolunu belirliyor.

Pomeşik dediğimiz diğer grup ise, genel manada büyük toprak sahipleri, emrinde çok sayıda toprak köleleri bulunan kişiler. Rusya nedir sorusuna verilecek bir diğer cevap da burada. Halkın önemli bir kısmı toprak köleliği ile bağlantılı. Elbette özgür köylüler, çiftçiler var. Ama

imparatorluk Rusyası toplumunun genel karakteri toprak köleliğinde çalışanlar üzerinden de oluşuyor. Romanlara dahi bu durum yansdı. Her zaman olduğu gibi, tarihte de Rus halkı devletin güçlü olmasının bedelini fiziksel emeği, canı ile ödedi. Sovyetler Birliği döneminde çok bir şeyin değiştiğini söyleyemeyiz. Yine otoriter bir yapı sadece çarın yerini komünist partisi almış ya da komünist partisi üyeleri, daha önce var olan soylular grubu dvoryanların yerini almış. Bunun yanında, toprakta da kolhoz ve sovhoz gibi tarım üzerinden yapılan uygulamalarla, halka yepyeni bedeller ödetildi. Bu sistem kendi içinde olumlu-olumsuz yanları ile değerlendirilebilir. Konunun ana teması bu olmadığı için burayı çok uzatmak istemiyorum. Kolhoz ve sovhozda yine topraklarda, yine bağımlı insanlar var. Bugün durum biraz farklı. Yani Rusya Federasyonu, Sovyetlerin son dönem endüstrileşmesi üzerinden devam ediyor. Rusya federasyonu, Vladimir Vladimiroviç Putin başkanlığında, oligarhlar ve ordu ile oluşmuş, geleneksel bürokratik yapı ile güçlü merkezîyetçi yapıyı koruyor. Rusya devlet başkanının güç kaynağında ordu ve güçlü oligarhları var. Aslında eski dönemi hatırlatıyor. Rus halkının imkânlarını, zenginliğini kullanarak oluşmuş güçlü bir sosyal grup ve ordu.

Rusya nedir sorusunun bir diğer cevabını şöyle de cevaplamak isterdim. Rusya, yönetilen insanının emek, beden gücüyle ayakta kalan bir devlettir. Tarihe baktığımızda, Rus insanı, devleti için kendisini feda etmiştir. Bunun ile ilgili çok örnekler var. I. Petro'ya baktığımızda, Rusya'nın nüfusunun 3/4 ü reformlar sırasında yok olmuş. 12 milyon nüfusun 3 milyonu reformlar için harcanmış. Biliyorsunuz, sakalları kestirmiş, geleneksel Rus kıyafetleri yerine, Avrupalı tarzda kıyafetler giydirmiş, balo düzenlemiş, baloya gelmeyenleri cezalandırmış, sokakta sakallı gördüklerinin sakalını kestirmiş ve bunun gibi dönemi için sıra dışı örnekler. Petersburg'un kuruluşu sırasında, 1703-1704 yıllarında 60 bin insan ölmüş. Şehrin yapılması için bataklığın kurutulması gerekti, tomruklar çakıldı. Böylece denize açılacak bir liman şehri yapılacaktı. Şehrin yapımı için ölümler bitmedi. Şehrin limanı için yapılan bir adada 40 bin kişi öldü. Yine Petro'nun Baltık denizine çıkmak için yaptığı kuzey savaşında İsveç'le savaştı. 80.000-300.000 arası insanını kaybettiği düşünülüyor. Malum eskiye gittikçe rakamların üzerinde tartışmalarla veya farklı verilerle karşılaşıyoruz. Başkent olacak Petersburg'un kuruluşu için binlerce insan ölüyor. Daha sonra, Rus insanının bedel ödediği bir diğer savaş 19.yüzyılın başlarında Napolyon Fransa'sı ile girilen savaş. Rusya'nın dolaylı da olsa girdiği bir savaş. Avrupa savaşının içinde kendini buluyor. Peki savaşın en çok mağduru kim, tabi ki halk. 19.yüzyılda Rusya'nın insan kaybının olduğu bir diğer savaş 1853-1856 Kırım Savaşı. Rusya tarafından yazılanlarda 500 bin kişi civarında insan kaybirdan bahsedilmekte. Ancak, ODTÜ'den çeviri olarak çıkan Dünya Tarihi Atlası isimli kitapta insan kaybı 220 bin olarak veriliyor. Bildiğiniz üzere, Kırım Savaşı Rusya için büyük bir yenilgi. Kendisine çeki düzen vermesine yol açtı. Derken, 20.yüzyıl ilk çeyreğinde I. Dünya Savaşı çıktı ve savaşın baş sorumlusu Rusya değildi. Avrupa savaşının içine dâhil oluyordu. Bu savaşı, ekonomik alandaki rekabet üzerinden yorumlarsak, savaşın baş sorumluları Büyük Britanya ve Almanya. Ama insan kaybı faturasına bakıldığında, faturanın önemli bir miktarı Rusya'ya kesilmiş. İhale neredeyse Rusya'ya kalmak üzereymiş. Kayıplara bakıyoruz, Rusya'nın insan kaybı 1.300.000'dir. Almanya'dan sonra geliyor. Almanya savaşın tarafı ve yenileni. Rusya'nın insan kaybı için verilen rakam tabi ki tartışmalı.

Başka bir eserde ise Almanların kaybının 1.800.000 olduğunu, Ruslarınkini ise 1.700.000 yazmakta. Yani faturada Rusya'nın üzerine düşen az değil.

Birinci Dünya savaşına girdiğinde Rusya ne durumda idi? Üzerine kısmen çalıştığım bir konu. Ancak başka bir yönüyle, halkın içinde bulunduğu durumu anlatan bir örnekle konuya açıklık getireyim. Bir Fransız profesör savaş öncesinde Rusya'da bulunmaktadır ve şunları yazmaktadır: Rus köylüsü kışın akşam 5-6 gibi yatmaktadır. Çünkü onun aydınlatıcı yakıt alacak parası yoktur. Süt alacak parası yoktur, yoğurt alacak parası yoktur. Aslında bu Rusya tarihinin genelinde az rastlanır bir durum değildi. Bu örnek elbette Rusya'nın geneli için söylenemez. Ancak Rusya köylüdür ve endüstrileşen ülkenin yükü onların üzerine binmişti. Dolayısıyla savaşa girdiğinde çok da iyi durumda olduğunu söylemek güçtür. Nitekim orada gördüm hala Rus halkı ihtiyaçlarını sınırlandırarak yaşamak zorunda kalıyor. Coğrafya, iklim bazı şeyleri yetiştirmek için uygun değil. Patates değişmez bir gıda ürünü. Elbette ki Moskova'dan Petersburg'dan bahsetmiyorum, Rus halkından, taşrasından, köylüsünden bahsediyorum. Son zamanlarda serbest ticaret, Pazar ekonomisi temelinde bazı canlılıklar var, ancak Rusya geneli için bu ne kadar doğru bilemiyorum. Ayrıca, bu yeni düzenin de kendine göre bu ülkede eksileri ve artıları var.

Rusya insanın canı ve bedeni ile ayakta olduğu konusuna devam edecek olursam, birinci dünya savaşından sonra da durum değişmedi. Bilindiği üzere 1917'de ülkede devrim oldu ve Rusya savaştan çekildi. Ülke içinde kuvvetler birbirine düşman beyaz ve kızıl şeklinde ikiye ayrıldı. İç savaş çıktı. Evet, devrim oldu, fatura yine halka kesildi. İnanılmaz bir rakam, 5 ila 6 milyon arasında insan öldüğü iddia ediliyor. Devrim neden oldu sorusu, Kırım savaşından itibaren şekillenen Rusya'da bulunabilir. Ama oraya şimdilik girmeyeyim. Neyse, Devrimin getirdiği acılar yetmedi ve bir de 2. Dünya savaşına girdi veya girmesi gerekti. Savaşta, Rusya tarafının verdiği insan kaybı rakamı 32.000.000. Türkiye nüfusu 1945 te 18.000.000. Avrupa tarafının Rusya'nın kaybı için verdiği rakam ise 27-28 milyon arasında. Yani iki tane Türkiye yok olmuş. Belki çok taraflı ve eksik bir çıkarım, ama Rusya da bedeli ödeyen bir kesim var. Bu da halk. Bunu Rus devlet adamları da biliyor, herkes biliyor. Dolayısıyla doğunun gücünün kaynağı olarak halk karşımıza çıkıyor. Buradan da ekonomik yaptırımlar bu tür devletlerde nihai çözüm getirir mi getirmez mi bilinmez. Rusya gibi ülkelerde, bazı şeyler parayla ölçülmez. İdeolojilere, inançlara yatkınlığı olan toplumlardan gibi. Dolayısıyla karşımızda böyle bir halk da var. Tüm bunlardan şunu söyleyebilirim, Rusya'nı son 300 yıllık yükselişinde, kendi insanına nasıl bedel ödettiği de ortada.

Birinci dünya savaşında, Avrupa'nın Rusya yaklaşımı da ilginç. Bazı yazıları okudum. İngiltere ve Fransa'nın, Rusya'yı yanında istemelerinin sebebi onun insan gücünü kullanmak istemelerinden. Teknolojik anlamda Rusya'dan bir beklentileri yok. Çünkü teknolojik imkanlar kendilerinde iyi, onlara insan lazım. Savaşta kendini feda edecek insan lazım. Bazı gelişmiş endüstrilere, refah seviyesi yükselmiş endüstriyel yönetimlere ölecek insan lazım. Bu konuda çok dikkatli ve temkinli olmak gerekiyor.

Tekrar vurgulayacak olursam, Napolyon Fransa'sı, Birinci Dünya Savaşı ve ikinci Dünya savaşı bunların hiçbirinin başlangıcında veya savaşa geliş sürecinin oluşmasında Rusya doğrudan etkin değil. Ama faturanın önemli kısmı Rusya'ya Rus halkına çıkarılmış.

Bugün herkesin merak ettiği bir soru var: Bunu batılılarda merak ediyor. Otoriter, totaliter iktidarlar, binlerce insan kaybı, iç isyanlar, iç savaş, Petro'nun gazabı, iki devrim 1905 ve 1917 devrimi, iki dünya savaşının faturası ve hala ayakta bir Rusya. İnsan soruyor elbette bu devlet nasıl ayakta kalıyor diye. Bu soruya bulunabilecek cevaplardan biri herhalde Rusya'nın politik iradesi ve askeri gücü.

Dvoryanların bağlı olduğu Çarlardan, imparatorlardan, komünist partinin hakim olduğu güçlü merkezîyetçi Sovyetler yapısına ve sonrasında bugün Vladimir Putin'in başkanlığındaki yine güçlü federasyon yapısına gelmiş bir Rusya'dan bahsediyoruz. Politik merkezîyetçi irade ve gücü bu tarihi süreçte görebiliriz. Halkta, imparatorluk döneminden gelen iktidara itaat ve güvenin olması, çıkan isyanların ise acı bir şekilde bastırılması, askeri gücün içeride ve dışarıda etkinliği devletin gücünü ortaya koymuş, politik iradenin yetkinliğini defalarca göstermiştir. Belki buradan şöyle bir sonuca ulaşmak da mümkün olabilir. Şu anda Rusya dünyanın endüstriyel ve kültürel anlamda küresel gücü değil. Ancak askeri gücü olan bir ülke. Zihniyet olarak kendine has ve evrensel sunumları olmamasıyla Avrupa'nın alternatifi olarak görünmemektedir. Ancak, şu anda tek görünen Batı, onun da, Avrupa zihniyetinin de kapsamlı bir eleştiriye tabi tutulması gerekmektedir. Dünyada siyasi birlikteliklerin, askeri birlikteliklerin, ekonomik birlikteliklerin alternatifleri var. Bu başka bir konu. Zihniyet deyince iş biraz karışıyor. Avrupa'ya alternatif olacak, belki de Sovyetlerin uygulamada başarısız olduğu komünist model, ortaçağda sunulmuş İslami yönetim modeli veya Osmanlının ortaçağ zihniyetini zirveye çıkarmış toprak – asker temelli örneklerle gelişen modellerden ve daha başkalarından bahsedilebilir. Dolayısıyla burada kastettiğin düşünce sistemi, toplumsal ilişkileri, bireysel ilişkileri belirleyen temel dinamik ve yaklaşımlar. Bugüne gelecek olursak, liberal-demokrasi her yerde öne çıkan veya çıkarılan sistem. Bu sisteme alternatif varsa, bunun soyut halinden somutlaştırıp ayaklarını yere bastırmak gerekiyor. Batıda Thomas Hobbes, John Locke, J.J. Rousseau gibiler, sonrasında Fransa'da, Belçika'da devrimi yapanlar, soyut teorilerin ayaklarını yere bastırıyorlardı. Avrupa'nın coğrafi keşiflerle, içerideki bilimsel gelişmelerle, sanayi ve endüstri devrimi ile ve sermaye birikimi ile somutlaştırdığı bir yapı vardı. Nitekim 1917'de Rusya'da başka bir teori somutlaştırılmaya çalışıldı. Türkiye'de ise, Farabi, Gazali, İbn-i Sina, Hoca Ahmet Yesevi, Mevlana, Hacı Bektaş Veli, Yunus Emre, Atatürk, Ziya Gökalp, Mehmet Akif, Tevfik Fikret gibi adını saymadığımız daha nice birikimleri bir çok yönünden analiz edip, ayaklarını yere bastıracak onlarca somut çıkarımlara varacak zemin var. Belki de, tek görünen Batı'ya alternatif veya onunla eş olacak bir siyasal-toplumsal düzene, bireyi ve toplumu daha refaha kavuşturan başka bir düzene bu zeminden ulaşılabacaktır.

Tekrar Rusya'ya dönecek olursam, biraz daha konuyu güncelleştireyim. 2016 yılı başındayız, Rusya biraz geriliyor mu gergin mi bunu çözmeye çalışacağım. Ya da,dünya Rusya'yı geriyor mu? 1995'e kadar aslında Rusya batı ile yakın bir ilişki kurmaya çalıştı. Gorbaçev, 1985 de Fransa'daki konuşmasında ortak Avrupa evinden. Ortak Avrupa'yı kuralım dedi. Kurnazca bir

düşünceydi. Kendi durumları kötü durumlaydı o sıralar. Rusya kendini yenilemek durumundaydı. Yüksek teknolojiye ulaşmaları zordu. Geri adım attılar. Avrupa ile beraber yola devam etmek istedi ama Avrupa buna pek yanaşmadı. Derken NATO için içine girdi. Yayılmaya başladı. Buna oldukça keskin bir tepki 2007'de Vladimir Putin'in Münih konuşmasından geldi. Putin, Batıyı ve NATO'yu tehdit etti. Hatırlıyorum o konuşmayı. Eğer bu şekilde devam ederseniz, silahlarınız ve bu işin sonu iyiye gitmez dedi. 2007 de oldu bu. Bu konuşma ile ilgili 2007 bir yazım yayınlandı: Eğer Putin liberal reformları doğru yapabilirse dünyanın tek gücüne doğru gidiyor diye yazmıştım.

Şimdi, Putin i endişelendiren ve böyle siyasi olarak geren nedir diye baktığınız zaman özet olarak şunları söyleyebilirim: 1999 da Polonya, Macaristan, Çek Cumhuriyeti NATO üyesi oldu. 2004 de buna Romanya Bulgaristan Letonya Litvanya Estonya eklendi. 2009 da Arnavutluk ve Hırvatistan da eklendi. Baltık Cumhuriyetleri de eklendi. Şimdi bu ülkelerin konumlarına bakalım hepsi Rusya'nın batısında, Güneyde, malum Karadeniz ve ötesi. Derken Gürcistan da ve Kırgızistan da devrimler oluyor. ABD Afganistan'da. Doğal olarak da Rusya, burada kuşatılıyorum diye düşünüyor. Kuşatıldığını düşünen bir psikoloji ile hareket ediyor. Rusya'yı savunmak gibi bir derdim yok, sadece Rusya'yı anlamaya çalışıyorum. Putin 2010'da silahların modernizasyonu için 20.7 trilyon bütçe ayırdı. 2011 de Rusya halk cephesini kurdu yani bütün vatandaşları motive edecek şekilde özel bir birim oluşturdu. Taşralarda halk cephesinin idari birimleri açıldı. Derken 2014 meşhur tatbikatı ve 2015 merkezi büyük tatbikat ki Çin dahi katıldı. Kısacası Rusya hazırlanıyordu, gelirsiniz hazırım mesajları veriyordu. Bu mesajlar çok öncesinden verildi. Şimdi burada yine tarihçilik dışına çıkarak bir yorum yapmak istiyorum. İçimden bir his diyor ki acaba birisi Rusya'yı dünyaya mı açıyor, yani onu sınırları dışına mı çekiyor? 17. yüzyılın Fransa'sının açılıp sonra zorlanması gibi. 17.yüzyılın İsveç'inin savaş ekonomisi üzerinden yükselip sonra birden düşmesi gibi mi. Yani, Çok açılmış bir Rusya'yı sadece içeriden beslenen ekonomik yapı dayayamayabilir. Ukrayna, Suriye ve bakalım daha nereler olabilir. Rusya bu sürece dayanırsa, geleneksel yapısında yine bir dünya gücü olur. Ama dayanamazsa sonuç ne olur bilinmez. Tabi bütün bunlar öngörü, tahmin.

Bugün Vladimir Putin'in politikası için, liberal kapitalizm ile görülmeyen mücadele mi veriyor; Sovyetlerin hesabını mı sormaya çalışıyor, yoksa küresel güç olduğu düşünülen Rusyanın kuşatılmış olduğunu düşünerek kuşatmayı mı yarmaya çalışıyor, soruları soruluyor. Bu sorular bugün birçok kişinin kafasında. Bunu zaman gösterecek.

Sonuç itibariyle, bugünün Rusya'sının reflekslerini anlamamanın önemli bir yolu, onun tarihinin temel dinamiklerini bilmek ve onun tarihi derinliğini görmek. Ben de, Rusya tarihinin yönlendirici onlarca olgusundan bazılarına değinerek, birkaç yönüyle Rusya tarihi ve bugünün Rusya'sını anlamaya yönelik bazı tespitlerimden bahsettim. Elbette ki onun entelektüel birikimini oluşturan aydınları, Slavcılığı, Batıcılığı, Avrasyacılığı, endüstrileşmesi, köylülüğü, büyük devlet psikolojisi ve bunun gibi bir çok unsur üzerinden de bu devlet konuşulabilir. Bugün amacım, belli ölçülerde Rusya'yı anlatmaktı. Umarım bir öngörü için zemin oluşturacak bilgiler sunmuşumdur. Dinlediğiniz için teşekkür ediyorum.

SON GELİŞMELER İŞİĞİNDA ERMENİ MESELESİ*

Mevlüt Çelebi**, Nejdet Bilgi***

Mevlüt Çelebi: Sayın rektör yardımcım, müdürlerim, değerli meslektaşlarım, çok sevgili gençler.

Konuşmama, davetinizden ötürü aranızda bulunmaktan son derece memnun olduğumu şahsım ve meslektaşım Nejdet Bey adına dile getirerek başlamak isterim. Bizim ilk gençlik yıllarımız, bizden öncesi de vardır da, gençlik yıllarımızda hep Nisan ayı, Ermeni Meselesi'ne ilişkin tasarılar Amerikan Kongresi'nde kabul edilecek mi, edilmeyecek mi? Amerika başkanı "soykırım" diyecek mi, demeyecek mi? tartışmalarıyla geçmiştir. Maalesef bu süreç ve sorun devam etmektedir. Geçen yıl yüzüncü yılını geride bıraktık. Bugün sizlerle bu Ermeni Meselesi dediğimiz süreç nasıl başladı, nasıl gelişti, özellikle tehcir kararı hangi amaçla ve nasıl alındı ve nasıl uygulandı? Bunları sizlerle konuşacağız. Ermeni Meselesi, bizim tarih camiamızın da önemli gördüğü konulardandır. Diğer bir deyişle bizim moda tarihçiliğimizin vazgeçilmezlerindedir. Moda tarihçilikten kastım da şudur: Bilim uzmanlığı gerektiriyordur; ama maalesef bizim camiada gündeme Kıbrıs Meselesi gelir ve herkes Kıbrıs tarihçisidir, Musul Meselesi gelir herkes Musul Meselesi tarihçisidir. Ermeni Meselesi de öyle ele alınır. Alınmasına bir itirazım yok ama bu tip çalışmaların kendilerini tekrar ediyor olmasının getirdiği sıkıntılar vardır. Daha da önemlisi Ermeni Meselesi ulusal bir meseledir. Devletimizi ilgilendiren bir meseledir. Dolayısıyla farkında olmadan isteyerek ya da istemeyerek, yapılan hata, sadece şahsi bir araştırmanın eksikliği olarak değil, bir halkın suçlanmasına, bir devletin zorda bırakılmasına yol açmakta ve karşı tarafa koz vermektedir. Bu nedenle, konuşmayı yürüteceğimiz Nejdet Bey deyim yerindeyse çekirdekten gelme bir tarihçidir. Çekirdekten Ermeni tarihçisi nasıl olunur? Lisansınızı bitirir buna yoğunlaşırsınız. Dolayısıyla reklamdaki gibi herkes konuşuyor ama ben burada Nejdet hocadan, konunun çarpıcı yönlerinin dinleneceğini söylüyorum. Tarih camiasında şöyle bir yargı vardır. 20.yy 19.yüzyılın çocuğudur. Diğer bir ifadeyle 20. yüzyılı 19.yüzyılın gelişmeleri şekillendirmiştir. Yani bunu icatlardan anayasa hareketlerine, birtakım ideolojilerin şekillenmesinden temel hak ve özgürlüklere kadar genişletebilirsiniz. Bu yüzyılda ihtilallerin çarpıcı bir yönü, halkların, milletlerin kendi haklarını tayin etme hakkını kullanmalarıdır. Bu yönüyle de ihtilal hareketleri imparatorluklara karşı bir harekettir. Biz, Fransız İhtilal'ni başta, Avrupa'nın bir iç meselesi olarak gördük oysa kısa süre sonra gördük ki bu mesele Avrupa'nın iç işi değil, bizi de ilgilendiriyor. Fazla değil ihtilalden 25 yıl sonra Osmanlı Devleti'nde ilk bağımsızlık isyanını Sırpların başlattığını biliyoruz. İhtilal Avrupa'da da aynı etkiyi yapmış, bağımsızlık hareketleri sadece Osmanlı Devleti'nde yaşanmamış, bugün Avrupa'nın milli devletlerini şekillendiren gelişmeler aynı döneme tekabül etmiştir. Yalnız her devlet ortaya çıkan bağımsızlık hareketini etkisiz kılmak için güç kullanmıştır. Osmanlı Devleti de bunu

* 15 Nisan 2016 tarihinde PAÜ. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi tarafından düzenlenen panelde yapılan konuşmaların metnidir.

** Prof. Dr., Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Bornova/İzmir.

*** Yrd. Doç. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Manisa.

yapmıştır. Sırp isyanını bastırmıştır. Ancak 15 yıl sonra patlak veren Mora isyanını batıramadığı için, Yunanistan bağımsızlığını kazanmıştır. Avrupa devletleri de bunu yaptılar aslında Duymuşsunuz gençler siz de, Metternich sistemi diye bir sistem var Avrupa'da. Napolyon savaşlarının getirdiği bağımsızlık hareketlerini önlemek için kurulmuş bir sistemdir. Sistemin özü de imparatorluklara karşı çıkan hareketleri birlikte etkisiz hale getirilmesidir. Oysa Yunanlıların Mora İsyanındaki başarı sadece Yunanlıların başarısı değil Avrupa devletlerinin de başarısıdır. 19. yüzyılın ikinci yarısında da Ermeni sorunu, Şark meselesi, Doğu Sorunu Osmanlı Devleti'ni bölmek parçalamak için aracı olarak görülür. Ermeni meselesi de 1878'de toplanan Berlin Kongresi'nde ortaya çıkar. Berlin Kongresi, Ermeni meselesinin hangi diplomatik safhaya gelmesine yol açtı ve sonrasında süreç nasıl devam etti bunları da Sayın Nejdet Bey devam edecektir.

Nejdet Bilgi: Teşekkür ederim. Efendim haftanın bu son gününde vakit ayırıp bizi dinleme zahmetinde bulunduğunuz için peşinen sayın hocalarıma, yöneticilerime ve sevgili gençlere teşekkür ederim. İnşallah hayal kırıklığına uğramamış olursunuz. Yaklaşık bir saat kadar sürecek konuşmalarımız. Bilgi kırıntılarınızın içine birkaç katkıda bulunabilirsek kendimizi mutlu kabul edeceğiz, bunu baştan söyleyeyim. Sevgili arkadaşım Mevlüt Bey beni Ermeni tarihçisi olarak tanımladı. Hakikaten iltifat olarak kabul ediyorum. Ermeni meselesi üzerine master yapmış olduğum için kabul ediyorum. Mesele ile birazcık daha fazla ilgilenmiş bir meslektaşım. İltifat için teşekkür ederim. Şimdi, az önce Mithat Bey'in ve Mevlüt hocanın vurgu yaptıkları gibi, İlber Öltaylı'nın en uzun sıfatını uygun gördüğü 19. Yüzyıl enteresandır. Hepimizin hayatımızda yaşadığı bazı anlar vardır. Mesela beş dakikalık bir an, ama beş saat gibi gelir size ya, 19. Yüzyıl da Osmanlı için böyle. Bir türlü bitmiyor. Dönemin uzmanları hocalarımızın yanında böyle ahkâm kesmek istemiyorum, ama böyle bir dönem bu yüzyıl. Bu yüzyıl, günümüzde devam eden birçok meselenin temellerinin atıldığı, ilk defa tohumlandığı, filizlendiği bir yüzyıldır. Mevlüt hocanın bahsettiği gibi, Ermeni meselesi Berlin Antlaşması ve Ayastefanos Antlaşması ile sorun olarak uluslararası sisteme girmiş bir meselesidir. Ermeni meselesi bitmeyen, uzun 19. Yüzyıl süreci içinde temellenmiş, sorun olarak ortaya çıkmış olan ve hala uluslararası camianın gündeminde olan bir meseledir. Bu Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları, meselenin uluslararası temelde konuşulduğu ilk nokta olarak anılıyor. Aslında Osmanlı'nın Ermeni meselesi ile fiili olarak yüzleşmesi daha da önce gerçekleşmiştir. Bu 19. Yüzyıl başlarındadır. Yüzyıl başında Yunanlıların bağımsızlığını kazanmalarına vesile olan bir Edirne Antlaşması vardır. Daha doğrusu bir Türk-Rus savaşı vardır. Türk-Rus savaşında Ruslar Kafkasya'yı aştılar ve neredeyse Anadolu coğrafyasına sarktılar. Kaybettiğimiz bir savaştır ve nihayetinde imzaladığımız Edirne Antlaşmasıyla Yunanistan'ın bağımsızlığını tanımak zorunda kaldık. Ermenilerin toplum olarak Osmanlıya karşı ilk tavır aldıkları savaş budur. Bunu yakınçağ tarihinde çalışan hocalarımızdan Kemal Beydilli yazdı. Savaş sırasında Doğu Anadolu bölgesindeki Ermenilerin Rusya'ya göç ettirilmelerini yazmıştır. Ufuk Gülsoy, Rumeli'deki reayaların göç ettirilmesini yazdı. Kemal Beydilli, Ermenilerin göç ettirilmesini yazdı. İlk defa Ruslara yardım ve yataklık eden Ermeniler kitleler halinde topluca Rusya topraklarına, bugün de sorun haline gelen Karabağ topraklarına göçtüler. Bugünkü Karabağ meselesinin temelinde bu yatmaktadır aslında. Yoksa orada eskiden bir Karabağ Hanlığı vardı ve oranın demografik yapısı ekseriyetle Türk ve Müslüman'dı. Rusların savaş sırasında oraya Ermenileri göçürmesi bugünkü meselenin temelini oluşturur. Yoksa,

Karabağ Türk toprağıydı. Ermenistan'ın başkenti Erivan tarih okuyan arkadaşlarımız bilecektir Revan Hanlığı'nın merkezidir. Türk hanlığıdır. Nihayetinde tarih olmazları oldurandır ve Erivan'ı Ermenistan'ın başkenti yapmıştır. Dolayısıyla bundan söz etmek lazımdır. Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı, aslında bunlar da bizim modernleşme tarihimizin önemli dönüm noktalarındandır. Ayrıca Ermeni meselesinin doğuşuna katkı sağlayan olaylardır. Çünkü Tanzimat'ın ve Islahat'ın getirdiklerinden Osmanlı'nın Müslüman tebaası pek nemalanmış değildir. Ama bütün Gayrimüslim unsurlar bundan nemalanmışlardır ve bunlar sayesinde de birer anayasa sahibi olmuşlardır.

Bu bağımsızlık hareketlerinde büyük devletler işlerini yaptırarak taşeron devletler ararlar. Kendi güçleriyle bağımsızlığa ulaşamayan milletler, topluluklar da bu emellerine ulaşmayı sağlayacak büyük devletler ararlar. Bu, 19. Yüzyılda Ermeniler için de geçerlidir. Bu bağımsızlık mücadelesi sürecindeki Islahat hareketlerini iki şekilde kullanmışlardır. İlki, bağımsızlıklarına ulaşip bu süreçte ortaya çıkacak sorunlar üzerinden Avrupa devletlerini muhatap kılmaktır. Dolayısıyla Berlin Konferansı'nda, Ermenilerin yaşadığı yerlerde ıslahat yapılması hakkında kararın alınmasından sonraki süreçte, 1890'lardan itibaren Ermenilerin neredeyse isyan çıkarmadığı Anadolu toprağı yok. Bu Balkanlar'da da böyle olmuştur. Ama hiçbir bağımsızlık hareketinde görmediğimiz, Ermeni sorunu ile özdeşleşmiş bir olguyla da karşı karşıyayız: Bu da terördür. Ermeni meselesinde terör boyutu, söylediğimiz gibi başka bir boyut. Banka basacaklar, sultana suikast düzenleyecekler, Babıâli baskını yapacaklar. Bunlardaki acı olan olay şudur: Bir devletin başkentini düşünün. Teröristlerden oluşan 25-26 kişilik bir grup baskın düzenliyor. Baskın sonrası devlet bu insanları alıp cezalandıramıyor. Devreye Avrupa devletleri giriyor. Şöyle düşünüyorum: Biz 1915'e sanki çok odaklanıyoruz. Sanki 1915 birden çıkmış gibi. Biraz da Ermeni tarafı böyle aksettiriyor. Oysa 1915'e kadar baktığımızda terör eylemleri, Avrupa devletleriyle işbirliği ve isyanlar var. Bunun bir uzantısı olarak 1915'i değerlendirmek lazım.

Her şeyden önce, 1878'deki ve Ayastefanos Antlaşması'nın Osmanlı için çok ağır hükümler içerdiğini görmek gerek. Daha da önemlisi İngiltere için de hoş gitmeyecek özellikler taşıyordu. Ermeniler ile ilgili birtakım düzenlemeler öngörülmekteydi. Bununla birlikte, Osmanlı İmparatorluğu'nda Rusya'nın nüfuzu devam edecekti. Doğu ticaret yolları üzerinde, doğudaki sömürgelerle bağlantı noktasında, Osmanlı'nın Rusya nüfuzu altında olması İngiltere için kabul edilemez bir şeydi. Dolayısıyla Osmanlı'yı düşündüklerinden değil, kendilerini düşündüklerinden bu antlaşmanın yenilenmesini sağladılar. Tabi ki bu, Osmanlı için de olumlu bir şey oldu, çünkü Berlin Antlaşması Osmanlı için ehveni şerdi. Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları arasındaki fark şu: Her iki antlaşmaya göre, Osmanlı devleti Ermenilerin yaşadıkları doğu vilayetlerinde birtakım düzenlemeler yapacak. Ayastefanos'a göre, bölgede Ermeniler lehine reformlar yapılırken Rus işgali de devam edecek. Yani denetçi güç Rusya olacak. Fakat reformları takip edecek denetçi güç, Berlin Antlaşması'nda değiştirildi. Büyük devletler dediğimiz düvel-i muazzama için içine girdi. Onların taht-ı nezaretinde ıslahatlar yürütülecekti. Ancak tarih Osmanlı yöneticilerin şunu gösterdi: Bu bölgede Ermeniler lehine ıslahatta bulunmak demek, bu bölgede çoğunluk nüfusunu oluşturan Müslüman nüfusun azınlık nüfusu oluşturan Ermenilerin idaresine terk edilmesi, yani kendi elimizle bir Ermeni devletinin kurulması anlamına gelmekteydi. Osmanlı buna rıza göstermedi ve dolayısıyla sürekli oyaladı, komisyonlar oluşturdu vesaire. Derken,

Ermeni örgütleri ortaya çıkmaya başladılar. Dediler ki bunlar, “Osmanlı Devleti’nin bizim lehimize bir takım düzenlemeler yapmaya niyeti yok.” İşte Hınçaklar, Taşnaklar gibi sosyalist ve milliyetçi içerik taşıyan örgütler kurdular. Bunlar Osmanlı coğrafyasının dışında biri Kafkasya’da, diğeri Avrupa’da kuruldu. Ama faaliyet alanları olarak Osmanlı coğrafyasını seçtiler. Az evvel Mevlüt hocanın bahsettiği İstanbul’daki ve Anadolu’nun muhtelif yerlerindeki, 1890’lar boyunca devam eden bir dizi isyanın hepsinin faileri bunlar oldular. Ve bugün bize yabancı gelmeyen, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olarak çok iyi bildiğimiz bir yöntemi, “terörü” propaganda aracı olarak kullandılar. Ne yaptılar? Amaçlarını bütün Dünya’ya duyurabilmek için önce yöneticileri, Osmanlı’nın bir takım yöneticilerini, kendi Ermeni toplumunun ileri gelenlerini, kimisi belediye başkanı, kimisi cemaat lideri insanları katlettiler. Böylece ne oldu? Osmanlı resmi makamlarına, devlet dairelerine, askerlere saldırdılar ve bütün dünyaya bunu; biri beş, on, yüz olarak duyurdular. Bütün yapılan araştırmaları inceleyin bakın, Amerikan gazetelerinde, Avrupa gazetelerinde bu tarihlerde çıkan Ermeni olaylarında öldürüldüğü söylenen Ermenilerin sayıları anormaldir. Anormal rakamlardır. Bu kadar rakamlar doğru olsa, zaten hepsinin öldürülmüş olması lazım. Ama çatışmalarda insan ölüyor ve dolayısıyla bu katliam olarak yansıtılıyor ve nihayetinde Padişaha “Kızıl Sultan” sıfatını layık görüyor. Dolayısıyla bunlardan da sonuç alınamayınca, 1905 yılında doğrudan Padişahı hedef aldılar ve Osmanlı coğrafyasında tabana inen, halkın içinde bir Ermeni sorunu yarattılar. Artık bütün Müslüman halk, Türkler, Kürtler, Çerkezler kimleri gördüyseniz, komşusu olan Ermenilere şüpheyle bakmaya başladılar. Acaba terörist midir, komitacı mıdır, bombacı mıdır? Herkeste böyle bir intiba oluşmaya başladı ve dolayısıyla mesele, uluslararası olmanın yanında toplum içinde de mesele olmaya başlamış oldu. Dolayısıyla, II. Abdülhamit dönemindeki isyanlarla ve bu uygulamalarla başlamış oldu Ermeni meselesi.

Sonra I. Dünya Savaşı... Tabi ki önemli bir dönüm noktası oldu. Yani Ermenilerin tarihlerinde bir kırılma noktası oldu. Ama bunun müsebbibi kendileri olduğu gibi, mağduru da ne yazık ki kendileri oldu. Az evvel Mevlüt hoca meselenin Balkan meselesi ile benzeşmesi üzerinde durdu. O nokta çok önemli. Neden? Bulgarlar isyan ettikleri coğrafyada çoğunluktaydılar. Balkanlarda Türkler, Müslümanlar yaşıyordu, ama çoğunlukla Bulgarlar yaşıyordu. Yunanistan da hemen hemen böyleydi, Romanya da böyleydi, Sırbistan da böyledir. Ama Ermenilerin bağımsız devlet kurmak istedikleri coğrafyada hiçbir zaman lokal olarak, bir sancak, bir kaza düzeyinde nüfusları yüzde yirminin, yüzde otuzun üzerine çıkmıyorlar. Vilayet çapında daha da aşağılara iniyorlar. Ve tüm ülke nüfusu çerçevesinden bakıldığında, Osmanlı İmparatorluğu’nda 1914 resmi nüfus istatistiğini ele alırsak, Ermeni nüfusunun oranı, yüzde altı-yedi civarı. Şimdi siz gerideki nüfusu, nasıl yüzde altıya-yediye veyahut bölgesel itibarıyla yüzde onbeşe-yirmiye yönettiyorsunuz? Ve siz burada devlet kurmak istiyorsunuz. Bu mümkün olabilir mi? Hayal, tamamıyla hayal! Dolayısıyla kendi kaderlerini bir bakıma kendileri çizdiler. Ama tabii ki, Türklerin veyahut da Osmanlı Devleti’nin “hah bu da size müstahaktır, biz de bunu istiyorduk” dedikleri bir sonuç da değildir. Maalesef ki ama ..

Mevlüt Çelebi: Şöyle ki, sözünü kesiyorum hoca ama... Evet uzun yüzyıllara dayanan bir iç içe geçmişlik, birlikte yaşanmışlık var Türklerle Ermeniler arasında. Dolayısıyla Balkanlardaki gibi kolay bir ayrılma durumu söz konusu değil. Zaten en liberal yaklaşımla bir halkın bağımsızlık

hakkını kullanmak için isyan etme hakkı olduğunu düşünseniz bile, bu düşünceye karşılık bir devletin de kendini koruma hakkının olduğunu kabul etmek durumundasınız. Bir isyandır bu. Terörü araç olarak kullanıyorlar, Osmanlı Devleti'nin almış olduğu bir takım askeri önlemler var. Zamanı da dikkate alarak 1915'e gelecek olursak, Nisan 1915'in 24 Nisan'ı ya da tehcir olayı diye bildiğimiz kanununun çıkarıldığı 27 Mayıs 1915'in farkı ne? İstersen oradan başlayalım. Öncelikle 24 Nisan'ı Ermeniler ya da aşağı yukarı bugün otuza yakın devletin parlamentosu maalesef kabul etmiş durumda. Tırnak içerisinde "soykırım" iddia ettikleri 24 Nisan'da ne oldu? Oradan başlayalım istersen sonra tehcir kararına geçelim.

Nejdet Bilgi: Şöyle bir durum söz konusu: 24 Nisan 1915'i, "soykırımın" yıldönümü olarak hepimiz biliyoruz. Neredeyse 23 Nisan kadar, 24 Nisan'ı da ezberlettiler bize. Aslında bu da bir propaganda türü biliyor musunuz? Yani bizi doğrudan ilgilendirmeyen dolaylı ilgilendiren, belki de şu yetmişlerdeki suikastlar olmasaydı bizim diplomatlarımıza karşı suikastlar olmasaydı, böyle olmayacaktı. Bu da, bunlar da propagandaydı. Terörün propaganda aracı olarak kullanılmasıydı. Orada diplomatlarımız ölüyor, burada diplomatlarımız öldürülüyor vesaire. Dünya ne dedi? Onlar dediler ki: "Türkler bizim atalarımızı katlettiler biz intikamını alıyoruz" dediler. Allah Allah. Olmuş mu olmamış mı derken, insanlar bunu merak ettiler ve bütün dünyaya bunu, bu şekilde, bu merakın sonucu olarak öğretiler. İşin doğrusu, bugün geldiğimiz nokta böyle başladı. 24 Nisan 1915, aslında tehcir kararının alındığı tarih de değil. 24 Nisan 1915, Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesinden sonra Ermenilerin, Ermeni toplumunun, Ermeni örgütlerinin Osmanlı Devleti'ne karşı koyduğu tavra devletin bir tepkisiydi aslında. Neydi o? Bütün Ermenilerin yazışmalarında, yayınlarında, o dönemdeki Ermeni örgütlerinin kendi aralarındaki toplantılarda ve haberleşmelerde kullandıkları bir şey vardı. Osmanlı Devleti II. Meşrutiyet sonrasında biliyoruz Trablusgarp ve Balkan savaşlarında çok ağır bir yenilgiye uğradı. Osmanlı Devletini yenilgiye uğratanlar da daha düne kadar Osmanlı'nın birer vilayeti konumunda olan ve yeni devlet olmuş, daha devlet olma rüştünü bile ispat edememiş Bulgaristan gibi, Sırbistan gibi, Yunanistan gibi devletçikler idi. Osmanlı Devleti, çökmeye yüz tutmuş bir İmparatorluk, ama hala büyük bir devletti. Dolayısıyla bu devletçiklere yenilmiş olması, Ermeniler için büyük bir yol haritası oluyordu ve onlara bir istikbal, umut vaat ediyordu. Yani, biz de bir şeyler yapabiliriz. Sonra, parantez içinde bir şey söylemek isterim: Ermenilerin yaptığı, Ermeniler açısından çok yanlış bir şey değildir. Parçalanıyordu İmparatorluk ve bu İmparatorluk da özellikle Gayrimüslim uluslar Yunanistan, Bulgaristan vesaire örneğinde olduğu gibi, ayrılarak birer devlet kurabiliyorlardı. Ermeniler, neden bir devlet de onlar kurmak istemesinler? Ermeniler açısından baktığınızda, biraz da böyle bir durum vardı. Ama az evvel dediğim gibi, Ermenilerin en büyük talihsizliği, devlet kurmak istedikleri coğrafyada bir Bulgar gibi bir Yunan gibi nüfus itibarıyla çoğunlukta değildiler. Bu nedenle istedikleri devletin kurulmuş olması demek, bu coğrafyada bir Türk Devleti'nin varlığının ortadan kalkması demektir. Tarih sahnesinden silinmiş olması demektir. Dolayısıyla, onların gelecekte bir devlet kurmaları bu coğrafyadaki Türklerin tarih sahnesinden çekilmeleri anlamına geliyordu. Yani Türklerin varlık-yokluk mücadelesi, onlar için, Ermeniler için bağımsızlık mücadelesi oluyordu. Dolayısıyla seçtikleri yol, bu bakımdan yanlış, çok yanlış. Eğer bu yolu tercih etmeselerdi, tarih nasıl yazılırdı hiç bilemiyorum. Varsayımlar üzerine bir şey konuşamayacağım ama her halükarda

bugünkü gibi olmazdı. Ama ne yaptı Ermeniler? Dediler ki “Osmanlı Devleti’nin Rusya’nın karşısında savaşa girmiş olması, İngiltere’nin karşısında Fransa’nın karşısında savaşa girmiş olması, bizim için büyük bir fırsattır dediler. Her neyimiz varsa sarf edelim, harçayalım. Bu savaşın sonunda bağımsızlığımızı vesaire ne istiyorsak onu elde edelim”. Bunu çok açık bir şekilde dile getirdiler. Ama, devletin resmi makamlarına karşı, tabii ki “biz devlete sadığız, bağılıyız” vesaire dediler. Ve en sonunda Rus ordusuna karşı savaşan Osmanlı ordusunun, ikmal yollarını keserken veyahut da işte bir takım çeteler ve isyanlar ortaya çıkarken, bunlara karşı da toplumun ileri gelenleri sessiz kaldılar. Devlete, “gençlere söz geçiremiyoruz” dediler.

Osmanlı Devleti’nin bütün uyarıları sonuç vermedi. Vermeyince, Osmanlı Devleti bu toplumun önde gelenlerini kontrol altında tutarak, bu gençleri, bu isyancıları denetleme yolunu denedi. 24 Nisan 1915 tarihinde yapılan şey budur: İstanbul’da Ermeni cemaatinin önde gelenleri milletvekili, cemiyet başkanı, cemaat lideri, dini lideri, gazetecisi, yazarı, çizeri kim varsa -yaklaşık 610 kişilik bir listedir bu ve ancak bunların sadece 300 kusu- tutuklandı. Ve bunları da Ankara’ya, Çankırı’ya, Ayaş’a vesaire mecburi ikamete tabi tuttular. Bunlardan suçlu tespit edilenler mahkemeye sevk edildiler, bunun dışındakiler sadece mecburi ikamete tabi tutuldular. İşte her gün gidiyorlar karakola imza atıyorlar falan... Bunların içinde bazıları öldüler. Ama daha sonraki tarihlerde Ermeniler soykırımın böyle başladığını, yani bizi başsız bıraktınız, bu toplumu, cemaati başsız bıraktınız, bu toplumun en önemli isimlerini kontrol altına aldınız ve “soykırıma” böyle başladınız diye düşündükleri için bu tarihi seçtiler. Yoksa, normalde seçmeleri gereken tarih tehcir kanununun, geçici kanunun çıktığı 27 Mayıs 1915 tarihi olması lazım. Bu tarihi seçmiş olmaları lazımdı. Ama onlar bu tarihi tercih ettiler. Yani öldürülen falan kimse yoktur. Sürgüne gidenlerden bazıları ölmüştür. Öldü dediklerinin bazıları da, yurt dışına gitmişlerdir ve daha sonra yaşadıkları ortaya çıkmıştır. Bu sürgünlerin çoğu daha sonra geri dönmüştür.

Mevlüt Çelebi: 24 Nisan ile 27 Mayıs arasında aşağı yukarı 33 günlük bir süre. Ne oldu bu süre içerisinde ya da Osmanlı Devleti bu toplumun önde gelenlerini enterne etmişken neden böyle bir kararı almak mecburiyetinde kaldı?

Nejdet Bilgi: Orada da şöyle bir durum var: Öncelikle, söz dinlemeyen bu insanların tutuklanmış olması, Ermeni gençler veya Ermeni çetelerinin niyetini değiştirmeden zaten. Savaş da hızlanmıştı ve en enteresan şey, Tehcir Kanunu 27 Mayıs’ta çıkarılıyor, ama aslında, Erzurum ve çevresinde ve bazı yerlerde ordunun hemen arka kısmında yer alan Ermeni köyleri, bu tarihten önce zorunlu olarak göç ettirildiler. Daha kanun çıkmadan göç ettirildiler. Hani bizde bir uygulama vardır biliyorsunuzdur, yani bir şeyi uyguluyoruz kanun, nizam arkasından gelir. Yani göç yolda düzülür ya... Tehcir Kanunu da bunun gibi bir uygulamadır. Ama daha büyük, kitlesel anlamda göç, Tehcir Kanunu çıktıktan sonra yapıldı.

Mevlüt Çelebi: Ne oldu?

Nejdet Bilgi: Enver Paşa Erzurum’dan İçişleri Bakanı Talat Paşa’ya bir telgraf gönderiyor. Genelkurmay Askeri Tarih Arşivi’nde bulunan bir belgedir bu. Bu belge, Askeri Tarih Belgeleri Dergisi’nde de yayınlandı. Diyor ki, “Ruslar, Rus ordusu Kafkasya’dan Erzurum’a doğru ilerleyen

ordu, Kafkasya'daki Müslüman ahaliyi önüne katmış durumda, perişan vaziyette ahaliyi oradan Erzurum'a doğru sürüyor" diyor. Ermeniler de bize casusluk yapıyorlar, karşı tarafta bulunan gönüllü birliklere katılıyorlar, Osmanlı'ya karşı savaşıyorlar, bize karşı ve arkamızda çetecilik yapıyorlar. Bölgedeki Müslümanlar sahipsizdir. Osmanlı İmparatorluğu'nu düşünün, 1915 yılında hemen hemen her sınırında savaş var. 1915 yılında Çanakkale'de var, Irak'da var, Süveyş'de savaş var. Buralar zaten savaşın en büyük cepheleridir. Bunun dışında, irili ufaklı başka yerlerde de savaşıyoruz. Böyle bir haldeyken, zaten içeride savaşıma gücüne sahip herkes silah altına alınmış. Kim kalmış: Kadınlar, çocuklar, yaşlılar. Dolayısıyla çeteler, köylere saldırdıklarında köylüler kendilerini savunacak durumda değiller. Böyle bir durumda sadece askeri birliklere değil, köylere de saldırıyorlar. Ve aynı zamanda Van'da da bir isyan çıkıyorlar. 24 Nisan tarihi aynı zamanda Van isyanının başlama tarihidir. Aslında 24 Nisan'ın sebeplerinden biri de Van isyanıdır. Ermeniler, Rus ordusu girmeden Van'ı ele geçiriyorlar. Rus ordusu geldikten sonra, Van'da neredeyse Müslüman nüfus kalmıyor. Gemilere doldurdukları Müslümanları Van Gölü'nün sularına gömüyorlar. Yani art arda gelen acı deneyimler var. Enver Paşa işte bunun üzerine, Rus ordusunun önüne kattığı Müslüman ahaliyi de görünce, yazdığı telgrafta diyor ki: "Mademki bunu yapıyor Ruslar, biz de Ermeni ahaliyi, bize sadakat göstermeyen, isyan eden Ermenilere aynı yöntemi kullanalım. Biz de önümüze katalım Ermenileri, Rus topraklarına üstüne sürelim..." Ya da -başka alternatif de gösteriyor- "savaş olmayan alanlara göç ettirelim" diyor. Talat Paşa ve merkezdeki yönetim, Allah'tan Enver Paşa'nın ilk şıkkını tercih etmiyor, ikinci şıkkı, yani "tehciri" tercih ediyor ve tehcir kararı alınıp kısa sürede uygulamaya konuluyor. Maalesef başka bir yol bulunamıyor. Aklıma gelmişken şunu söyleyeyim, çok eleştirilir, zaman zaman televizyonlarda, "bu tehcir çok ağır bir uygulama, çok ağır bir ceza. Devlet başka bir yol bulamıyor mu?" deniyor. Kendini devlet yerine koy. Sen daha rahatsın, sıkıntın yok. Çözüm şudur, devlet şunu yapsaydı daha iyi olabilirdi diyebileceğiniz bir çözüm var mıdır? Hep: "Vardır, devlet çözsün" deniliyor. Devleti yönetenler de insan ve insanın önünde alternatifler sınırlı ve yapacak gerçekten başka bir şeyi de yok devletin.

Alternatifsiz çözüm yolu, yani tehcir "soykırım" mıydı? 1915'i değerlendirirken, sadece Van'ı, Doğu Cephesi'ni değil, Kafkasya, Çanakkale, Suriye ve Filistin cephelerini bir bütün olarak ele almak önemli. Benzer uygulamalar, II. Dünya Savaşı sırasında Amerika'da da var. Bu uygulamayı gerekli kılan şey, savaş sırasında Ermenilerin devleti zora sokan eylemleridir. Devlet zorunlu olarak onları bir bölgeye, geçici olarak oraya yerleştirmek zorunda kalıyor.

Mevlüt Çelebi: II. Dünya Savaşı sırasında ABD ve Japonya savaşa başladıkları zaman, Amerika'daki Japon kökenli 250.000 civarı Amerikan vatandaşı enterne edilir. Hem de savaş sonuna kadar. Ne casusluk, ne Japonya yararına suç işlenmemesine rağmen... Şu soru önemli: Bugün için de benzer bir durumla karşılaşan herhangi bir devlet, nasıl bir önlem alabilir? Bunun verilecek en makul cevabını örnekle açıklayalım: Bugün yaklaşık 2.5 milyon Türk yaşıyor Almanya'da. Bunlar yoğun olarak Fransa sınırında yaşıyor olsalar ve Almanya ve Fransa arasında bir savaş patlak verse ve Türkler Ermenilerin yaptıkları gibi yapsa, Almanların alabileceği en insani karar ne olabilir? Ya savaş dışı bölgeye sürmektir ya da "soykırım" uygulamaktır. Tehcir kararını biraz irdeleyelim. Nasıl uygulandı? Bütün Ermenilere mi tehcir uygulandı? Rakamlardan da bahsedelim. Çünkü bu önemlidir

Nejdet Bilgi: Sevgili arkadaşlar. Hepimiz az çok hatırlarız Hrant Dink olayını. Tv programında karşısında bir hoca vardı ve yine tehirci anlatıyordu. Tamam, hocam diyor ben dediklerinizi doğru kabul edeyim. Doğru değil ama doğru kabul edeyim diyor. Peki, bu topraklarda ne kadar Ermeni yaşıyordu? İşte 1.300.000 ya da 1.250.000 kadar. Peki, nerede bu Ermeniler? Normal vatandaş olarak televizyon izliyorsanız, “peki nerede bu Ermeniler” sorusunun cevabını çoğu dinlemez, dinlese bile ah vah deyip çıkabilir. Zaten verilen cevaplar da maalesef tatmin edici cevaplar olmuyor. Öyle oldu, böyle oldu deyip zaten yarım saat sürüyor cevap. Cevabı yok mu bunun? Var ama, soru sıradan insanlar için çok çarpıcı. Ermeniler “bunlar öldürülmüştür” diyorlardı. Dink ise çok ustaca bir dil kullanıyordu. Böyle bir ifade kullanmıyordu ama insanların zihninde böyle bir cevap oluşturuyordu. Dink suikastini, Türkiye’ye yapılmış bir suikast olarak görüyorum, açık olarak söylüyorum: Her ne fikir olursa olsun, bir başkasının canına malına kastetmiyorsa, şiddet yoksa, her türlü fikrin açık olarak söylenmesinden yanayım. Dink’in yaptığı şey? Ustalıklı bir propagandadır. O yüzden aklıma gelmişken söyleyeyim dedim, sayılar çok önemli. Ama şöyle bir şeyle karşılaşıyorsunuz: Ermeni “soykırım” iddialarına verilen cevapta, şöyle diyorlar: “Neden sayı diyorsunuz ki, sayı çok mu önemli?” Zaten sayının önemli olup olmadığına siz karar verdiniz. Ben karar vermedim ki önce bir milyon dediniz. Sonra 800.000 ile başlayıp 3.000.000’a ulaştı sayı. Ermeni literatürünü açın, bu sayılar hala caridir. Şu aralar 1,5 milyon civarında dolaşıyorlar, ama bu sayıları daha çok Ermeniler telaffuz ediyor. Zaten her şeyin temelinde demagoji, propaganda yatıyor. Bunu yapmakta çok da başarılı oluyorlar.

Şimdi, tehircide ne yapıldı, özetle söylemek istiyorum. Diyanet Vakfı’nın İslam Ansiklopedisi var. Ansiklopedi’de “tehirci” maddesini, az önce adını andığım Prof. Kemal Beydilli kaleme almıştır. Hala yanarım, keşke Ermeni meselesi ile ilgilenen birisi olsaydı diye. Birkaç yazısı, çalışması var ve bence çok değerli çalışmalardır. “Tehirci” maddesi Kemal Beydilli’nin kaleminden çıkmıştır ve çok değerlidir. Uzun bir madde değildir. Okumanızı tavsiye ederim. Tehirci aslında “hicret” kelimesinden türemiş Arapça bir kelimedir. Hicret göç anlamına, tehirci göç ettirme anlamına gelir. Yani sizi kendi iradeniz dışında birisi buradan alıp şuraya götürüyor. Ama şurası, sizin içinde bulunduğunuz sınırların içerisi değil. Yani sizi “deport” ediyor, sınır dışı ediyor. Yani “deportation”, tehircinin kelime anlamı bu. Fakat bu o kadar kullanıldı ki tehirci kelimesi cari oldu. Aslında doğru bir kelime değil. Bunun kanundaki adı “sevk ve iskandır”, yani zorunlu göç ve yerleştirme. Devlet zorunlu olarak sizi alıp bir yere yerleştiriyor. Ama tehirci kelimesi kullanımı yerleştiğinden biz de öyle kullanıyoruz. Ama yabancılar bunu önce deportation şeklinde ve anlamında kullandılar. Fakat şimdilerde artık doğru anlamda “relocation”, yani yer değiştirme olarak düzeltmeye başladılar. Ama kavramın çağrışımı farklı olduğundan, insanlar da farklı kullanıyorlar.

Ne oldu? Osmanlı Devleti savaş bölgesinde yaşayan Ermenileri, daha iç bölgelere, bugünkü Güneydoğu Anadolu’ya, Urfa, Antep, Halep, bir kısmını da Musul bölgesine sevk ettiler. Katırlar, atlar, eşekler, develer bazen trenle, bazen de yürüyerek sevk ettiler. O günün şartlarında herkese ulaşım aracı bulmak mümkün değil. Bu uygulama sırasında yollarda eşkiya baskınlarında kayıplar oldu. Gerçekten askerler tarafından öldürülenler de oldu. “Neden bunları

yaşatıyoruz” diye, katledenler de oldu. Bunun gibi olaylar sonucunda epeyce kayıplar oldu. Sayısal olarak, istatikselsel olarak bugün tespit edilen, 450.000 civarında Ermeni'nin bu bölgelere nakledildiği şeklinde. Ama belirtmeliyim ki, Ermenilerin çoğu bu karara uymadı. Bir kısmı Irak, bir kısmı İran, Rusya, Kıbrıs'a, Yunanistan, Bulgaristan ve Amerika'ya kadar, dünyanın dört bir yanına göç ettiler. Dolayısıyla, farklı ülkelerde yaşayan Ermeni nüfusunun temelini, tehciere rıza göstermeyen Ermeniler oluşturmaktadır denilebilir. “Tehcir” kararı alınınca İtilaf Devletleri şöyle bir beyanda bulundular: “Bu kararı alanları da, bu kararı uygulayanları da savaş sonunda yargılayacağız” dediler. Nitekim I. Dünya Savaşı bittiğinde Mondros ateşkesi imzalandıktan sonra, Osmanlı yönetimine yapılan baskı ile, İstanbul'da Divan-ı Harb-i Örfiler ya da “olağanüstü sıkıyönetim mahkemeleri” olarak adlandırılan mahkemeler kurdurdular. Bu mahkemelerde tehcirde görev alan subayları, amirleri vs yargılandılar. Bazılarını 1919'da Malta'ya götürüp orada kendileri yargılamak istediler. Ama İngilizler bunları suçlamak ve yargılamak için yeterli belge bulamadılar. Tutukladıkları Türklerin suçlu olduklarına dair tatminkâr bir belge bulamadılar. Malta sürgünleri birer birer Anadolu'ya geri döndüler. İstanbul'daki yargılamalar sonunda ise ceza alan ilk isim Mehmet Kemal'dir. Boğazlıyan kaymakamı ve aynı zamanda Yozgat mutasarrıf vekilidir. 10 Nisan'da idam edildi. Ruhu şad olsun diyelim. Haksız yere idam edildi. Mahkeme tam bir intikam alma aracı olarak kullanıldı. Asalım ama nasıl olursa olsun denildi. Bunlar intikam mahkemeleridir. Hatta bir yargıç böyle söyleyerek istifa ediyor. Bunu ben söylemiyorum. Bunu İttihat ve Terakki düşmanı olan bir subay, Damat Ferit Paşa hükümetinin kurduğu mahkemenin bir üyesi söylüyor. Böyle bir süreç işliyor tehcir sonrasında.

Mevlüt Çelebi: Tehcirle ilgili benim önemsedğim bir nokta var. Osmanlı tehirci uygularken, tehcir sadece Ermeniler için uygulanmadı. Araplar için de uygulandı. Batı Anadolu'daki ve Karadeniz'deki Rumlar için de uygulandı. Ayrıca, Osmanlı bu kararı, geçici bir karar olarak aldı ve zaten de savaş sonrasında Ermenilerin yerlerine dönüşüne izin verildi ve dönenler de oldu. Ancak, dikkat çekici nokta şu: Osmanlı yönetimi, tehcirin uygulanmasındaki sorumluluklarından ötürü, -daha savaş sürerken- memur ve halktan 1.673 kişiyi yargıladı. Şimdi bu önemlidir. Şu bakımdan önemli: Eğer bu karar bir ırkı, topluluğu yok etmek için alınmış bir karar olsaydı, bunu yapması anlamsız olurdu. Bu rakam, devletin bile kayıtsız kalamayacağı bir takım yanlışlar yapılmış olduğunu göstermesi bakımından da dikkat çekici ve önemli. 1.673 kişinin yargılanma durumu ortada olmasına rağmen, savaştan sonra İtilaf Devletleri'nin baskısıyla yeniden mahkemeler kuruldu... Kaldı ki Malta'da İngilizlerin yapmaya çalıştığı yargılamaların daha insafli olduğunu düşünüyorum. Kaymakam Kemal Bey'in siyasete kurban edilmesi, İttihat ve Terakki düşmanlığından kaynaklanıyor. Bu yargılamalar Hürriyet ve İtilafçıların, Damat Feritlerin, sarayın, sultanın kendilerini temize çıkarmak için birtakım bürokratları kolayca satması veya kurban vermesidir.

Bu süreçte Ermeni sorununun birkaç boyut kazandığını görüyoruz. Tamam, savaş kazanıldı, ama esas olan barış nasıl olacak? Ermeniler için önemli olan, I. Dünya Savaşı sürerken ulaşamadıkları hedeflere, Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermeni devleti kurma hedefine, Paris Barış Konferansı'nda ulaşmaktı.

Nejdet Bilgi: Hocam oraya varmadan, az önceki konuyla ilgili birkaç bir şey söylemek istiyorum. Savaş sürerken 1915’lerin sonlarına doğru tehcir uygulamalarında birtakım sorun ve aksaklıkların olduğu ortaya çıkınca, mahkemeler kuruluyor ve yaklaşık 1673 kişi yargılanıyor. Bunların 67 tanesi idam cezası alıyor. Madem soykırım diyorsunuz, soykırım nereden çıkmıştı? Almanların II. Dünya Savaşı’nda ve öncesinde Yahudilere karşı yaptığı şeydir. O tarihlerde soykırım kavramı yok. Zaten “genocide” diye bir kavram yok. II. Dünya Savaşı’ndan sonra çıkmış bir kavramdır. Almanya’da Yahudilere yapılan kötü muameleden dolayı görevden el çektirilen herhangi bir subay var mıdır? Sonra biz soykırım nedir, merak ettik. Mevlüt hocayla bir sempozyum dolayısıyla, Polonya’da “soykırımın” yapıldığı Austchwitz toplama kampına gittik. Kampta bir gün geçerseniz bitiremiyorsunuz. İnsanoğlunu katletmek için, soykırımı tabii tutmak için nasıl bir yöntem üretildiğini hayretle, dehşetle izliyorsunuz. Türklerin de var, onlar da yapıyor Ermeni tarihçisi Vahakn Dadrian. Dadrian bir makalesinde diyor ki, “Trabzon’da Ermeni çocuklarını katletmek için Türkler, etöv diye bir cihaz ürettiler” diyor. Etöv cihazının da, Allah’tan ne olduğunu bildiğim için şaşırıyorum. Etöv cihazı eskiden dezenfekte amacıyla kullanılan, basınçlı buharla kıyafetlerdeki bitleri falan öldürmek için kullanılan bir alet. Neymiş, Türkler bunların içine çocukları atıyormuş, Ermeni çocuklarını basınç uygulayıp öldürüyorlarmış. Yahu öyle bir şeye ne gerek var, çocuk öldürmek için ne diye uğraşsın? Ama Dadrian’ın bunu bir soykırım cihazı olarak göstermiş olması, koskoca sosyoloji ve tarih profesörü için –ki dünya çapında da ünü var- hakikaten akla zarar bir şey. Dolayısıyla bu tarihlerde yargılamanın yapılmış olması Mevlüt Bey’in de dediği gibi önemli bir şeydir.

Mevlüt Çelebi: Mütareke sonrasındaki süreci birazcık konuşalım. Paris Barış Konferansı. Tabi bu arada Bolşevik İhtilali sonrasında Erivan merkezli kurulan Ermenistan’ın birtakım saldırıları var. Eylül 1920’de Kazım Karabekir Paşa’nın Doğu Harekatıyla, aslında Anadolu hareketi için Ermeni meselesi kapanmıştır. Zaferden sonra Ankara hükümetinin Lozan Barış Konferansı’na giderken İsmet Paşa’nın başkanlığındaki heyete verdiği bir talimat var. Bu talimatta, gündeme gelecek çeşitli konularda heyet, hükümetle görüşerek yürütecek müzakereleri Talimatta deniyor ki: “...sadece iki konu var ki eğer çok zorlanırsanız hükümetin emrini beklemeden konferansı terk ediniz...” Bu iki konudan birincisi kapitülasyonlar, ikincisi ise karşımıza çıkabilecek bir Ermeni yurdu meselesi. Ama aslına bakarsanız Lozan Konferansı’nda da birincil bir mesele değildir Ermeni Meselesi. Ama şunu hatırlatmakta fayda var, Ermenilerin bu tehcir kararını alan devlet üyelerine karşı suikast planladı.

Nejdet Bilgi: Nemesis olayından söz ediyoruz. Ermeniler 1918 de Erivan’da toplanıyorlar. Nemesis organizasyonunu oluşturuyorlar. Diyorlar ki: “sadece Osmanlı değil Azerbaycan da aynı zamanda Ermenilere karşı mücadelede aktif rol üstlendiği belirlenen isimler var, bu isimler öldürüleceklerdir”. Suikast düzenlenecektir. Azerbaycan başbakanının arabasını bombaladılar. İkinci isim Talat Paşa’dır. Ardından Sait Halim Paşa, Bahaeddin Şakir, Cemal Azmi katledildiler. Nihayetinde Türkmenistan’da 1926’da Türk İslam komutanı, Enver Paşa’yı katletti Ermeniler. Onun da Nemesis örgütüne bağlı olanlarca öldürüldüğü ileri sürülüyor. Ve katiller de yakalanamadı zaten.

Sait halim Paşa’nın katili zaten yakalanamaz.

Sait Halim Paşa cinayeti gariptir. Onun katilinin anıları Türkçe yayınlandı. Dehşet bir olay. Hayret ediyorsunuz. Sait Halim Paşa'yı katlediyor. İstanbul işgalden kurtulana kadar da İstanbul da yaşıyor. İstanbul Lozan'dan sonra TBMM'ye teslim edilene kadar. Bu da enteresan bir şey.

Mevlüt Çelebi: Hemen kısaca 1970'ler Ermeni meselesine baktığımız zaman İsmet Paşa'ya Atatürk zamanında falan başarısız suikast girişimlerinin olduğunu biliyoruz. 1945'teki yargılanmaları, 1915 sonrası olayların soykırım kapsamına alınması sonuç vermiyor. 1965'de Erivan'da şimdi soykırım anıtı diye bir anıt inşa ediliyor. Ama Ermeni sorununun yeniden uluslararası platforma taşınması terör aracılığıyla oluyor. 1973'te Amerika Los Angeles'ta başlayan Türk diplomatlarına yönelik saldırılar. Bunlar ne sonuç doğurdu diye bakacak olursanız. Ben Sait Halim Paşa'nın, İtalya'da şehit edilen veya yaralanan diğer diplomatların peşine düşmüştüm. Hem suikastların bulunduğu yerlerde resim çekmek hem de gazeteleri taramak için gittim. Suikast haberleri gazetelerde verilirken şöyle deniyor: "İ. Dünya Savaşı sonrası soykırıma tutulan Ermeniler intikamlarını almak için Türkiye'nin Roma büyük elçisini öldürdü". Burada şöyle bir algı oluşuyor: Hani bir laf vardır, terörle bir şey elde edilemez. Başka ülkeler için bir şey diyemeyeceğim ama bizim memleketimizde terörle pekâlâ bir şeyler elde ediliyor. Dolayısıyla Ermeni meselesi bugün terör meselesi midir? Hayır. Ermeni meselesi siyasi bir mesele haline gelmiştir. Ermeni meselesinin siyasi bit boyut kazanması 90'lardan itibaren 30'dan fazla ülkenin bunu soykırım olarak kabul etmesi, terörden sonra olmuştur. "Ermenilere ne oldu?" diye bir şey yok. Türkler öldürdü önkabulünü geliştirdiler. Bolivya "Türk soykırım" yasası çıkarmış mesela. Bu olayın Bolivya ile ne ilgisi var? İnsanlıktır ve soykırımı diğerlerinden ayıran bir şey vardır. Hani hukukta suçun ferdiliği olayı vardır. Hırsızlık yaparsınız adam öldürürsünüz onun sorumlusu sizsiniz. Ama soykırım bütün insanlığa karşı yapılmış bir suçtur. Dolayısıyla 1990'lar sonrası bir soykırım olarak ele alınması terör sonrası olmuştur.

Sayın hocam asıl bugüne gelecek olursak bugün şöyle de bir sorun var karşımızda: "...Tarihimize yüzleşmeliyiz" kamufleji arkasında bir tablo ortaya çıkıyor. O tablo da şu: Bolivya'yı örnek veriyorum ama tamam Bolivya halkına bir şeyler anlatalım da ama biz kendi halkımıza anlatamıyoruz ki kendi kamuoyumuza anlatamıyoruz ki. Bilimsel açıdan biz daha zayıfız da bu soykırım kararı alınıyor iç kabul de böyle bir şey çıkıyor. Tam aksine Türkiye Kıbrıs meselesi gibi Ermeni meselesi gibi durumlarda Türkiye kendi kamuoyunu ikna etmekle başlamak zorunda kalıyor. Evet tartışılır konuşulur ama İzmir'i Ermeniler yaktı demek ön kabul ise Türkler yaktı demek de önkabuldür. Bu söylediğim bizim kamuoyunun yavaş yavaş bu şeye kanalize edilmesi ile ilgilidir. Bunun ile ilgili ne dersin? Ve şunu da bağlamak isterim bunun tarihçiye havale edilme açısından soruyorum. Yani ben Ermeni tarihçisi değilim, bir ara Dışişleri Bakanlığı ile bir proje kapsamında çalışmışım. Acaba ben soykırım ile ilgili belge bulsam Bolivya vaz mı geçer? Bununla da ilgili düşüncelerini öğrenmek isterim.

Nejdet Bilgi: Şimdi sondan başlamak gerekirse tarihçiyiz biz. Galiba tarih öğrencisi de var burada. Böyle bir şeyin tarihçilere havale edilmesi hoşta giden bir şeydir. Bu tarihi bir meseledir. Tarihi sorundur. Her devlet adamından, cumhurbaşkanından, dışişleri bakanına kadar kabul edilir ki bu tarihçilerin sorunudur. Amerikan başkanına, Fransa başbakanına yanlış ama böyle beyanatlar verdiler. Bizim bazı meslektaşlarımız da buna epeyce katkı sundular açıkçası. Ama

çok büyük hata ettiler. Ben tarihçiyim, ben diplomatlık yapamam. Ben devlet yönetemem. Ben bu işlerden anlamam, yani siyaset bilmem. Tarihçilik yapmaya çalışırım. Ama sen de bana “tarihçisin bu meseleyi çöz” deme. Tarihçiler bu meseleyi çözemez. Bu tarihin konusu ama mesele tarihle sınırlı değil siyasi bir konu, diplomatik bir konu, uluslararası bir konu. Türkiye Cumhuriyeti için önemli bir mesele. Bunun için bu işten anlayan diplomatın olacak. Bu meselenin ne olduğunu bilen, tarihçinin verdiği belgelerden bilgi üretip, ona göre siyaset belirleyen devlet adamın olacak.

Ermeniler ve Batılılar Tarih komisyonu kurulmasını kabul etmiyorlar, demek ki kendilerine güvenmiyorlar. Hadi kabul ettiler ne olacak? 10 tane Ermeni tarihçisi gelecek, 10 tane tarafsız tarihçi gelecek, 10 tane de Türk tarihçisi gönderilecek. Kimi gönderecekler? Beni mi gönderecekler? Kimi göndereceklerini adım gibi biliyorum. Şimdi isim verirsem ayıp olur. Sonuç ne çıkacak? Bizim gönderdiklerimiz de dâhil oy çokluğuyla bizim istemediğimiz, bizim tezlerimizin dışında bir sonuç çıkacak. Bu aşikâr bir şeydir. Tarihi gerçeklik öyleymiş böyleymiş önemli değil. Ermeniler bütün dünyayı yönlendirmişler. Maça mağlup başlamışız zaten. Evet, hocam o zaman derdimiz ne? Neden gelip burada kafamızı şişiriyorsunuz diyorsanız eğer, bu ülkenin vatandaşıysanız bu ülkenin aydın adayı veya o sıfatı taşıyorsanız, azıcık bunlara kafa yormanız gerekiyor. Doğru nedir, tarihi hakikat nedir, aleyhimize de olsa öğrenmek zorundayız.

Panelin başlığı ne? “Son Gelişmeler Işığında”. Son gelişmeden kasıt nedir? 100. yıla bir yıl kala, bizim devlet adamlarımız, diplomatlarımız attığı adımlarla, Ermenilerin 100. yıl atraksiyonlarının önüne geçecek birtakım atraksiyonlar yaptılar. Birisi biliyorsunuz dönemin (2014) başbakanının 24 Nisan taziye mesajıdır. İkincisi de geçen yıl yaşandı. Çanakkale savaşlarının yıldönümü anma törenlerini 24 Nisan’a denk getirdik. Dolayısıyla Ermenistan’da 100. yılında soykırım anıtı diye adlandırılan anıtın başında Fransa cumhurbaşkanından Rus devlet başkanına kadar önemli devlet adamlarını toplama başarısına karşı, biz de başka ülkelerin devlet adamlarını Çanakkale’de toplayarak, onların 100. yıl kutlamalarını gölgeledik. Bunlar yapıldı, tamam kötü şeyler değildi. Belki kötü şeyler değildi, doğru şeylerdi belki, ama çok eksik şeylerdi. Mesela yüzüncü yıl öncesinde 24 Nisan’da, şimdiki cumhurbaşkanımızın açıkladığı 24 Nisan taziye mesajını değerlendirmemi istemişlerdi bir konferansta, soru olarak. Olumlu karşılamaş olmakla beraber, ben yinede problemleri gördüm metni. Metinde birkaç şey var, birkaç küçük ifade var, bir yerde diyor ki: “Tehcir gibi gayri insani sonuçlar doğuran hadiselerin yaşanmış olması...” Hatalı bir söz, bu da tarihçilerin dayatması, devlet adamları bilseler zaten yapmazlar, ama bilmiyorlar, bilseler zaten bu sözü etmeyecekler. Fakat bu mesaj, bazı hataları içerse de siyasi bakımdan gündem oluşturmuştur. Ama sadece o kadar.

Mevlüt Çelebi: Hoca, Türk kamuoyunun bu tip konularda ikna edilmesi çerçevesindeki konulara değinelim ve sözümüzü bitirelim.

Nejdet Bilgi: Tamamlıyorum. Sonra bunun gibi birkaç ifade var, “Ermenilerin torunlarına taziyelerimizi iletiyoruz deniliyor” ve sonra “...ayrıca tüm Osmanlı vatandaşlarına rahmetler” diliyorlar. Yani onları ayrı tutuyor, o tarihlerde Ermeniler -belgelerle sabit- 500.000 civarındaki Türk vatandaşını katletmişler. Bunları da düşünmüşler, fakat başarmışlar mı, başarmışlar siyasi

olarak. Ama biz tarihçiler olarak bu beyanatın altını dolduramayız. Diplomatlar yapıyor, devlet adamları bir şeyler yapıyor, ama tarihçiler ne yapıyor? Hiçbir şey... Yüzüncü yılda ne yapalım? Ben takip ediyorum, naçizane yüzüncü yılda ses getiren iki kitap yayınlandı, benim gördüğüm. Birisi Raymond Kevorkian'ın, "Ermeni Soykırımı" adlı 1100 sayfalık kitabı. Türkçeye çevrildi. Çok büyük çabalar sarf edildi, daha kitap basılmadan satışa sunuldu. Daha uygun fiyat olur diye ben de aldım. İkincisi Tarih Vakfı'nın yayınladığı Fikret Adanır'la Oktay Özel'in editörlüğünü yaptığı "1915" kitabı. Bu kitapları epeyce inceledim. Baştan sona okudum dersem doğru olmaz, aynı şeyleri okumak gibi... Bir çok eser yayınlanması gerekirken, bu iki kitap piyasaya egemen oldu. Bunların dışında da soykırımı savunan kitaplar var. Türk tezlerini savunan kitaplar da var. Ama 1915 Ermeni olayının ne olduğunu anlatan kitapların çoğu cılız kitaplar, çoğu tekrar kitaplar, çoğu argümanı zayıf kitaplar, yazarlarının bir kısmı da tarihçi değil.

Mevlüt Çelebi: Arkadaki öğrenci arkadaşlar, bize birkaç kitap tavsiye eder mi hocamız diyorlar.

Nejdet Bilgi: Hâlâ Kamuran Gürün'ün 1983'te yayınlanan kitabını tavsiye ediyor olmaktan bir tarihçi olarak utanç duyuyorum. Kitabın kötülüğünden değil, ama hâlâ 1982'de ilk basımı yapılmış olan kitabı tavsiye ediyor olmak, bu ülkede bir akademisyen için, akademisyen camiası için utanç vericidir. Tabi ki güzel çalışmalar yok değil. Yusuf Halaçoğlu'nun kitaplarının argümanını zayıf buluyorum. Yine de okunmalı. Kendisi klasik dönem Osmanlı Tarihçisi. Kendi yüzüne de söylediğimden burada da söyleyebilirim: Bu konunun çıkmaza girmesinde biraz payı olduğunu düşünüyorum. Türkkaya Ataöv, İbrahim Ethem Atnur, Yusuf Sarıнай, Kemal Çiçek, Engin Lütem, gibi başka meslekdaşlarımız da var. Aklıma gelen bunlar, kısaca evet böyle bir sorun var.

Mevlüt Çelebi: Bu sorun bizim açımızdan devlet sorunu, diplomatların devlet adamlarının yapacakları vardır, hukukçuların yapacakları vardır, acaba bizim camia neler yapabilir? Hâlâ 1983 yılında yazılmış kitabı referans göstermek rahatsız edici bir şey.

Nejdet Bilgi: Bizim camia şunu yapıyor. 2009 ya da 2010 yılındaydı. 2015 yılına hazırlık için Sakarya Üniversitesi'nden bazı arkadaşlar girişimde bulundular. İçinizde de yazı gönderenler vardır. Ben de gönderdim. Tarih Kurumu ile anlaşmışlar. 2015 yılında bu kitap basılamadı. Bazı meslektaşlar kitabı yüksek fiyatlarla Tarih Kurumu'na devretmişler. Kitabın ilk on cildi basıldı ama gerisi öylece kaldı. Şu an mahkemelik. Söylemek istediğim şu: Biz de bunu yaptık, yani yapamadık. Bu basılan on cildin de Ermeni meselesiyle alakası yok. Ortaçağ'daki Ermenilerin durumu ile ilgili bölümler. Maalesef yüzüncü yılda yaptığımız, yani yapamadığımız bu oldu. Oysa yapılacak çok şey var. Her belge eleştirel şekilde yayınlanmalı, belgeler yayınlanmalı, binlerce belge yayınladık. Osmanlı arşivlerinden askeri arşivlere kadar... Fakat, yayınlayınca rahatlıyoruz, rehavete kapılıyoruz. Ama bu belgeleri işlemek lazım. Belgeleri okuyan hiç bir şey anlamaz ki, anlaşılıyor ki, ben bile anlamıyorum. Bir belgeyle üç gün uğraşıyorum. Sıradan okuyucular ne yapacak? Anlamıyorlar ama, "soykırım" yok diyorlar. Ezber tekrarı yapmak değil, bilerek söylemek lazım. Basında yazarlar olması lazım, roman diliyle yazanlar olması lazım, hikayeler yazılması, tiyatro eserlerinin kaleme alması lazım... Ve çok iyi tarihçiler yetiştirmemiz lazım.

Yetiştiriyor muyuz? Nedense, başlıyor yüksek lisansta Ermeni meselesi, doktorayı yapıyor Ermeni meselesi, sonra doçent oluyor, profesör oluyor, başka başka konulara geçiyor. Yahu bu konuyu devam ettir, devamı yok...

Mevlüt Çelebi: O son söylediğin nokta önemli. Öğrenciyi akademik bir çerçevede yetiştirmek, sadece bizim kendi içimizde bir şeyler yapmamız da önemli değil, çünkü bu uluslararası camiaya mal olan çok çarpıcı bir sorun.

Nejdet Bilgi: Bizim bölümden bir arkadaş, Cengiz Çakaloğlu, kulakları çınlasın Yakıncağ tarihçisi. Hamidiye Alayları üzerine doktora yaptı. Mealen aktarıyorum, “Ben bu tezi hazırlarken Hamidiye Alayları’nın, Ermeni meselesinde kullanıldığına dair yazılanları, aynen alıp kullandım. Fakat aradan yıllar geçti, on-onbeş sene geçti, bugün görüyorum ki, Hamidiye Alayları’ndan bir tanesi, sadece bir tanesi Ermeni isyanlarında göreve gönderiliyor.” Bir tanesi görevlendiriliyor ama, bugün açın bütün Ermeni meselesiyle ilgili kitapların hepsinde kullanılan beylik cümlelerden birisi, mutlaka Abdülhamit döneminde Hamidiye Alayları’nın Ermeni isyanlarının bastırılmasıyla görevlendirildiği yönündedir. Ama öyle değilmiş. Ne olacak? Son olarak gittiğimiz Samsun’daki Ermeni sempozyumuna bunu bildiri olarak sunmasını istedim. Sundu. “Gerçek mi söylüyorsun” diyerek bazıları şaşırıldı. “Gerçek söylüyorum bunu yeni fark ettim” dedi. Yani bizde böyle bir şey var, tarihte doğru mu söylenmiş yanlış mı söylenmiş? Kitaplarda, belgelerde yazan her şey doğru değil. Dolayısıyla çok titiz, ciddi çalışmalar yapacak tarihçilere, ciddi araştırmalara ihtiyaç var.

Mevlüt Çelebi: Evet, tarihçiler bazı şeyleri çok kolay yapabilirler. Ama devletin yapabileceği küçük şeyler de var. Örneğin aklıma gelir hep. Türkiye’ye milyonlarca turist gelir ve bu insanlar giriş çıkış yapar. Mesela, üç beş sayfalık broşür hazırlayıp pasaport kontrolünde bu broşür görevlilerce pasaportun içine konup okumaları sağlanabilir. Bunu da benim değil ülkeyi yönetenlerin düşünmesi lazım. Ben sadece söylüyorum. Aslında bize bıraksanız konuşacak çok şey olabilir. Sizin de sabırlarınızı zorlamadan soru sormak isteyen arkadaşlarınız varsa beş on dakika onlara da zaman tanıyalım.

Mithat Aydın: Verdiğiniz kıymetli bilgilerden ötürü kıymetli hocalarımıza teşekkür ediyoruz soru sormak isteyen arkadaşlarımız varsa sorularını alalım. Siz mi söz hakkı vermek istersiniz ben mi seçeyim şurada bir arkadaşımız var.

Soru: Benim bir sorum bir önerim olacak az önce kitaplardan bahsediyorduk önce kitap önerimi yapayım Mehmet Perinçek’in Rus Arşivlerinde çıkan “150 Belgede Ermeni Meselesi” diye kitabı var, beni çok aydınlattı. İkinci olarak da bahsettiniz sizce bu Ermeni sorunun siyasi mesele olduğunu ve Türkiye de geçen sene söylediniz iki tane... Ama üçüncüsü ve en önemlisi de bu Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nde Doğu Perinçek’in kazandığı bir zafer var, o zaferi siz nasıl değerlendiriyorsunuz bunu soracaktım.

Nejdet Bilgi: Perinçek’in kitabı, evet her şeyi öğrenemezsiniz ama işin bir cephesini öğrenmek açısından, Rusya’nın olaya nasıl baktığını anlamak açısından önemlidir. Efendim, soykırım yoktur demeyi suç sayan bir mantık hukuki olamaz. Dolayısıyla Avrupa’nın bu yanlısını Avrupa’nın

merkezinde, devletin yapması gereken bir şeyi siyasi bir kişinin yapmış olması, Türkiye açısından olumlu. Benim de ekleyeceğim bir şey yok. Ama bu işin sadece bir açısı. Tehcir nasıl yapıldı vs yok öyle bir şey. Baba Perinçek'in hukuk mücadelesi olumlu bir şey. Kazanmış olması ülkemiz açısından olumlu bir şey. İnsan hakları mahkemesi de bunda lehimize karar verdi diyelim.

Soru: Öncelikle hoş geldiniz bugünkü anladığım kadarıyla Ermeni meselesi önce bir terör meselesiydi, sonra siyasete döküldü. Sonra ortaya bir Ermenistan ve bunun sonrasında hâlâ konuşulan daha büyük emeller çıktı. Daha büyük Ermenistan kurma hayali var. Bugün daha yüz yıl öncesini yaşıyoruz sanki. Dersimize giren hocalarımız söylüyorlar sağ olsunlar dikkatli olmamız konusunda. Yüzyıl önce yaşananlar bugün de yaşanıyor. Zamanında Abdullah Öcalan'ın asılamaması gibi... Yüzyıl önce yaşanan bugün de yaşanan benzeri şeyler bugünkü hükümetler tarafından nasıl karşılanıyor? Nasıl politikalar uygulanıyor? Tutarlı mı? Tutarlı değilse nasıl tutarlı politikalar üretilebilir?

Nejdet Bilgi: Sen bizi ateşe attın. Sadece bu mesele ile ilgili değil, Türkiye'nin pek çok konu ile ilgili devlet politikası nedir? Ne kadar sürekli, ne kadar tutarlıdır? Yani Kıbrıs meselesini de ele alabilirsiniz. Türkiye-Avrupa Birliği ilişkilerini de gündeme alabilirsiniz. Bir ara da söz ettim. Türkiye'de şöyle bir sıkıntı var. Bir adım ileri gidip Atatürk'e bağlanabilir. Bu anlamlıdır. Cumhuriyeti kuran kadrolar Osmanlı Devleti'ne ait bu suçlamayı şiddetle reddederken, biz Cumhuriyetiz, Osmanlı Devleti zamanda olan bir şey, diyemeyiz. Hadi bir özür dileyelim iş bitsin ya! diyemeyiz. Özür dileyelim; hani bilgisayarda geri al tuşu vardır ya... Nereye kadar geri alacaksınız? Tarihin hangi noktasına kadar geri alacaksınız? Türkleri nereye gönderelim, sorun oydu. Türkleri Orta Asya'ya gönderelim. O zaman bütün dünya için geri al tuşuna basalım, herkesi geldiği yere gönderelim. Yani böyle bir tarih algısı... Bize biçilmek istenen böyle bir algıdır. Sevr Antlaşması'yla gerçekleştirmek istediler bunu. Lozan Antlaşması'nı hazmedemedikleri için tüm bunlar oluyor zaten. Bugünkü sorunlar da bu hazımsızlığın sonucudur. Senin sormak istediğin bugünkü sorunlar da çok farklı değil.

I. Dünya Savaşı'nda olan şeyler savaş şartlarında olmuştur. Dünyanın tüm savaşlarında ölümler vardır, ölenler vardır. Eğer buna soykırım denecekse, tarihteki çoğu savaşa soykırım demek gerekir. Günümüzdekiler Ermeni meselesinin güncellenmiş bir boyutudur. Çözüm süreci vs deniyor ya, bunların aynısı Ermeni meselesi için de söz konusudur. Paris Barış Konferansı'nda söylenenler, Lozan'ın gündemine sokulmak istenenler ve 1965'ten beri olan şeyler ve şimdi memleketin aydınlarının düşüncesi; çözümler, bunlar çözülsün. Hatta Kıbrıs meselesi hakkında şarkılar falan yapılmıştı. Şarkıcı, bir şarkısında ölmeden çözümü görmek istiyorum diyor. Bazen çözümsüzlük de çözümdür. Biz sabırsız bir milletiz. Diplomasi sabır isteyen bir iştir. Hemen bir şeyin sonucunu görmek istiyoruz. Hayır ya, sabredeceksin. Kıbrıs meselesinde biz Denктаş'ı anlamadık. Ama görüyoruz bugünkü konumunu. Biz o planı uygulaysaydık bugün Kıbrıs'ta şimdiki halimizin yarısı bile olmayacaktı. Onlara göre, orası Avrupa Birliği toprağıdır ve biz işgalci konumundayız. Dolayısıyla, kötü hoşla gitmeyen laflar duyduğumuzda biraz dikkatle yaklaşalım. Öyle olması gerektiğini, bugün yönetenler de açık açık söylüyorlar.

Teşekkür ederiz, bizi dinleme zahmetinde bulunduğunuz için, bize katlandığınız için.

BELGİ
Pamukkale Üniversitesi
Atatürk Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
YAZIM KURALLARI

Belgi, Atatürk Araştırma ve Uygulama Merkezi tarafından yayımlanan yakın dönem Osmanlı Tarihi, Atatürk ve Cumhuriyet dönemini içeren özgün, bilimsel makalelere yer verir. Uluslararası hakemli bir dergi olan Belgi, kış ve yaz olmak üzere yılda iki defa yayımlanır.

Yayımlanacak yazılarda bilimsel araştırma ölçütlerine uyma, alana bir yenilik getirme ve başka yerde yayımlanma şartı istenir. Yayımlanmamış olmak şartıyla daha önce bilimsel toplantılarda sunulmuş olan bildiriler de kabul edilebilir.

Yazıların Değerlendirilmesi

Bilgi'ye gönderilen yazılar, yayın kurulunca dergi ilkelerine uygunluk açısından incelenir. İlkelerine uygun bulunanlar, iki hakeme gönderilir. Hakem raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz ise üçüncü bir hakem belirlenir. Yazarlar, hakemlerin önerilerini dikkate alırlar; fakat katılmadıkları hususlara itiraz etme hakkına sahiptirler.

Yayımlanmasına karar verilen yazılar sayfa düzenlemesi yapıldıktan sonra pdf formatıyla yazarlara gönderilir. Yazar son okumayı yapar ve gerekli düzeltmeleri çıktı üzerinde göstererek dergiye geri gönderir.

Hakem raporları beş yıl süreyle saklanır.

Yazılardaki görüşlerin sorumluluğu yazarlarına aittir.

Yazıların telifi, PAÜ. Atatürk Araştırma ve Uygulama Merkezi'ne devredilmiş kabul edilir. Bu devir, internet ortamında yayımlanmayı da kapsar.

Yayımlanmayan yazılar iade edilmez.

Yayın Dili

Belgi'nin dili Türkçedir. Ancak başka dillerde yazılmış makalelere de yer verilebilir.

Yazım Kuralları ve Sayfa Düzeni

Yazılar A4 boyutunda (29.7x21 cm) kâğıda, MS Word veya MS Word uyumlu programlarla yazılmalıdır. Yazı karakteri olarak Calibri kullanılmalıdır. Yazılar 10 punto ve tek satır aralığıyla yazılmalıdır. Sayfa kenarlarında 2,5 cm boşluk bırakılmalı ve sayfalar numaralandırılmalıdır. Yazılar 20 sayfayı geçmemelidir.

Yazarın adı, soyadı büyük olmak üzere koyu, adresler ise normal harflerle yazılmalı; yazarın görev yaptığı kurum, haberleşme ve e-posta adresi belirtilmelidir.

En fazla 150 sözcükten oluşan, 8 puntuyla yazılmış Türkçe ve İngilizce özetler, özetlerin altında genelden özele doğru en az 4, en çok 8 sözcükten oluşan anahtar kelimeler verilmelidir.

Başlıklar kalın harflerle yazılmalıdır. Uzun yazılarda ara başlıkların kullanılması okuyucu açısından yararlıdır. Ana başlıkların, A.,B., C., ara başlıklar, 1., 2., 3., şeklinde numaralandırılması tavsiye edilir. Ana başlıkların tümü (ana bölümler, kaynaklar ve ekler) BÜYÜK İNCE HARFLERLE veya daha büyük puntuyla Kalın Küçük Harflerle yazılmalıdır. Ara ve alt başlıkların ise sadece ilk harfleri büyük yazılmalıdır.

Metin içindeki vurgulanması gereken ifadeler, eğik harflerle gösterilir, kalın karakter kullanılmaz.

Doğrudan alıntılar tırnak içinde verilir. Alıntılar 5 satırdan fazla olduğunda, paragraf girintisinden bir cm içeriden başlatılmalı ve bir punto küçük yazılmalıdır.

Yazımda, TDK Yazım Kılavuzu esas alınır.

Kaynak Gösterimi

Dipnot ve kaynakların yazımı konusunda, yöntem bakımından kendi içinde tutarlı olması, dergi ve kitap adlarının eğik/ince, makale başlıklarının ise “tırnak” içinde, düz olarak yazılması ve sonda “Kaynaklar”ın verilmesi gerekir.

İnternet adreslerinde, parantez içinde erişim tarihi belirtilir.

Kaynaklar metnin sonunda, yazarların soyadına göre alfabetik olarak aşağıdaki şekilde yazılmalı; eserin yayınevi ve makalelerin sayfa aralıkları belirtilmelidir. Atıf yapılmayan çalışmalara Kaynaklar kısmında yer verilmemelidir.

Cunbur, Müjgân (1987), “Atatürk ve Milli Birlik”, Erdem, C.3, S. 7, s. 1-11.

Ergin, Muharrem (1991), Dede Korkut Kitabı II, 2. bs. Ankara: TDK Yay.

Öztuna, Yılmaz (2000), Türk Mûsikîsi Kavram ve Terimleri Ansiklopedisi, Ankara: AKM Yay.

Dört ve daha fazla yazarlı yayınlar: Deny, Jean vd. (1959), Philologiae Turcicae Fundamenta I, Wiesbaden: Steiner Verlag.